Groningsche Volksalmanak

1891.

Het oude Raedt- en Wynhuys te Groningen.

(Van de Oostzijde gezien.)

Erven B. van der Kamp. — Groningen.
1890.

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK.

Gelmarnes Canter

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK

VOOR

1891.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS, TAAL- EN LETTERKUNDE
DER PROVINCIE GRONINGEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. A. FEITH,
COMMIES-CHARTERMEESTER BIJ HET OUD-ARCHIEF IN GRONINGEN,

EN

Mr. J. E. HEERES,
ADJUNCT-COMMIES BIJ HET RIJKS-ARCHIEF TE 'S GRAVENHAGE.

GRONINGEN, ERVEN B. VAN DER KAMP.
1890.

Gedrukt bij Erven B. van der Kamp, Groningen.

Een enkel woord vooraf.

Ook nu weer een woord van dank, een woord tot inlichting.

Dat van dank ook nu weer gericht tot de inteekenaren op ons Jaarboekje, die, terwijl de voorgaande jaargang geheel uitverkocht is, ons in staat hebben gesteld, om met vertrouwen de toekomst in te gaan en door hunne financiëele medewerking den Groningschen Volksalmanak in de eerste jaren een plaats onder de periodieken hebben verzekerd. Behalve aan hen mag een bedankje niet uitblijven aan die liefhebbers van de kennis van het verleden van ons gewest, die, door het zich aanschaffen van het boekwerkje, van hunne ingenomenheid met ons streven een blijk hebben gegeven. Ook de inzenders van bijdragen kunnen zich van onze erkentelijkheid overtuigd houden; dit jaar mochten wij ons dermate in hunne medewerking verheugen, dat enkele ons toegezonden stukken op plaatsruimte moeten wachten. Dit neemt niet weg, dat wij ons Jaarboekje ten zeerste in hunne belangstelling blijven aanbevelen.

Ook in dit opzicht gaan wij vol vertrouwen verder, het verblijdend verschijnsel toch heeft zich voorgedaan, dat, waar ouderen, ja! zeer ouden van dagen, zich niet onbetuigd lieten, ook vertegenwoordigers van het jongere geslacht, studenten aan onze Hoogeschool, zich hebben aangegord, om steeds meer licht te verspreiden over de historie van Stad en Lande. Ten slotte onzen dank voor de waardeerende wijze, waarop, over 't geheel genomen, de Volksalmanak is ontvangen en beoordeeld. Op- en aanmerkingen zijn niet uitgebleven, maar wij waren er ons te wel van bewust, het volmaakte niet te hebben bereikt, dan dat wij het uitblijven daarvan ook maar een oogenblih hadden verwacht.

Wat het woord tot inlichting betreft, kunnen wij verwijzen naar hetgeen wij het vorige jaar als zoodanig ter neer schreven. Slechts moet ons de opmerking uit de pen, dat de mindere duidelijkheid van den achtergrond en van andere gedeelten van het portret van Gelmer Canter moet worden geweten, niet aan de wijze van reproduceeren, maar aan de oudheid en mindere duidelijkheid van de schilderij zelf, waarnaar het konterfeitsel is gephotografeerd.

Een goed onthaal, een welwillende en billijke beoordeeling mogen ons Jaarboekje ook nu weder ten deel vallen!

De Redactie.

Januari.	Februari.	Maart.
1 Donderdag.	1 ZONDAG. 5.	1 ZONDAG. 9.
2 Vrijdag.	2 Maandag. L. K.	2 Maandag.
3 Zaterdag. L. K.	3 Dinsdag.	3 Dinsdag. L. K.
4 ZONDAG. 1.	4 Woensdag.	4 Woensdag.
5 Maandag.	5 Donderdag.	5 Donderdag.
6 Dinsdag.	6 Vrijdag.	6 Vrijdag.
7 Woensdag.	7 Zaterdag.	7 Zaterdag.
8 Donderdag.	8 ZONDAG. 6.	8 ZONDAG. 10.
9 Vrijdag.	9 Maandag. N. M.	9 Maandag.
10 Zaterdag. N. M.	10 Dinsdag.	10 Dinsdag. N. M.
11 ZONDAG. 2.	11 Woensdag.	11 Woensdag.
12 Maandag.	12 Donderdag.	12 Donderdag.
13 Dinsdag.	13 Vrijdag.	13 Vrijdag.
14 Woensdag.	14 Zaterdag.	14 Zaterdag.
15 Donderdag.	15 ZONDAG. 7. E. K.	15 ZONDAG. 11.
16 Vrijdag.	16 Maandag.	16 Maandag.
17 Zaterdag. E. K.	17 Dinsdag.	17 Dinsdag. E. K.
18 ZONDAG. 3.	18 Woensdag.	18 Woensdag.
19 Maandag.	19 Donderdag. **Z. M. de Koning verjaart.**	19 Donderdag.
20 Dinsdag.	20 Vrijdag.	20 Vrijdag.
21 Woensdag.	21 Zaterdag.	21 Zaterdag.
22 Donderdag.	22 ZONDAG. 8.	22 ZONDAG. 12.
23 Vrijdag.	23 Maandag. V. M.	23 Maandag.
24 Zaterdag.	24 Dinsdag.	24 Dinsdag.
25 ZONDAG. 4. V. M.	25 Woensdag.	25 Woensdag. V. M.
26 Maandag.	26 Donderdag.	26 Donderdag.
27 Dinsdag.	27 Vrijdag.	27 Vrijdag.
28 Woensdag.	28 Zaterdag.	28 Zaterdag.
29 Donderdag.		29 ZONDAG. 13.
30 Vrijdag.		30 Maandag.
31 Zaterdag.		31 Dinsdag.

April.

1 **Woensdag.**
2 **Donderdag.** L. K.
3 **Vrijdag.**
4 **Zaterdag.**

5 **ZONDAG.** 14.
6 **Maandag.**
7 **Dinsdag.**
8 **Woensdag.** N. M.
Prinses Sophia verjaart.
9 **Donderdag.**
10 **Vrijdag.**
11 **Zaterdag.**

12 **ZONDAG.** 15.
13 **Maandag.**
14 **Dinsdag.**
15 **Woensdag.**
16 **Donderdag.** E. K.
17 **Vrijdag.**
18 **Zaterdag.**

19 **ZONDAG.** 16.
20 **Maandag.**
21 **Dinsdag.**
22 **Woensdag.**
23 **Donderdag.**
24 **Vrijdag.** V. M.
25 **Zaterdag.**

26 **ZONDAG.** 17.
27 **Maandag.**
28 **Dinsdag.**
29 **Woensdag.**
30 **Donderdag.**

Mei.

1 **Vrijdag.** L. K.
2 **Zaterdag.**

3 **ZONDAG.** 18.
4 **Maandag.**
5 **Dinsdag.**
6 **Woensdag.**
7 **Donderdag.**
8 **Vrijdag.** N. M.
9 **Zaterdag.**

10 **ZONDAG.** 19.
11 **Maandag.**
12 **Dinsdag.**
13 **Woensdag.**
14 **Donderdag.**
15 **Vrijdag.** E. K.
16 **Zaterdag.**

17 **ZONDAG.** 20.
18 **Maandag.**
19 **Dinsdag.**
20 **Woensdag.**
21 **Donderdag.**
22 **Vrijdag.**
23 **Zaterdag.** V. M.

24 **ZONDAG.** 21.
25 **Maandag.**
26 **Dinsdag.**
27 **Woensdag.**
28 **Donderdag.**
29 **Vrijdag.**
30 **Zaterdag.** L. K.

31 **ZONDAG.** 22.

Juni.

1 **Maandag.**
2 **Dinsdag.**
3 **Woensdag.**
4 **Donderdag.**
5 **Vrijdag.**
6 **Zaterdag.** N. M.

7 **ZONDAG.** 23.
8 **Maandag.**
9 **Dinsdag.**
10 **Woensdag.**
11 **Donderdag.**
12 **Vrijdag.**
13 **Zaterdag.**

14 **ZONDAG.** 24. E. K.
15 **Maandag.**
16 **Dinsdag.**
17 **Woensdag.**
18 **Donderdag.**
19 **Vrijdag.**
20 **Zaterdag.**

21 **ZONDAG.** 25.
22 **Maandag.** V. M.
23 **Dinsdag.**
24 **Woensdag.**
25 **Donderdag.**
26 **Vrijdag.**
27 **Zaterdag.**

28 **ZONDAG.** 26. L. K.
29 **Maandag.**
30 **Dinsdag.**

Juli.

1 Woensdag.
2 Donderdag.
3 Vrijdag.
4 Zaterdag.

5 ZONDAG. 27.
Prinses Marie verjaart.
6 Maandag. N. M.
7 Dinsdag.
8 Woensdag.
9 Donderdag.
10 Vrijdag.
11 Zaterdag.

12 ZONDAG. 28.
13 Maandag.
14 Dinsdag. E. K.
15 Woensdag.
16 Donderdag.
17 Vrijdag.
18 Zaterdag.

19 ZONDAG. 29.
20 Maandag.
21 Dinsdag. V. M.
22 Woensdag.
23 Donderdag.
24 Vrijdag.
25 Zaterdag.

26 ZONDAG. 30.
27 Maandag.
28 Dinsdag. L. K.
29 Woensdag.
30 Donderdag.
31 Vrijdag.

Augustus.

1 Zaterdag.

2 ZONDAG. 31.
H. M. de Koningin verjaart.
3 Maandag.
4 Dinsdag. N. M.
5 Woensdag.
6 Donderdag.
7 Vrijdag.
8 Zaterdag.

9 ZONDAG. 32.
10 Maandag.
11 Dinsdag.
12 Woensdag. E. K.
13 Donderdag.
14 Vrijdag.
15 Zaterdag.

16 ZONDAG. 33.
17 Maandag.
18 Dinsdag.
19 Woensdag. V. M.
20 Donderdag.
21 Vrijdag.
22 Zaterdag.

23 ZONDAG. 34.
24 Maandag.
25 Dinsdag.
26 Woensdag. L. K.
27 Donderdag.
28 Vrijdag.
29 Zaterdag.

30 ZONDAG. 35.
31 Maandag.
H. K. H. Prinses Wilhelmina verjaart.

September.

1 Dinsdag.
2 Woensdag.
3 Donderdag. N. M.
4 Vrijdag.
5 Zaterdag.

6 ZONDAG. 36.
7 Maandag.
8 Dinsdag.
9 Woensdag.
10 Donderdag.
11 Vrijdag. E. K.
12 Zaterdag.

13 ZONDAG. 37.
14 Maandag.
15 Dinsdag.
16 Woensdag.
17 Donderdag.
18 Vrijdag. V. M.
19 Zaterdag.

20 ZONDAG. 38.
21 Maandag.
22 Dinsdag.
23 Woensdag.
24 Donderdag. L. K.
25 Vrijdag.
26 Zaterdag.

27 ZONDAG. 39.
28 Maandag.
29 Dinsdag.
30 Woensdag.

October.	November.	December.
1 Donderdag.	1 ZONDAG. 44. N. M.	1 Dinsdag. N. M.
2 Vrijdag.	2 Maandag.	2 Woensdag.
3 Zaterdag. N. M.	3 Dinsdag.	3 Donderdag.
4 ZONDAG. 40.	4 Woensdag.	4 Vrijdag.
5 Maandag.	5 Donderdag.	5 Zaterdag.
6 Dinsdag.	6 Vrijdag.	6 ZONDAG. 49.
7 Woensdag.	7 Zaterdag.	7 Maandag.
8 Donderdag.	8 ZONDAG. 45.	8 Dinsdag. E. K.
9 Vrijdag.	9 Maandag. E. K.	9 Woensdag.
10 Zaterdag. E. K.	10 Dinsdag.	10 Donderdag.
11 ZONDAG. 41.	11 Woensdag.	11 Vrijdag.
12 Maandag.	12 Donderdag.	12 Zaterdag.
13 Dinsdag.	13 Vrijdag.	13 ZONDAG. 50.
14 Woensdag.	14 Zaterdag.	14 Maandag.
15 Donderdag.	15 ZONDAG. 46.	15 Dinsdag. V. M.
16 Vrijdag.	16 Maandag.	16 Woensdag.
17 Zaterdag. V. M.	17 Dinsdag. V. M.	17 Donderdag.
18 ZONDAG. 42.	18 Woensdag.	18 Vrijdag.
19 Maandag.	19 Donderdag.	19 Zaterdag.
20 Dinsdag.	20 Vrijdag.	20 ZONDAG. 51.
21 Woensdag.	21 Zaterdag.	21 Maandag.
22 Donderdag.	22 ZONDAG. 47.	22 Dinsdag.
23 Vrijdag.	23 Maandag. L. K.	23 Woensdag. L. K.
24 Zaterdag. L. K.	24 Dinsdag.	24 Donderdag.
25 ZONDAG. 43.	25 Woensdag.	25 Vrijdag.
26 Maandag.	26 Donderdag.	26 Zaterdag.
27 Dinsdag.	27 Vrijdag.	27 ZONDAG. 52.
28 Woensdag.	28 Zaterdag.	28 Maandag.
29 Donderdag.	29 ZONDAG. 48.	29 Dinsdag.
30 Vrijdag.	30 Maandag.	30 Woensdag.
31 Zaterdag.		31 Donderdag. N. M.

KORTE KRONIEK

van

provincie en stad Groningen.

1 November 1889 — 1 November 1890.

1 November. Opening en feestelijke inwijding der school voor christelijk-nationaal onderwijs te Winschoten.

9 November. De raad der gemeente Groningen besluit tot het heffen van een progressieven hoofdelijken omslag.

10 November. Feestelijke herdenking van de 40-jarige evangeliebediening op 4 November te voren van Ds. W. Boekhoudt, pred. te Winschoten.

14 November. De Prov. Staten besluiten tot opheffing van het waterschap Vosseveld en tot oprichting der waterschappen Jeannette en Steendammerpolder.

22 November. † Dr. L. Ali Cohen, inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht.

21 December. De raad der gemeente Groningen beslist den strijd tusschen Noord en Zuid in de stad Groningen met het besluit tot het oprichten van een veemarkt buiten de voormalige Oosterpoort.

1890.

1 Januari. † Mr. G. W. H. baron van Imhoff, oud-burgemeester van Groningen, oud-president van het voormalig Prov. Gerechtshof aldaar.

3—20 Januari. Werkstaking van het personeel der Machinale Vlasspinnerij te Groningen, als gevolg der 1 Janauri 1890 in werking getreden arbeidswet.

p.m. 15 Januari. De influenza, een hevige soort van griep, tast een zeer groot aantal inwoners van deze provincie omstreeks dezen tijd aan.

5—15 Januari. Tentoonstelling te Groningen betreffende de geschiedenis en ontwikkeling der photographie.

15 Februari. † Mr. M. van der Tuuk, lid van den raad te Veendam, lid van de Prov. Staten.

4 Maart. Opening van het Kinderziekenhuis te Groningen in een voorloopig daartoe ingericht huis in de Zuidersingelstraat.

10 Maart. Het Groningsch Hoogduitsch opera-gezelschap gaat uiteen.

16 Maart. † L. T. J. A. baron van Boecop, kolonel-commandant der d.d. Schutterij van Groningen.

22 Maart. Mr. P. Pet aanvaardt het hoogleeraarschap in het burgerlijk recht en burgerlijke rechtsvordering met eene redevoering, getiteld: Waarheid en bewijs in het burgerlijk proces.

26 Maart. Z. M. de Koning verleent als wapen aan het waterschap Westerkwartier het oude wapen van het Aduarderzijlvest.

3 April. † Prof. Dr. P. de Boer, hoogleeraar in de botanie te Groningen.

14 April. Het Doofstommen-instituut te Groningen bestaat honderd jaar.

p.m. 15 April. Werkstakingen in de veenderijen onder de gemeenten Onstwedde en Wildervank.

22 April.	Oprichting der Vereeniging tot bevordering van vreemdelingen-verkeer in Groningen en omstreken.
25 April.	Z. M. de Koning verleent aan de gemeente Ulrum als gemeente-wapen het wapen van het voormalig geslacht Asinga.
10 Mei.	De heer A. J. P. Kuinders benoemd tot majoor-commandant der d.d. Schutterij te Groningen. De door den heer W. A. Scholten aan de gemeente Groningen geschonken windvaan op het raadhuis aldaar geplaatst.
10 Mei.	Oprichting van een gasthuis door de Remonstrantsch-gereformeerde gemeente te Groningen.
31 Mei.	De raad der gemeente Groningen besluit: 1. de Beplante Ossemarkt te herdoopen in Guyotplein; 2. een gedenksteen in het gebouw van het Instituut voor Doofstommen te plaatsen ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan.
2 Juni.	Z. M. de Koning vernietigt het besluit van den gemeenteraad van Groningen tot het houden van eene Maandagsche veemarkt.
9 Juni.	Herdenking van het 100-jarig bestaan van het Leesgezelschap te Leens.
14 Juni.	De acte van stichting van het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen verleden.
17 en 18 Juni.	Feestelijke herdenking van het 100-jarig bestaan van het Instituut voor Doofstommen te Groningen.
28 Juni.	Z. M. de Koning verleent aan de gemeente Wildervank een wapen, waarvan het schild wordt gehouden door een veengraver, voorstellende Adriaan Geerts Paap, mede genaamd Adriaan Geerts Wildervank.
9 Juli.	De Prov. Staten besluiten tot oprichting der waterschappen de Panserpolder en de Kropswolderbuitenpolder.
Juli.	De uitbreiding van het Noorderpark te Groningen voor het publiek opengesteld.
28 Juli.	Hevige windhoos te Noordbroek.
1 Augustus.	Aanvang der werkzaamheden tot het dempen van de Griffe en de voormalige vuilnisstoep ten behoeve van de nieuwe veemarkt.
28 Augustus.	Jaarlijksche herdenking van de opheffing van het beleg van Groningen. Kermis, harddraverij, vuurwerk.
5 September.	Het raadhuis der gemeente Vlagtwedde wordt van Vlagtwedde naar het nieuw gebouwde gemeentehuis te Sellingen overgebracht.
7 September.	Oogstfeest te Winschoten.
13 September.	Wedrennen te Oosterbroek nabij Groningen. Eerste wedrennen in het noorden.
14 September.	Laatste bloemententoonstelling van Floralia te Groningen.
16 September.	Overdracht van het rectoraat der universiteit aan prof. J. C. Kapteyn. Redevoering van prof. Plugge over den invloed der scheikunde op de ontwikkeling der pharmacotherapie.
20 September.	Dr. J. W. Moll aanvaardt het hoogleeraarschap in de plantkunde met eene redevoering getiteld: De invloed van Darwin's afstammingsleer op de botanie.
27 September.	Dr. G. Heymans aanvaardt het hoogleeraarschap in de logica met eene redevoering getiteld: Het Experiment in de philosophie.
29 October.	De Staten-generaal in vereenigde zitting vergaderd verklaren, dat Z.M. de Koning buiten staat is geraakt de regeering waar te nemen.

INLICHTINGEN

omtrent enkele openbare inrichtingen te Groningen welke den beoefenaar of liefhebber van geschiedenis, oudheid-, taal- en letterkunde van de stad en prov. Groningen van dienst kunnen zijn.

Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen.

Bibliothecaris: J. W. G. van Haarst.
Amanuensis: W. J. Gordon.
Custos: H. J. Kars.
1e *Bediende:* B. Ulot.
2e » A. Nienhuis.

De Bibliotheek is gevestigd in het gebouw in de Zwanestraat en is het geheele jaar door geopend, uitgezonderd des Zondags en op de burgerlijke en academische feestdagen, van 1—4 's namiddags, doch gedurende de groote en kleine vacantiën dagelijks des namiddags van 1—3 uur.

Rijks- of Oud-Archief in Groningen.

Archivaris: Mr. H. O. Feith.
Commies-Chartermeester: Mr. J. A. Feith.
Bode: P. Mus.

Het Archief berust in het gebouw achter het Provinciehuis, ingang in de Snor naast het Telegraafkantoor, en is uitgezonderd Vrijdags, Zaterdags, Zon- en feestdagen voor het publiek geopend elken dag van 's morgens 10—3 uur.

Inlichtingen omtrent het gebruik worden door den Archivaris verstrekt.

Bibliotheek van het genootschap »*Pro Excolendo Jure Patrio*" te Groningen.

Bibliothecaris: Mr. J. A. Feith.

Deze Bibliotheek bevat handschriften en boeken voornl. betrekking hebbende op rechtswetenschap (bovenal oud-vaderlandsch recht, beklemrecht enz.) oudheidkunde en taalkunde en is geplaatst in de achterzaal van de Bibliotheek der rijksuniversiteit en op de dagen en uren als deze geopend. Men vervoege zich bij het personeel der bibliotheek van de rijksuniversiteit.

Bibliotheek van het Statistisch bureau van de provinciale griffie te Groningen.

Commies, chef der afdeeling *Statistiek enz.:* Mr. A. W. Wichers Hoeth.

Deze Bibliotheek bevat werken, voornl. betrekking hebbende op de statistiek van Nederland en andere landen, en op de geschiedenis van de provincie Groningen.

Het bureau is geopend elken werkdag van 9—4 uur.

Provinciaal Kabinet van Oudheden.

Bestuur: Mr. H. O. Feith, *voorz.* en *secret.*
Mr. E. van Loon.
Mr. J. A. Feith.

Het Kabinet, bevattende Germaansche, middeneeuwsche en ook 16e 17e en 18e eeuwsche oudheden, is geplaatst in eene achterkamer van het Provinciehuis en op aanvrage bij den concierge elke dag van 9—4 uur te bezien. Toegang vrij.

Er heeft zich te Groningen eene commissie gevormd tot oprichting van een

»Museum van oudheden voor de provincie en de stad Groningen."

Deze commissie heeft uit giften in eens en jaarlijksche bijdragen van de provincie, gemeenten, corporatien en particulieren een kapitaal bijeengebracht, waarmede zij een gebouw wil stichten, waar de Groningsche oudheden op waardige wijze kunnen worden tentoongesteld. De stichting van dit museum is bij notarieele acte van 14 Juni 1890 in het leven geroepen, een gebouw is nog niet aangekocht. Bij besluit der Prov. Staten van 10 Juli 1890 zullen de in het Provinciaal Kabinet van Oudheden berustende en aan de provincie Groningen behoorende voorwerpen in het nieuwe museum in bruikleen worden gegeven. De commissie voor genoemd Museum bestaat uit de H.H.

Jhr. Mr. J. Æ. A. van Panhuijs, *Commissaris des Konings in de provincie Groningen*, *Beschermheer.*

Jhr. G. Alberda van Menkema.
Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein.
Prof. Dr. P. J. Blok, *Penningm.*
W. Bos.
Mr. J. N. A. Bucaille, *Voorz.*
W. F. A. Elsen.
Mr. H. O. Feith.
Mr. J. A. Feith, *Secretaris.*
Mr. E. van Loon.
G. Mesdag Kz.
Prof. Dr. P. C. Plugge.
Jhr. Mr. W. J. Quintus.
W. J. Roelfsema Hz.
J. P. L. Soutendijk.
H. J. Stratingh.
Jhr. Mr. O. Q. van Swinderen.
Jhr. A. A. J. M. Verheijen.

MENGELWERK.

JACOB CANTER.

Er zijn lezers die, wanneer zij een boekdeel in handen krijgen, het openslaan en er geene voorrede voor geplaatst vinden, zulks zoo niet betreuren of bejammeren maar er zich toch onaangenaam door aangedaan gevoelen en met zekere vooringenomenheid zich tot de lezing van het boekdeel zetten, zoo zij, hun tegenzin overwinnende, besluiten het open te snijden en te genieten? Want dit vraagteeken zetten zij. Zij houden er niet van, om zoo maar door de geopende deur in huis te vallen, neen! zij hadden gaarne eerst althans uit *een woord vooraf* van den schrijver willen weten, waarom of waartoe hij dat werk schreef, wat de strekking, (*la portée*), er van is, enz., enz.

Zulk een verlangen trachtte men oudtijds meer te bevredigen dan thans. Hoe weinige werken van eenigen omvang missen een *Voorbericht*, eene *Inleiding*, een *Woord vooraf;* soms hebben zij zelfs eene nabetrachting,

eene recapitulatie of zoo iets. BEETS plaatste als jolig student (1835) achter zijn *Masquerade* het luimige:

Deez' boek dankt met reverentie,
Den discreten lezer voor zijn patientie.

Ook de *motto's* boven de hoofdstukken, waarin WALTER SCOTT een *matador* was, die ze dikwijls zelf maakte, als hij ze niet toepasselijk bij andere dichters kon vinden en er stoutweg onder zette „*Ancient Lay*", hebben de strekking om te wijzen op den inhoud.

Maar die *voorreden* en de in oudere boeken daarop volgende *lofverzen*, die zoowel het werk als den schrijver bezingen, hebben nog in een ander opzicht waarde. Dikwijls behelzen zij aanwijzigingen omtrent den schrijver zelven en de wijze waarop zijn geschrift tot stand kwam. Ten bewijze daarvan zal ik een drietal, vertaald uit het latijn, mededeelen, zich bevindende vóór drie werkjes van JACOB CANTER, een Groninger „gelauwerd dichter," op het einde der 15de eeuw levende, van wien wij niets anders vermeld vinden dan dat hij een zoon van JOHANNES CANTER, god- en rechtsgeleerde en geneeskundige en een broeder van het wonderkind ANDREAS CANTER en van URSULA, om haar verstand „*het wonder der wereld*" genoemd, geweest is (1).

I. Het eerste werkje van JACOB CANTER, dat wij met dat doel voor oogen opslaan, is een werkje, bij den bekenden Antwerpschen boekdrukker GERARD DE LEEU in 1489 uitgegeven en getiteld *Probae Fal-*

(1) *V. d. Aa*: op *Joh. Canter* en *Andreas Canter* en de aldaar aangehaalde schrijvers. Geslacht *Canter* door Mr. *A. J. Andreae* in den *Navorscher* XXXIX, (1889) blz. 52.

coniae Centones. (1) ERASMUS (2) schreef daarover een brief aan JACOBUS CANTERUS. Uit dezen brief, zonder datum, blijkt alleen, dat JACOBUS een zoon was van ANTONIUS (?), wiens kinderen met de moedermelk in de latijnsche letteren werden opgevoed. (3)

ERASMUS heeft den boekdrukker GERARDUS LEO over JACOBUS CANTERUS hooren spreken, zijne *Proba* gezien en de daarachter geplaatsten brief en zijnen *prologus* met zooveel genoegen gelezen, dat hij met hem in briefwisseling wenschte te treden. (4)

„JACOBUS CANTER *Frisius* aan zijne geleerde zuster URSULA heil!

In onzen tijd plegen velen (vooral wanneer zij iets

---

(1) *Probae Falconiae Centones*, Antverpiae, 1489. Deze *Proba Falconia* was eene Christin, dichteres van Horta, die tegen het einde der vierde eeuw aldaar op het latere grondgebied van den H. Stoel leefde. Zij was de gemalin van *Adelphius*, een Proconsul, en compileerde (dit beteekent het woord *Cento*) uit Virgilius een gedicht te zamen »*de Christo*", plaatsen uit Virgilius, die men, gehaald uit zijne werken, op Christus verschijning en leer toepaste. *Virgilius* stond deswegen bij de Christenen, in die tijden, in hoog aanzien. Later ontaardde hij tot een toovenaar. *Jocher* op *Falconia* zegt, dat de *Cento Virgilianus de Christo* in de *Bibliotheca Patrum* is opgenomen. De eerste druk verscheen te Rome, in 1481, in 40, cura *Jo. Philippi de Lignamine*, *Equitis Siculi*. Ook verwijst men naar een werk van *Justus Fontaninus*: *Antiquitates Hortae*, Lib. II, C. 1, p. 189 (Ed. Romae), alwaar deze Cap. 4, § 2, p. 237 de uitgaven van den *Cento* opgeeft, doch die van *Gerardus Leo* niet. Uit het slot van diens uitgave (de titel ontbrak in het door *S. A. Gabbema* geannoteerde exemplaar) is die titel op te maken. Hij luidt *Probe conjugis Adelphi centonae Virgilii vetus et novum continens testamentum*. *Gherard de Leeu* verklaart er in dat het werkje (zooals men zegt) den 12 September 1489 was »*afgezet.*"

2) *D. Erasmi et P. Melanchtonis Epistolae*, *quibus adjiciuntur Th. Mori et L. Vivis Epistolae* (Londini 1642. 2 vol. folio). Lib. XXXI Ep. 14. In de *Editio Merulae*, pag. 118.

3) Van daar dat *Jac. Canter* een *prologus* aan zijne »geleerde" zuster *Ursula* en eene *Epistola exhortatoria* aan *Ghebbe*, mede een zuster, kon schrijven.

4) Volgens mededeeling van den hoogleeraar Dr. *J. C. G. Boot*, die deze uit den zwaren foliant *(K. A. v. W. Bibl. Cat.* p. 515, no. 1899,) excerpeerde.

in het licht willen geven) hooggeplaatste personen uit te kippen, aan welke zij hun werk *opdragen*, zoo als de term is. Ik echter heb U, mijne zuster, als bovenaan staande en eenig voor mij, van zelf uitgekozen, aan wie ik deze mijne korte „verklaringen" zoude opdragen. Niet toch op hoop van winstbejag of gloriezucht, zooals anderen zich tot schrijven inspannen, maar veeleer opdat ik U en door U aan de jeugd iets nuttigs en aangenaams zoude aanbieden en uwen naam, overigens uit zich zelve beroemd, dit voor altijd door geschriften zoude maken en wel op die wijze, welke nu voor weinige jaren is uitgevonden en om dit te bereiken uitstekend geschikt is. ([1])

PLATO toch heeft ook aan PHAEDO of andere door hem geliefde jongelingen zijne geschriften opgedragen met geen ander doel dan dat ook hunne namen onsterfelijk zouden zijn.

Indien ik mij niet bedrieg, dan zullen er zijn die dit geschrift zullen lezen en niets spoediger zullen doen, dan dezen mijnen arbeid belagchelijk maken, maar ik veracht hen met hun gelach. ([2]) Het zij zoo! laat hen spotten. Laat hen tegen mijnen wil ook U er bijhalen, dat, wat ik wil, zal toch geschieden.

Ik schaam mij toch niet om dezen mijnen eersten arbeid aan U, jonge dochter, (*puella*), op te dragen, aan wie altijd het gezelschap, de omgang met jongens en meisjes hoogst aangenaam was, zooverre ik

---

(1) Voor weinige jaren, »geschreven in 1489." Let wel, dat er van de boekdrukkunst sprake is in 1489.
(2) *Multatuli*: »Ik veracht u, publiek."

weet. Ook schaam ik mij niet, VIRGILIUS door dit klein boeksken aan de kinderen om te lezen hergeven te hebben, opdat *zij* des te meer zich schamen, die de eerste bewerkers er van zijn geweest, om op de onbeschaamste wijze dien VIRGILIUS aan hen te ontfutselen, opdat zij dien niet zouden lezen. Indien er nog zoodanigen zijn, dan zoude ik ze waardig achten door de kinderen als snoode dieven met schrijfgriffels (1), (zooals men verhaalt) en schrijfmessen (dat de dood er op volgde) gewond te worden.

Bovendien was het daarom, dat ik aan U en door U in het algemeen aan de jeugd wilde schrijven, opdat ik de vroomste, de meest vergevensgezinde en geene muggezifters (er op uit om iemand te bedillen) zoude hebben of hen, door wie ik het mij tot een genoegen zoude rekenen onder den voet geloopen en berispt te worden.

Nu rest mij niets dan U te verzoeken om dit nachtwerkje van mij gunstig te ontvangen, te meer daar ik dezen eersteling met uw naam aan het hoofd heb uitgegeven. Ik heb daarin een toon aangeslagen, het meest hoorbaar voor kinderen; niet voor zwaargebaarde mannen met angstaanjagende gezichten, maar voor jongens met blozend gelaat, voor ongerepte meisjes, voor dezen schrijf ik. Mijn eenig doel is om hen te behagen. Vaarwel, ik beveel mij bij uwe medegenooten (*conequales*) onderdanigst aan. Uit Antwerpen den 30sten Juli 1489." (2)

(1) Met de eerste schreef men in de wastafelen, met de andere maakte men de was weder vlak.

(2) *Gherardus de Leeu* had het werkje »afgezet" den 12 September 1489, blijkens het P.S.

Tot recht verstand van dezen *prologus* of voorrede moet men zich in het jaar 1489 verplaatsen. Sedert korten tijd was de strijd tusschen de *humanisten* en hunne tegenstanders, die wij eens *orthodox-catholieken* zullen noemen, uitgebroken. De eerste zwoeren bij PLATO, gaven zich onder elkander Grieksche namen van wijsgeeren en dichters; de laatsten banden uit hunne scholen al wat van het heidendom bij de herleving der classieke letterkunde was overgebleven, dus ook VIRGILIUS en de bloemlezing daaruit van PROBA FALCONIA, door JACOBUS CANTERUS met aanteekeningen ten behoeve van schoolkinderen voorzien. *En* om het doel, uitbreiding der humaniteit onder de jeugd, *en* om het in hunne oogen nietig kinderboekje, voorzag deze voor zijnen eersteling een strenge kritiek. Hij zou er niet zonder zijne kleederen te scheuren afkomen, doch hij zei vooraf al, hoe hoog hij die kritiek stelde. — Met den *prologus* (opdracht of voorrede) staat een woord achteraan geplaatst in verband. Het luidt aldus:

„JACOB CANTER *Frisius* aan de voortreffelijke mannen, zijne hoorders. Voor die mijner hoorders, voor welken ik te Antwerpen begonnen ben, VIRGILIUS' werken te verklaren en voor hen, met welke ik de begonnen verklaring voleindigd heb, voor dezelfden op hunne aansporing heb ik voor het publiek nu ook deze uitlegging van de bloemlezing uit VIRGILIUS in het licht gegeven. Ik heb die aan geene kinderen of mannen zooals gij zijt, willen opdragen maar aan URSULA, mijne zuster, nog een meisje. Ik vond het toch uwer niet waardig, omdat ik het voordragen der *interpretatie* (verklaring) voor u

niet beproefd zoude hebben, indien ik niet op de kennis van een zeer beschaafd en geleerd man, JACOB BARBARIANUS, vertrouwd had. Geloof mij, ik was in vele zaken, om zoo te zeggen, zijn tolk of overbrenger bij u, namelijk wanneer gij dat, wat ik van hem gehoord had, daarna van mij wederom hoordet. Ik schaam mij niet de waarheid te zeggen, liever dan met eens anders veeren te pronken. Ten slotte, wanneer gij, bij tijd en wijle, u verwaardigt om deze mijne *verklaringen* te lezen, verschoon dan mijne ongegronde zinsneden, te meer omdat ik ze geschreven heb reeds *aangegord* (zooals men zegt) tot vertrek.

Als ik uit Italië, waarheen ik nu ga, levend en behouden tot u ben teruggekeerd, hetgeen ik hoop, kunnen wij ze verbeteren. Vaartwel en gedenkt mijner, alsmede aan *dominus* JOHANNES RYNCK, door wiens welwillendheid, nadat dat van BARBARIANUS niet meer geschikt was, wij een voegelijker gehoorlocaal hebben gehad. Ik zal hem op mijne doorreise te Keulen bezoeken, dien vader en patroon van brave en geleerde mannen!"

II. Aan het einde van een werkje van FRANCISCUS PETRARCHA *de secreto conflictu curarum suarum* (d. i. geheime zelfkwelling) leest men in het latijn, dat dit werkje weder door GERHARD DE LEEU den 13 Maart 1489 te Antwerpen „*afgezet*" was. Het eindigt met een latijnschen brief van JACOBUS CANTER *Frisius* aan den lezer, beoefenaar der letteren:

„Waarlijk er blijft niets te klagen over voor ieder

die vlijtig zich op de toepassing der letteren toelegt. Door die goddelijke kunst, die ze de drukkunst noemen, is toch teweeg gebracht, dat gij alles wat gij voor de studie behoeft, voor geringen prijs gemakkelijk verkrijgen kunt. Ook wat er voor het voorgeslacht nog zoo verborgen mogt zijn geweest, het komt nu voor jan en alleman in het licht.

Ik wensch U derhalven daarmede geluk, dat gij in dezen onzen tijd, die zooveel gemak aan de studie aanbrengt, zijt geboren. Ja, hetgeen ik bijna overgeslagen zoude hebben, door diezelfde door ons vermelde kunst kunnen wij nu de *Secreta* (ja waarlijk zij waren *gehcim of verborgen*) van den vorigen tijd van FRANCISCUS PETRARCHA in het licht geven. Wat zal nog *geheim* blijven, indien de *geheimen* gepubliceerd worden. Ontvangt dan deze *Secreta*, ook voor het eerst uitgegeven, met dankbaarheid. Daar staat namelijk in wat goed doet aan het leven: ook voor de taal, de sprake. Want de schrijver dier *Secreta* (zooals niemand onbekend is) is hij, die in vervlogen dagen de latijnsche taal, in het stof liggende, daaruit heeft opgebeurd. Hij is het, die, in onzen tijd, het eerst haar den ouden glans van welsprekendheid heeft teruggegeven. Welsprekender dan hij (ik beken het) zijn hem opgevolgd, maar den meesten dank is men hem verschuldigd, die een gebouw, tot op de grondslagen ineen gestort, vlijtig hersteld heeft. Prijst dan den man veel lofswaardig en leest deze niet nutteloze overdenkingen met aandacht en gevoel. Vaarwel geëerde lezer."

Dit boekje was den 13 Maart 1489 *afgezet*, doch

de brief van JACOBUS CANTER heeft geene dagteekening, doch een derde, dat wij nu zullen vermelden, was reeds den 3 Maart 1489 door GERARD DE LEEU afgezet met de daarachter geplaatste *Epistola exhortatoria ad meditationem passionis Christi* (Aanmaningsbrief om het lijden van Christus te overdenken), waartoe het 3 Maart 1489 naderend Paaschfeest gereede aanleiding gaf. Die brief beslaat vijf bladzijden en is geplaatst zooals ik zeide, achter een *Opusculum vite et passionis Christi ejusque genitricis ex revelationibus beate Birgitte compilatum et compendiosa legenda ejusdem*, d. i.: Een boeksken (32mo) van het leven en het lijden van Christus en van zijne moeder Maria, uit de openbaringen van de beata (gezegende, heilige ([1])) BIRGITTA (BRIGITTA) zamengesteld en hare legenden in beknopten vorm. ([2])

JACOBUS CANTER droeg zijne *Epistola* op aan de geleerde maagd of non GHEBBE in het beroemde klooster van Friesland Jesse ([3]), zijne zuster. De aanhef er van, vertaald, luidt aldus:

---

1) Gekanoniseerd te Constans in 1415.

(2) Het slot of P.S. er van luidt: Opuscula ejusdem in monasterio ad thronum Marie alias Brigitte in Tenerae mundo (*Dendermonde*) Cameracensis dyocesis compilata. *Dr. W. Moll* in zijn *Johannes Brugman* (Amst. 1854) II blz. 91—95, vermeldt, dat deze openbaringen van Brigitta (eene Zweedsche vorstin en wed. van Wulfo, den vorst van Nericia) † 1373), tweemaal kerkelijk geapprobeerd zijn, te Constans in 1415 en later te Bazel en in vele talen overgezet. Ja in 1831 werd nog te Keulen eene bloemlezing er uit door *A. Heuser* uitgegeven, getiteld *Revelationes celebris S. Brigittae.* Het waren toespraken die zij in menigvuldige visioenen meende gehoord te hebben. Staaltjes er van geeft *Moll II* 91 (1) en 94 (1). Zij hadden destijds zooveel gezag dat een *Joh. Brugman* (*Moll* II, blz. 47) er zich zelfs op beriep.

(3) *Ghebbe*, eene tot heden onbekende zuster. *Jesse*, *Yesse* of *Essen*, eene vermaarde abdij en nonnenklooster tusschen Haren en Helpen bij Groningen. Zie *Driessen*: *Monumenta* I, p. 69 en *Gron. Volks-Almanak* 1890, blz. 72: *Dr. J. Reitsma*, De Abdij Essen.

„Onder de zaken die ons tot het godzalige leven en tot diens meeste volmaaktheid kunnen voeren, staat op den voorgrond de door de heiligste mannen aan ons aanbevolene overdenking van het lijden van Christus, enz.”

En het einde.

„Dat ook dit bij U de hoofdstudie zij. Gij hebt nu in handen in het kleinste formaat de Openbaringen van de H. BRIGITTA, zamengedrongen. Stof voor de ernstigste overdenkingen.

Dank er hem voor die er voor gezorgd heeft, dat lange en onmetelijk werk der openbaringen in zulk een klein boek bijeen te brengen. Anderen mogen wereldsche orakeltaal van de Sibylla van Cumaea of van Erythrae ([2]) lezen, gij hebt in Brigitta zulk eene Sibylla. Leest hare Openbaringen vlijtig, enz. enz. Dit boek zij als een handboek in uwe handen.”

LEEUWARDEN, 11 Juni 1890.

MR. J. DIRKS.

(2) *Cumae* in Campania (Italië), *Erythrae*, eene stad in Azië, niet ver van Chio, beide met zeer beroemde Sybillen.

De familie Canter, een geleerd geslacht.

Mr. Dirks deelt in vorenstaande verhandeling een en ander mede over den „gelauwerden dichter" Jacobus Canter, hetwelk als tot dusverre onbekend mag worden beschouwd.

Met een enkel woord maakt de geachte schrijver daarbij gewag van de naaste familiebetrekkingen van Jacobus Canter, en hoewel reeds de geleerdheid van het geslacht Canter daaruit blijkt, bevat het Oud-archief van Groningen omtrent die naaste betrekkingen nog enkele wetenswaardigheden, waarvan de algemeene bekendheid niet waarschijnlijk mag worden geacht. Mogen zij hier eene plaats vinden.

Johan Kanter of Canter, de vader van Jacobus, was een voor zijn tijd zeer geleerd man. Goswinus van Halen noemt in een brief ([1]) aan Albert van Hardenberg onder degenen, die in het klooster van

(1) Oudheden en Gestichten v. Gron. blz. 110.

Aduard, de toenmalige academie van het noorden, weken, soms maanden, doorbrachten, Johannes Kanter van Groningen. In een geschil tusschen de stad Groningen en de heeren Eylke en Gherlt van Upphusen werd in 1489 een verdrag gesloten. De „ghecoren scheidesheer" was blijkens het origineele stuk (1) daarvan opgemaakt Canter, die zich daarin noemt „Meyster Johan Kanter inden vryen kunsten ende keyserliken rechten Doctor."

Uitvoeriger bericht over de familie Canter vindt men in een in 1631 verschenen boek van Johannes Angelus Werdenhagen, Ictus, De rebus publicis Hanseaticis (2). Deze schrijver deelt het volgende (3) mede: „Zeer merkwaardig is, dat omstreeks het jaar 1489 de stad Groningen een burger bezat, die doctor in drie faculteiten was. Hij verwekte bij zijne eveneens zeer geleerde echtgenoote eenige zonen en eene dochter Ursula, die van af hun prilste jeugd zoo zijn opgevoed en onderwezen, dat zij de geleerdste menschen hunner eeuw in de studie der wetenschappen hebben overtroffen, daar zij als het ware met de moedermelk de latijnsche taal hebben ingezogen. Hij heette Johannes Canterus. Zijne dochter wordt in de Keulsche kroniek pag. 336 het wonder der wereld (miraculum mundi) genoemd." Daarna haalt Werdenhagen het volgende uit die Keulsche kroniek aan:

---

(1) Berustende in Oud-archief v. Gron. 1489 no. 1.
(2) Specialis Tractatus pars posterior et alias quarta, pag. 952 en 953. Lugd. Bat. 1631.
(3) Door mij uit het latijn vertaald.

„In dem selven jair umbtrint unser liever vrauwen dach Assumptionis quam eyn Jongelinck van XVIII jairen of dairombtrint ind was geboren van Groenyngen, der sere geleirt was, also wae van men eme uut gaff eyn materie, dair op dede he eyn Collacion so meysterlich ind perfekt, all hette der geleerste van Coellen dat gedain ind VIII dage dair op studiert met allem vlijss, so hette he sijn dynck wail gedain. Ind die worde vloissen eme as eyn wasser sunder alle hyndernisse, die Bybell woiste he op sijn duymgijn nae. Desgelijchen in den boicheren der hilliger leirre und der heydenscher poeten was he so vervaren, dat eme alle sijn worde affgingen sunder alle swairheyt. He hadde noch meir broedere ind ouch eyn suester, die waren altzo samen sere hochlich geleirt mit overvloediger zierlicher latijnscher sprachen, so dat alle dieghene die sij hoirten sprechen, niet mochten gesaediget werden noch verdroess kregen ynt zo zohoeren. Yr vader is genoempt Meister Johan Canter ind is eyn Doctor in den VII vrijen kunsten, in der Artzedien, in beyden Rechten, geystlich ind wereltlich, ind in der hilliger schrift. Disse eirwyrdige hoichberoempte ind sere geleirt man hait eyn huysfrauwe, die was ouch sere geleirt und hait myt yr gehat vil soene und eyn dochter, die hey, so baldt als sy sprechen kunden, geweint und lierde latijnsche spraeche. Asso dat sijn kynder er kunden sprechen latijn dan duytsch, ind wirt in sijne huys geyn sprache gebrucht ind geoeffet dan latijnsche sprach. Ind sijn dienstmait is ouch geleirt, dat sij goit latijn spricht.

Item die dochter heischt Ursula ind is so geleirt in natuerlichen ind gotlichen kunsten ind dae bij so koestlich ind tzierlich van latijnscher spraeche, dat sij allen geleirden, wie ouch die gestalte sijn, kan sij so meysterlich antwerden, dat desgelijcken nie mere geweist is van vill hundert jairen her, ind kunnen sich niet genochsaemlich dair aff verwonderen, dat in ind . . . . (1) vreuweschen munde sulche wijgende ind dapper worde komen. Ind is waill geschiet, dat altzo geleirde man beyde geystlich ind werltlich in dem verstentlichen kamp yr wijchen moisten. Dese Eirsame ind dogenhafftige Ursula wart geleirt as yr broeder van yrre eyrster tzijt, dat sij sprechen moichte, in der latijnscher spraeche. Ind is umb yre groisse wissenheit in allen kunsten tzo rechen under den aller geleirtsten vrouwen persone die ye geweist sijn. Ind is der lantschaff, dae sij wonhaftich is, eyn ewich ind tzierlich loff ind ere, as auch yr broedere. Ind boven all ind tzo vorens yrre vader der sulche kunstliche ind sere wonderliche kynder opgevoit hat, des sich die Stadt van Gronyngen ind gantz Vrislant beroemen vnd vurtrecken mach, want desgelychen nije meer as ich meynen, off altzoo wenich geschiet is. Der Paus Sixtus hat geschreven sonderliche fruntliche brieve tzo der kynder vader na dem as he der soene eyn tzo Rome gehoirt hadde, in dem he yn tzo maill grotslich verhevet und eirt. Dese soene sijn nu zerzijt der eyn bij dem Roemschen Conynck Maximilianus.

---

(1) **Hier is het boek, waaruit dit is overgenomen, eenigszins geschonden.**

Der andere tzo Trier. Der derde tzo Coellen. Der vieirde in anderen landen. Die dochter is noch bij yren leven elderen in jonfferlicher reynicheit."

Het is niet duidelijk, wie hier in het bericht van de Keulsche kroniek met den „Jongelinck van XVIII jairen" wordt bedoeld. Men zoude geneigd zijn daaronder den broeder van Jacob Canter, het wonderkind Andreas, te verstaan, doch alle andere berichten geven als sterfjaar van Andreas Canter het jaar 1473 en doen dezen geen hoogeren leeftijd dan van 10 jaren bereiken. Vermoedelijk is hier eene fout in de Keulsche kroniek ingeslopen, welke door Werdenhagen is overgenomen. De mogelijkheid bestaat echter ook, dat niet Andreas door de Keulsche kroniek is bedoeld, doch een zijner mede als geleerde mannen bekend staande broeders, te meer daar in 1489 Andreas reeds 16 jaren geleden was gestorven. Hiervoor pleit, dat het merkwaardigste, hetwelk betreffende Andreas bekend is en hetwelk men in al zijne levensbeschrijvingen vindt medegedeeld, door Werdenhagen niet wordt vermeld. Deze merkwaardigheid is de brief van keizer Frederik III aan Andreas Canter. Schotanus ([1]) geeft dezen latijnschen brief in zijn geheel. Van nog ouderen datum is een handschrift uit het begin der 17e eeuw, ([2]) waarin, als overgenomen uit een Mecklenburgsche kroniek ([3]), men leest: „Im Jahr 1473 begibt sich ein grosz Wunderzeichen an einem Knaben von zehn

(1) Brieven en Documenten blz. 58.
(2) Oud-archief v. Gron. H. S. 4° no. 31 blz. 126.
(3) »Exscriptum ex Chronico quodam Megalopolitano."

Jahr in der Stadt Gröningen burtig, der in solcher seiner Jugend mit solcher Lehr und Weisheit begabt war, das sich Jeder meniglich darob verwunderte, und das ihm auch entlich der Römische Keyser Fridericus III in die Universitet gen Wien forderte mit einem solchen schreiben, das mir zu handen kommen und lautet von Wortt zu Wortt also":

„Frederik (1), de derde Roomsche keizer van dien naam, aan den bewonderenswaardigen en uitstekenden knaap, Andreas Canter van Groningen, den zoon van Johannes.

Een buitengewoon gerucht is omtrent U, zeer geliefde knaap, tot Onze Majesteit doorgedrongen, eene gedurende alle eeuwen nooit gehoorde verheerlijking van uwen lof, hoe gij vóór het tiende jaar van uwen jeugdigen leeftijd reeds bedreven zijt in schier alle vrije kunsten en in de kennis van onze wetten en van de heilige canons. En (wat des te bewonderenswaardiger is, naarmate het ons vreemder toeschijnt), dat gij, naar men zegt, het geheele Oude en Nieuwe Testament, bijgestaan door de Goddelijke Goedertierenheid, openlijk kunt uitleggen en in openbare twistgesprekken vrijmoedig op alles weet te antwoorden. Wij, die ons van de waarheid van zulk een wonder ten volle willen overtuigen, hebben het niet onwaardig geacht U dezen vriendschappelijken brief te zenden, opdat gij zoo spoedig mogelijk wilt komen aan de bij onze Keizerlijke Majesteit bizonder geliefkoosde uni-

---

(1) Aldus door mij vertaald.

versiteit te Weenen. Want vurig wenschen wij U te zien en U wegens de verdienste van zulk een vruchtbaren geest in de keizerlijke bedieningen te doen deelen. Aanvaard dus, zoo spoedig gij kunt, de reis naar Weenen, wend U tot onzen Keizerlijken troon, opdat wij, nadat wij ons in waarheid hebben overtuigd van de groote kennis van Uwe bloeiende jeugd, U gelukkig mogen kroonen met de gouden eereteekenen der doctorale waardigheid. Wij zullen U (waarlijk niet onverdiend) eene eerste plaats aan het keizerlijk hof geven en naarmate gij jonger zijt, des te meer welkom zijt gij ons en met des te meer welgevallen zullen de doctoren van de voornoemde Keizerlijke universiteit U beschouwen. Vaarwel, zeer geliefde zoon, en draag zorg, dat onze Majesteit, die door een vroegen ouderdom steeds zwakker wordt, niet langer verstoken blijft van den troost zoo iets ongeloofiijks te aanschouwen. Gegeven in onze universiteit te Weenen, onder het geheimzegel van onze Majesteit. In het jaar des Heeren 1472 op den 25sten dag van de maand Januari, in het 33ste jaar van onze regeering."

De geschiedschrijvers deelen verder betreffende Andreas Canter mede, dat hij gehoor gaf aan 's keizers uitnoodiging, doch op reis derwaarts is overleden.

Zijne nagedachtenis bleef nog geruimen tijd bij zijne familie in eerbiedige herinnering. Dit blijkt uit het origineel testament van Vrijdag na Viti et Modesti martyrum (15 Juni) 1516, (1) waarbij Abele de weduwe

(1) Oud-archief v. Gron. 1516 no. 11.

van „Mester Johan Canter" eene zekere jaarlijksche rente vermaakt aan „Onse leven vrouwen kercken ter Ae bynnen onser stadt", waarvoor „de vorg. kercke (sal) sculdich ende geholden wesen den vorg. mester Johan Canter en Abele vorss., als se niet en is, (1) up Paeschachtdagen ende mester Andreas (2) ende Ursula Canter achte dagen na sunte Michaeel jaerlix myt een cleen punt wāsses, vigilie ende anderen gebeden na zeden der vorg. kercke te doen bedencken ende begaen".

Doch ook de roem van „mester Andreas" geleerdheid bleef voortleven; zoowel de Groninger geschiedschrijvers als buitenlandsche kronieken, (wij haalden boven eene Keulsche en eene Mecklenburgsche kroniek aan,) maken gewag van het wonderkind, biographische woordenboeken uit de 18e en 19e eeuw wijden eenige woorden aan den jeugdigen geleerde, dichters voelden zich gedrongen dit natuurwonder in verzen te bezingen.

Tweemalen o.a. in latere eeuwen was Andreas Canter het onderwerp van latijnsche gedichten, waarvan één tot ons is gekomen, dat van Theodorus of Dirk Graswinckel uit de 17e eeuw. Een eeuw later (3) vervaardigde de Groninger medicus en latijnsche dichter Gerardus Nicolaus Heerkens een gedicht, getiteld: „de Canteris doctrina illustribus", hetwelk echter nooit is uitgegeven, doch waarvan men het bestaan uit eene aanteekening van Heerkens zelf kent. (4)

(1) = na haren dood.

(2) Men bedenke, dat in 1516 Andreas reeds 43 jaren geleden was gestorven.

(3) Laatste kwartaal 18e eeuw.

(4) Zie Feith en Lulofs, Redevoering enz. 25-jarig feest v. h. Dep. Gron. der Maatsch. t. N. v. 't Algem. Gron. 1810. Aldaar aantt. blz. 174.

Talis erat primæ CANTERVS flore Iuventæ
Ore ferens hominem, mente sagace Deum.
Huic cessit Natura parens, devictaq; cœlo
Non nisi digna Deo vidit in effigie.

Theod. Graswinckel.

Ook het gedicht van Graswinckel is zoo goed als onbekend. Van der Aa althans in zijn Biographisch woordenboek, na bespreking der latijnsche gedichten van Dirk Graswinckel, zegt: „Hij moet ook het leven van Andreas Canterus in latijnsche verzen bezongen hebben, titel, tijd en plaats van uitgave van dit werk zijn niet bekend".

Van dit boekje is echter nog een exemplaar aanwezig in de boekerij van het Oud-archief in Groningen. De titel luidt: „Theod. I. F. Graswinckel Icti Delphensis, Andreas Canterus Groningensis." Het werkje is opgedragen aan Petrus Eÿssinghe, burgemeester van Groningen en president-curator der hoogeschool aldaar, en is uitgegeven in 1657 te Groningen bij Franciscus Bronchorstius. Behalve de eigenlijke lofrede in ruim 1300 latijnsche verzen bevat het boekje een opdracht aan Eyssinghe, den brief van keizer Frederik III, het boven medegedeelde extract uit het werk van Werdenhagen, een tweede gedicht van Graswinckel op Canter en zijne familie in ± 200 latijnsche verzen en tot slot een zesregelig „Elogium Andreæ Canteri" van J. à Julsingha. (1) Bovendien is het boekje versierd met een portret (?) van Andreas Canter, waarvan ter wille der curiositeit hiernevens eene reproductie wordt gegeven. Het epigram onder dit portret luidt in het nederlandsch ongeveer als volgt: „Zoo was Canter in den bloei van zijn eerste jeugd, naar lichaam een mensch, naar zijn

(1) Johan van Julsingha was in 1657 raadsheer der stad Groningen en lid der prov. rekenkamer.

schranderen geest een god. Voor hem deed moeder natuur onder en geheel overwonnen zag zij schuchter in zijn beeld niets anders als wat een god waardig is." (dus: „de afspiegeling van een godheid.")

Het vermoeden ligt voor de hand, dat bij den lezer de vraag rijst, hoe men op een persoon als Andreas Canter, van wien betrekkelijk zoo weinig bekend is, een lofdicht van 1300 verzen kan maken. Ziehier in korte trekken den inhoud van het gedicht, hetwelk tevens een eigenaardig licht werpt op den dichter en zijn tijd. Laat ik echter de mededeeling doen vooraf-gaan, dat Dirk Graswinckel, de advocaat-fiscaal van Holland, de rechtsgeleerde, wiens werken o.a. over het zeerecht thans nog worden geroemd, zich tevens als beoefenaar der latijnsche dichtkunst door gedichten van min of meer theologisch-philosofischen aard had doen kennen.

Na eerst in eenige verzen hulde aan Eyssinghe te hebben gebracht, bespreekt de dichter de geschiedenis van Groningen, hoe deze stad tot haar macht is gekomen, hoe zij zich heeft ontwikkeld en welke groote mannen, als Wessel Gansfort en Rudolph Agricola daar hebben gewoond. „En de goede en milde God wilde, toen eindelijk vrede in het land was gekomen, voor U, o Groningen, eene nieuwe ster doen blinken, voor u een groote Phoenix laten oprijzen, als een voorbeeld, schitterender dan ieder ander, hetwelk de eigen tijdgenooten nauwelijks zouden begrijpen, hetwelk een later geslacht zou verbazen en hetwelk de natuur, de hernieuwster van alle dingen, nauwelijks zou den-

ken, dat geboren kan worden enz.", in één woord, Andreas Canter werd geboren. Daarna wijdt hij eenige bladzijden met verzen aan de kunde en de wetenschap van Andreas Canter, waaraan hij allerlei wijsgeerige vragen vastknoopt, welke hij dan tracht te beantwoorden. Ten slotte bespreekt hij den vroegen dood van hem, van wien zooveel werd verwacht. „Evenwel, Groningen, gij bleeft niet geheel verlaten achter, aanschouw slechts uwen Praedinius", zoo vervolgt de dichter, terwijl hij de geschiedenis van Groningen verder verhaalt, om zoo tot de hoogeschool en hare professoren te komen. De dichter voelt zich daarna geroepen met een woord van hulde en zeventiende eeuwsche vereering het woord te richten tot Emmius, Pynacker, Mulerius, Huninga, Macdowell, Maresius, Alting, Junius, Coccaeus, Deusing, Schook, Pasor, Borgesius en andere Groninger hoogleeraren, om ten slotte zich nog weer tot Peter Eyssinghe te wenden, van wien, als verwant aan Andreas Canter, hij een even grooten roem voorspelt.

Het is moeilijk te zeggen, welke beweegredenen Graswinckel er toe hebben geleid aldus Peter Eyssinghe in zijne zangen te verheffen. Hij kan Eyssinghe hebben leeren kennen, toen deze eenige malen van wege de stad Groningen naar de Staten-generaal werd afgevaardigd, bij welk college Graswinckel het griffierschap vervulde. Opmerking verdient nog, dat Graswinckel zijne voorrede als gegeven te Groningen 7 October 1657 besluit. Kan de hulde aan Groningen, den president-curator en de professoren harer hoogeschool,

ook in verband staan met het verblijf van zijn stad- en naamgenoot Theod. Graswinckel c. f. Delphensis ([1]) in die dagen aan de Groninger academie?

Een 16e eeuwsch schrijver, bijna een tijdgenoot, Henricus Cornelius Agrippa ab Nettesheym, ([2]) maakt mede melding van de gebroeders Andreas en Jacobus en hunne zuster Ursula, terwijl hij als derden broeder noemt Petrus Canter. Ook hij geeft hoog op van de veelzijdige geleerdheid dier menschen op jeugdigen leeftijd, zoodat, zegt hij, niet alleen Germanie en Gallie, maar bijna geheel Italië en zelfs Rome dit weet en bewondert.

In denzelfden tijd, als de zoo juist genoemde Canter's, leefde er te Groningen mede een Meester Gelmer Canter, wiens familiebetrekking ten opzichte van bovengenoemde Canter's niet bekend is. De mogelijkheid bestaat, dat hij een der vele zonen van Johan Canter is geweest. Volgens Schotanus was Gelmer Canter een der geleerdste en welsprekendste mannen van zijn tijd; een tijdgenoot ([3]) laat zich in denzelfden geest over Gelmer Canter uit en noemt hem Ambrosius wegens zijne welsprekendheid. Deze Canter vervulde gedurende vele jaren het ambt van geheimschrijver of secretaris der stad Groningen; als zoodanig komt hij het eerst in 1494, het laatst in 1517 voor. Bij bijna alle bijeen-

(1) Ingeschreven in het Album academicum 22 December 1651.

(2) In zijn Praefatio of Epistola vóór de Commentaria in artem brevem Raymundi Lullii, pag. 333. Dit werk, zonder vermelding van jaar van uitgave, verscheen te Leiden, »per Beringos fratres." Agrippa leefde in de eerste helft der 16e eeuw.

(3) Zie Bijdragen v. Gesch. en Oudheidk. v. Gron. IV, blz. 297.

komsten en verdragen in die voor Groningen zoo rumoerige tijden treft men Mr. Gelmer Canter onder de gezanten der stad aan en menig krachtig woord, door hem namens de gezanten gesproken, door de kroniekschrijvers medegedeeld, getuigt van de hooge positie, welke hij innam. Canter was zeer bevriend met den beroemden Mr. Willem Frederiks, den machtigen persona van Groningen, en de stichting van de bibliotheek der Martinikerk (1), door Erasmus reeds geroemd, schijnt voornamelijk het werk der twee geleerde en verlichte vrienden te zijn geweest. Het sterfjaar van Mr. Gelmer Canter is onbekend. Van der Aa, ten opzichte van de familie Canter vrij onnauwkeurig, stelt zijn sterfjaar op 1514. Dit is ten eenenmale onjuist, in 1517 was hij nog secretaris van Groningen en ook in September 1520 leefde Canter nog. Immers uit dien tijd bezit het Oud-archief van Groningen (2) een besluit van hertog Karel van Gelre, waarin deze verklaart „dat wij omb trouwen ind geloven will, der wij ons versien tot unsen lieven getrouwen meister Gelmer Canter ind oick om trouwen dienst will hij ons gedaen heeft ind noch vorder doen mach, denselven hondert golden Rijns gulden van gewicht gegeven ind verschreven hebben, geven ind verschreven avermitz desen onsen openen placaet alle jair sijn leven lanck."

Van dezen Gelmer Canter bestaat een fraai portret

---

(1) In de universiteits-bibliotheek te Groningen berusten nog werken, uit die bibliotheek der Martinikerk afkomstig.

(2) 27 September 1520; Oud-archief v. Gron. 1520 no. 33.

in olieverf, naar hetwelk met behulp van photographie de gravure is vervaardigd tegenover het titelblad van dit jaarboekje. Het portret, op een eikenhouten paneel uit één stuk lang 67 c.M. bij breed 47 c.M., is geschilderd door een schilder uit de Noord-Nederlandsche school van het begin der 16e eeuw en hangt thans in de zaal van het huis Ekenstein (1). Men ziet Mr. Gelmer op het schilderij afgebeeld met een keten om zijn hals. Volgens overlevering zoude dit een gouden keten met des keizers borstbeeld zijn, welke Canter op een reis naar het hof van den Duitschen keizer mocht ontvangen. Dit verhaal is niet onwaarschijnlijk; onder de vele gezantschappen, waaraan Gelmer Canter deelnam, is er een, n.l. in 1494, naar den keizer zelf geweest, terwijl hij bovendien meermalen o.a. te Leipzig, Constanz, Gent en andere buitenlandsche steden met de gezanten des keizers onderhandelingen heeft gehouden. Misschien is hij bij zulk eene gelegenheid, zooals meermalen in die tijden met gezanten geschiedde, door den keizer met zulk een keten, in latere en onze tijden overeenkomende met en vervangen door eene ridderorde, begiftigd.

De handteekening onder zijn portret is genomen naar een eigenhandig door hem geschreven brief van 4 April 1517 (2), van uit Arnhem gericht aan Burgemeesteren en Raad van Groningen.

(1) De eigenaar van Ekenstein, Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein, die zoo welwillend was mij dit portret ter reproductie voor den almanak af te staan, deelde mij mede, dat in de kerk te Wirdum (provincie Groningen) op een gestoelte de wapens van Canter (drie mispelbloemen van zilver op een veld van azuur) en Aldringa vereenigd voorkomen en dat door de nauwe verwantschap der geslachten Aldringa en Alberda dit portret in laatstgenoemde familie is gekomen.

(2) Oud-archief v. Gron. 1517 no. 1.

Mede omstreeks dien tijd, in 1513, werd te Groningen geboren een Lambertus Canter. (1) Deze bezocht verschillende hoogescholen en verwierf te Orleans den doctorstitel. Bij zijne terugkomst in de Nederlanden werd hij door keizer Karel V tot raadsheer in het hof van Utrecht aangesteld, ter belooning van de diensten, welke zijn vader (vermoedelijk Willem Canter) den keizer had bewezen met de zaken in Groningen in orde te brengen. Lambertus Canter besteedde zijn vrijen tijd aan de beoefening der letterkunde. Ook zijne zonen, Willem en Dirk Canter, zijn in 's lands geschiedenis bekend, de eerste als beoefenaar der klassieken en latijnsch dichter, de tweede als geleerde en als burgemeester van Utrecht, die een eigenaardige rol speelde in de twisten der Arminianen en Gomaristen. Nadere mededeelingen over hen en hunne familie, (2) welke in Friesland bleef voortbestaan, zijn in den Groningschen Volksalmanak minder op hare plaats.

Doch ook in Groningen bleven de Canter's als een der eerste geslachten, aan de adellijke en regeeringsfamiliën verwant, in de 16e, 17e en 18e eeuw voortbestaan; maar al hebben leden van dit geslacht deel uitgemaakt van de regeering der stad Groningen, (3) in geleerdheid en roem hebben zij hunne voorzaten nooit kunnen evenaren.

MR. J. A. FEITH.

(1) Zie van der Aa en de daar aangehaalde berichten.

(2) Navorscher XXXIX (1889) blz. 52 en XXXVII blz. 383.

(3) Joachim Canter en Barthold Canter zijn in de 17e eeuw ambtmannen van het Gorecht geweest en lid der gezworene gemeente te Groningen. Barthold heeft mede zitting in de Hooge Justitiekamer gehad.

Een kijkje te Groningen in de revolutiedagen van 1795.

Bij een bezoek aan het Provinciaal Kabinet van Oudheden te Groningen, welhaast naar wij hopen door een ruim museumgebouw vervangen, valt ons oog op een vermolmd stuk hout, waaraan niets merkwaardigs valt op te merken. Wij zouden kunnen vragen, waarom we het hier aantreffen, zoo niet een opschrift ons vermeldde, dat we een' tak van den Groninger Vrijheidsboom van 1795 voor ons zien, die na vele wederwaardigheden eindelijk als herinnering aan den woeligen revolutietijd in het Museum een plaatsje gevonden heeft. Hoe gaarne zouden we willen, dat het nietig stukje hout eens kon vertellen, wat het al beleefd, wat het al gezien heeft. Wellicht heeft het eens onze voorvaderen de Carmagnole zien dansen, dronken van vreugde als ze waren over den triomf der nieuwe beginselen; wellicht heeft het hen aanschouwd, terwijl ze als leden van het Exercitie-genootschap de wacht hielden bij het symbool der vrijheid. Misschien ook hebben later

onze grootouders en overgrootouders, morrend over den algemeenen achteruitgang en dien toeschrijvend aan het verbond met Frankrijk, hunnen wrok trachten te koelen aan den onschuldigen vrijheidsboom, hem door de straten gesleept en eindelijk in het water geworpen.

Doch het stuk hout blijft stom en wanneer we onze weetgierigheid willen bevredigen, moeten we dit doen uit de archiefstukken van dien tijd. Een kijkje in eenige pamfletten zal ons misschien in staat stellen aan de overigens vrij dorre stof een tintje van leven te geven.

Het is bekend, hoe ons land, uitgeput door een' kostbaren oorlog, in den steek gelaten door trouwelooze bondgenooten en verlamd door binnenlandsche tweedracht, in het begin van 1795 niet langer in staat was den Franschen het hoofd te bieden. Het overtrekken der bevroren rivieren besliste alles; van pogingen tot verdediging der Hollandsche waterlinie hooren we niets; de stadhouder nam de vlucht naar Engeland; ook Zeeland capituleerde en weldra was het geheele Zuiden van ons land door de Franschen bezet. Op het eind van Januari had daar bijna overal de revolutie gezegepraald.

In het Noorden van ons land, vooral in Stad en Lande was men echter nog zoo ver niet. Wel morden velen over de gehate reactie van 1787, over de ontbinding van het Exercitie-Genootschap „voor onze duurste panden" en juichten ze bij elke nieuwe overwinning van hunne broeders, de Franschen, maar het bleef raadzaam voor hen zich nog eenigen tijd in

de bestaande toestanden te schikken. De stedelijke regeering toch scheen besloten zoo lang mogelijk zich staande te houden en kon elk oogenblik hulp krijgen van de Engelsche troepen, die in grooten getale door ons gewest trokken om Hannover te bereiken na de ontruiming van het Zuiden. Bovendien meende ze te kunnen rekenen op het garnizoen der stad, dat zij ter voorkoming van oproeren dacht te wapenen met scherpe patronen. (1) Dit verwekte echter groote ontevredenheid bij de burgerij, die eene dreigende houding aannam tegenover de regeering, de verdere wapening der troepen wist te beletten en een besluit doordreef tot herstel vau het vroegere Exercitie-Genootschap. Het was eene eerste nederlaag der regeering, de wachten werden voortaan door gewapende burgers bezet, de kanonnen van het genootschap in triomf naar de Beurs gevoerd, terwijl de verdediging der stad werd opgedragen aan eene Commissie van Defensie.

De maand Januari ging verder rustig voorbij. Op den vierden Februari kwam er echter plotseling bericht, dat eene groote afdeeling Engelschen onder generaal Cathearst door de stad dacht te trekken en zich reeds te Zuidhorn bevond. Natuurlijk ontstond er groote beweging onder het volk. Hoe licht toch konden de Engelschen zich bij deze gelegenheid in de stad nestelen en de sterke vesting blootstellen aan alle kansen van een beleg door de Franschen.

(1) H. S. Oud-Archief Groningen: *Verhaal der Omwenteling.* Reg. Feith 1795 No. 43.

De burgerij vatte de wapenen op en begon de stad in staat van verdediging te brengen. De positie van de regeering werd gevaarlijk, ze besloot nog des nachts eenige heeren naar den bevelhebber te zenden, die hem te Zuidhorn vonden en te drie uur in den morgen bij hem werden toegelaten. Na lange onderhandelingen wisten ze eindelijk te verkrijgen, dat de troepen op de Leek zouden terugtrekken, om vervolgens hun' weg over Zuidlaren naar het Oldambt te nemen. ([1])

Hoewel nu het gevaar voorloopig afgewend was, toonde de burgerij zich meer en meer ongenegen nog langer aan de bevelen van den magistraat te gehoorzamen. Bijna overal had de revolutie overwonnen, bijna overal heerschte de vrijheid of men gebruikte althans hare leuze; de Franschen naderden en bevonden zich reeds in Overijsel, ook in Drente traden de Revolutionairen op den voorgrond en alleen de Groninger patriotten zouden werkeloos blijven en zich de vrijheid door anderen laten brengen? Zou men zich tevreden stellen met eenige concessies, door de regeering uit schijnbare grootmoedigheid toegestaan, terwijl men alles verkrijgen kon? Het evangelie van Rousseau leerde immers uitdrukkelijk, dat alle gezag slechts een uitvloeisel was van den wil des volks en door het volk zoowel verleend als ontnomen kon worden. En men had immers eene macht, die het vertrouwen der burgerij bezat, het Comité van Defensie.

---

(1) H. S. Oud-archief Groningen. Reg. Feith 1795 No. 43.

Aan dit lichaam dus eene buitengewone macht opgedragen, dan den raad uiteengejaagd met de machtspreuk, dat de wil des volks hem ontbond! Wilden de regeeringsleden zich rustig in het onvermijdelijke schikken, des te beter; zoo niet, dan zou men zien, of er op hun bestuur van de laatste jaren ook iets viel aan te merken. En dit alles werd verwezenlijkt zonder noemenswaardig verzet, den 13den Febr. werd de oude regeering afgèzet en den volgenden dag vervangen door eene andere, welke het vertrouwen der burgerij bezat. (1)

Algemeen was de blijdschap over de overwinning der nieuwe beginselen. Men bedacht niet, dat men slechts de heerschappij van eene regenten-oligarchie afschudde om onder den nog hatelijker invloed van vreemdelingen te komen; de leuze „vrijheid, gelijkheid en broederschap" weerklonk ook hier, men begon ecne nieuwe tijdrekening met het „Eerste jaar der Bataafsche vrijheid." Hooren we slechts de woorden van een jong Groninger dichter, den student van Heijningen Bosch; in dien tijd gevierd als de „zanger der omwenteling." (2)

---

[1] Eene beschouwing van de zoo gewichtige gevolgen, welke de revolutie op den staatkundigen toestand van ons gewest heeft gehad, zou hier wellicht minder op hare plaats zijn. Voor de veranderingen in den regeeringsvorm in de samenstelling van stedelijk en gewestelijk bestuur en in het rechtswezen, de vrijverklaring van de Oldampten en Westerwolde, zie men de dissertatie van Mr. E. Feith: *Bijdrage tot de geschiedenis der Omwenteling van 1795 in de Provincie Groningen*. Gron. 1870.

(2) Zangstuk voor de Groninger Meisjes bij het oprichten van den Vrijheidsboom, 1795. Groningen, Jacob Bolt.

„De snoodheid was ten troon gezeten,
„De Heerschzucht had het recht vermand,
„De Vrijheid zuchtte in stalen boeien
„En weende om 't lot van 't Vaderland.
„Maar nu, nu rinklen hier geen boeien
„'t Geweld zwaait 'd ijzren staf niet meer.
„De slaaf hernam zijn oude rechten
„En wierp den troon van 't Misdrijf neer.
„Juicht, juicht nu Batoo's echte zonen,
„Weest groot nu, broeders, als de Gal, (1)
„Gij zijt niet meer verachte slaven
„Neen, vrije burgers van 't heelal."

Vinden we tegenwoordig de verzen van dezen dichter wellicht opgeschroefd en bombastisch, in die dagen drukten ze waarschijnlijk de gevoelens van een groot deel van ons volk uit. Mocht ook in later tijd, toen veler gemoed zich verzette tegen den druk door de machtige zuster-republiek op de onze uitgeoefend, toen men den achteruitgang van ons land betreurde en dezen moest toeschrijven aan de gebeurtenissen van 1795, mocht toen de geestdrift voor de nieuwe beginselen bij velen bekoeld zijn, in deze eerste dagen der omwenteling verwachtte men er alles van.

Hoe zou men echter op eene waardige manier zijne liefde voor de vrijheid toonen? Men kon een voorbeeld nemen aan de steden van het zuiden, waar overal vrijheidsboomen waren geplant; men was bijna gedwongen hen na te volgen, wilde men niet achterstaan

(1) = **Franschman.**

in uitingen van patriotisme. Eene zucht voor theatrale vertooningen, aan dien tijd eigen, deed het overige en hoewel de toestand nog verre van veilig was, daar de Engelschen nog steeds door de Ommelanden trokken en de Franschen niet verder schenen te komen, besloot men tot het houden van een vrijheidsfeest op den 14den Februari.

Reeds een paar dagen te voren had men toebereidselen gemaakt. Een pamflet van dien tijd ([1]), met den weinig dichterlijken titel van „Stank voor dank of klachte van den vrijheidsboom" geeft ons eene beschrijving van den geheelen gang van zaken. Laten we dus met den onbekenden schrijver den Vrijheidsboom aan het woord:

„'k Werd in het groene woud
„Als koning Saul voor 't Volk gesteld, begroet van [jong en oud.
„Eene groote schaar stond om mij heen, men groef [mij uit den grond,
„Hoezee, o schrik, 't viel naar beneen, daar ik zoo [vreedzaam stond.
„'k Werd ook gedoopt in 't Starrebosch, mijn naam [wierd Vrijheidsboom,
„Door m' aan te zien was 't land hersteld en 't paard [behoefd' geen toom.
„Hoe vorstlijk wierd ik ingehaald, 't krioelde er onder een
„En Heer en Boer en Burgerstand, 't was alles op [de been."

(1) 's Werelds loon of Stank voor Dank, zijnde klachte der Vrijheidsboom over deszelfs luisterrijke huldiging, dood en smadelijke begravenis. De schrijver en drukker zijn onbekend, onder het stuk alleen: L.

De boom, een hooge den van 45 voet, werd in de Korenbeurs door twaalf burgeressen met linten en vrijheidsmuts versierd en door eene eerewacht bewaakt. Het feest begon reeds in den vroegen morgen.

„Nu werd de groote dag bepaald, dat ik zou zijn geplant,
„Gelijk weleer de koopren slang, voor 't heil van
['t Vaderland.
„Auroor zat pas ter Phaëton, reed binnen d' Oosterpoort,
„Toen het metalen grof geschut werd van alom gehoord.
„'t Bataafsche volk trok nu bijeen, de trom sloeg
[Ram tam tam
„Wanneer een welgespierde schaar mij eerbiedvol
[opnam."

De Nederlandsche Jaarboeken ([1]) geven ons een beschrijving van den optocht, door welke de boom naar de Groote Markt gebracht werd. De den werd gedragen door 80 mannen, begeleid door 350 burgeressen en de autoriteiten, geëscorteerd door het Excercitie-genootschap in volle wapenrusting en door de groenteboeren en schippers, die zich tot corpsen vereenigd hadden. Onder „'t keurigst veldmuzijk", en het gedonder der kanonnen, ging de stoet voorwaarts.

„Nu kwam ik op de Groote Markt, men presenteert
['t geweer,
„De Burgerij en 't Militair bewees mij konings eer.
„Sint Martens rollend klokkenspel heft 't Ça-ira nu aan
„En met een Carmagnolen dans kwam ik recht op te
[staan.

[1] Nederl. Jaarboek, Deel XXX, stuk 2, pg. 1385.

„Hoezee, hoezee, daar staat de boom, nu is 't toch
[zeker waar:
„Al 't volk is nu gelijk en vrij en broeders met elkaar."

Toen het feest in vollen gang was, wendden zich op eens aller blikken van den boom af. Op den schoorsteen van een der hoogste huizen aan de Oostzijde der Groote Markt, was een schoorsteenveger met zijne viool geklommen, die van zijn verheven standpunt dapper het Ça-ira begon te spelen tot groot vermaak der menigte. Dit voorval is ook opgemerkt door een' Groninger schilder Hauck, op wiens afbeelding van het feest, nog in het Stadhuis aanwezig en door Diest Lorgion (1) overgenomen, men nog duidelijk den-schoorsteenveger kan onderscheiden.

„Men zingt, men drinkt en danst in 't rond de Fran-
[sche Carmagnool
„Toen Janbaas op zijn schoorsteen klom en speelde
[op zijn viool.
„De groote Hauck heeft 't afgemaald met 't treffend
[kunstpenseel
„En boom en markt en volk geplaatst op 't sierlijk
tafereel."

Eerst des middags te half een was het feest afgeloopen. Nadat men zich moe gedanst en de kelen schor geschreeuwd had met het Ça-ira, formeerde zich de stoet weer, en begaf zich naar het vroegere Stadhouderlijk Paleis, door de revolutie tot Nationaal Hof omgedoopt, om zich daar te ontbinden. Alles was in de beste orde afgeloopen.

(1) Geschiedk. Beschrijving der stad Groningen. Gron. 1857.

De toestand van de stad was vrij gevaarlijk, nu zij zich ronduit voor de revolutie had verklaard. De Engelschen hielden nog steeds het Oosten der provincie bezet en bleven daar nog tot in het begin van Maart. Meestal hielden ze goede discipline, de inkwartiering en verpleging der troepen drukten echter zwaar op de ingezetenen. Minder goed hielden ze zich in de grensplaatsen, vooral in Nieuwe Schans en Bourtange; niet alleen vernielden ze de vestingwerken en namen alle ammunitie mee, maar ze begonnen te plunderen en voerden de paarden en het vee der bewoners mee. Zelfs werden eenige ingezetenen als gijzelaars en arbeiders meegenomen. ([1])

Natuurlijk waren de Groningers weinig op een bezoek gesteld; ze stelden dan ook alle pogingen in het werk om de komst der Franschen te verhaasten. Eene groote rol speelde hierin een der hoofdpersonen der omwenteling, die toen naar 't schijnt de leiding gehad heeft, A. J. de Sitter. Eenige brieven aan hem gericht geven ons nader inzicht in deze zaak. ([2]) De Sitter correspondeerde n.l. met een vertrouwd persoon in Zwolle, die zijn uiterste best deed om den Franschen generaal tot haast aan te sporen. Hij schijnt verschrikkelijke tafereelen opgehangen te hebben van de gruwelen door Engelschen hier gepleegd, sprak van groote schattingen en overdreef de gevaren zeer. In een' brief aan de Sitter verzoekt hij dezen hetzelfde

---

(1) Zie Gron. Courant 1795, 3 Maart en 20 Maart.
(2) H. S. Oud-archief Groningen, Reg. Feith 1795 no. 33.

te doen, zoodra de generaal gearriveerd zou zijn, daar hij anders met beschaamde kaken tegenover hem zou staan. Verder wist hij kaarten van ons gewest te verschaffen, waaraan de Franschen groot gebrek hadden.

En het ging beter, dan men had durven hopen. De Fransche voorhoede trok snel voorwaarts en reeds den 19den Februari waren de eerste troepen te Groningen aangekomen, waar ze bij de burgerij ingekwartierd werden. De Engelschen trokken nu weldra over de Eems terug en 't gevaar was geweken.

In bijna alle plaatsen, hoe klein ze ook waren, werden vrijheidsboomen opgericht, overal prijkten de driekleurige linten en de roode muts, overal weerklonk het Ça-ira en danste men de Carmagnole. De schoolkinderen zongen liederen ter eere van de Franschen, men was overal bijster met hen ingenomen. Wanneer we elders hooren van de komst der woeste en havelooze Carmagnolen en Sansculotten, die zich maar al te vaak aan de gewone eischen der zedelijkheid niet gebonden achten, dan bevreemdt het ons zeer, hen hier te hooren prijzen als beschaafde en beminnelijke menschen, die vooral zeer in den smaak der dames vielen. ([1])

Poëten en poëtasters overgoten hen met welkomstliederen.

Een dichter uit Loppersum ([2]) zingt bij het vrijheidfeest aldaar:

---

[1] Zie berichten Groninger Courant 1795, b.v. 3 Maart. Bericht uit Farmsum.
[2] Triomflied bij het planten der Vrijheidsboom te Loppersum. Schrijver en drukker onbekend.

„Komt brave Schutterij
„Vuurt nu verheugd en blij
„Ter Eere van de Franschen
„Den eersten salvo af.
„Haar deugdlijkheid en Lof
„Versiert met lauwerkransen”
„Naast God ons toeverlaat,
„Tot heil van Kerk en Staat,
„Ons helpers in het Lijden,
„Ons broeders in den Nood.
„Die ons van Heerschzucht snood
„Weer brengen tot verblijden.”

Terwijl hij verder de feestvreugde schildert in de prachtige vaerzen:

„O vreugde, wat ik hoor en zie
„Daar gaat men heen gemoed en blie.”
„Hoe cierlijk is men uitgedost,
„Elk is gereed op zijnen post.

„De Jagers ziet men nu vooraan,
„De meisjes volgen op de baan,
„Daar na de brave schutterij
„Zeer wel geschaard, elk op hun rij.

„Hoe blinkt een ieder zijn geweer,
„'t Is al vol vreugd, waar ik nu keer.
„Hoe lieflijk gaat 't Muzijkgeblaas
„Bij 't roeren van het Tromgeraas.”

Een ander zingt weer:

„Triumf, triumf — hoezee, hoezee,
„De grijsaard juicht — de zuigling mee.”

Toch bemerken we op vele plaatsen in de Ommelanden nog sporen van Oranjegezindheid. Een wedman [1] in 't Westerkwartier werd beschuldigd na een boeldag eenige jongelieden door 't schenken van jenever tot het zingen van Oranjeliedjes te hebben aangespoord, terwijl hij een' knecht, die de Carmagnole zong, liet slaan en zijne kleeren stuksneed. Toen er een onderzoek ingesteld werd, nam hij de vlucht. Een ander persoon werd wegens rustverstoring veroordeeld tot te pronkstelling met het opschrift: „Oproermaker!" en daarna voor twee jaar in het tuchthuis gezet. De regeering was steeds bang voor contrarevolutie; zoo liet ze overal de Oranjevlaggen weghalen, uit vrees dat onrustige lieden er misbruik van konden maken.

Het duurde niet lang, of de goede verstandhouding met de Franschen werd minder. Er begonnen geruchten te loopen dat de Fransche republiek ons land als veroverd gebied zou beschouwen, dat ons volksbestaan bedreigd werd en dit werd bevestigd door de tijding, dat men te Parijs weigerde onze onafhankelijkheid te erkennen. In overeenstemming daarmee namen de Fransche bevelhebbers in ons land eene onbeschofte houding aan tegenover de regeering [2]. Zoo had men hier eene kwestie over het tuighuis. De Fransche intendant toch eischte niet alleen het gebruik van de aanwezige ammunitie, maar wilde ook het arsenaal zelf als veroverd goed in bezit nemen, terwijl men het hier

(1) Een ambt overeenkomend met dat van deurwaarder.
(2) H. S. Groninger Oud-Archief. Reg. Feith 1795, no. 33.

als stedelijk eigendom beschouwde. Een twist over de tollen maakte de verhouding nog onaangenamer. Eenige Duitsche paardenkoopers trokken met groote transporten paarden door onze provincie, om ze aan het Fransche leger te verkoopen. Zij weigerden echter de tollen te betalen en beweerden dat de handel met het Fransche leger vrij was van tol. Onze regeering dacht er evenwel anders over, ze besloot de tolgaarders in hunne rechten te handhaven en liet een der kooplieden, die verblijf hield in de herberg „de Groene Weide" buiten de Ebbingepoort, gevangen nemen en vasthouden, tot hij borgstelling geleverd had voor de verschuldigde som. Hij beriep zich echter op den Franschen generaal, die een dreigenden en beleedigenden toon tegen onze regeering aansloeg. Hij noemde ons ondankbaar en de vrijheid niet waard, welke men ons gebracht had, terwijl de Groninger regeering zich ook niet stil hield, maar verwijten met verwijten beantwoordde. Ook de stemming van het geheele volk was verbitterd. Hoevelen toch hadden schade geleden door betalingen in assignaten, terwijl men toch gedwongen was, deze waardelooze papiertjes in ontvangst te nemen. De provinciale regeering deed wat ze kon, ze stelde een' bepaalden koers voor de assignaten vast en liet deze op geregelde tijden inwisselen tegen gewestelijke recipissen, maar dat gaf weinig baat, daar men uit gebrek aan geld geen datum kon aangeven voor de inwisseling van deze laatste. De Provinciale kas toch zag er treurig uit; op allerlei wijzen trachtte men aan geld te komen, eene leening welke voor een

derde in recipissen kon worden gestort, is naar het schijnt mislukt; men kon zelfs de gewone uitgaven niet bestrijden ([1]). En toch eischte het verbond met Frankrijk steeds zwaarder offers. Toen eindelijk onze onafhankelijkheid erkend werd door het bekende Tractaat van Alliantie van Mei 1795, moest men eene schatting van 100 millioen betalen en bovendien nog een groot leger voeden en onderhouden. Het is bekend, dat het laatste ons groote kosten heeft veroorzaakt. De posten der Provinciale rekeningen van die dagen zijn niet alle gespecificeerd, maar we komen toch voor verschillende leveranties nog tot aanzienlijke bedragen ([2]).

Ons gewest betaalde toch in de jaren 1796 en 97 als aandeel in de onkosten, veroorzaakt door het verblijf der Fransche troepen:

voor vleesch	*f*	102.750
andere vivres	„	153.623
linnen, laken, wol en carsaai ([3])	„	42.800
schoenen en leerwerk . . .	„	16.500
kaarsen en turf	„	1.069
hospitalen	„	1.976

Men had verder zware offers moeten brengen voor den doortocht der Engelsche troepen. Voor voorgeschoten sommen vinden we betaald 756.464 Gld., voor herstel der gesloopte bruggen en vestingwerken *f* 23.236.

In 't geheel vinden we als aandeel der provincie in

---

(1) Groninger Courant 1795, 19 Juni.

(2) Rekeningen van het Gewest Stad en Lande over 1896 en 97. Dl. 1.

(3) Eene gekeperde wollen stof, veel door de Fransche troepen gebruikt.

de buitengewone uitgaven voor de vreemde troepen gedurende genoemde jaren de som van ruim 5 millioen Gld. Ook in andere jaren vinden we dergelijke sommen, hoewel niet zoo groot. Daar bovendien nog de gewone uitgaven voor onderhoud van vloot en leger bestreden moesten worden, begrijpt men in welke wanorde onze finantiën moesten geraken.

Geen wonder, dat de ingezetenen zwaar belast werden, zoodat men in 1795 behalve de gewone belastingen nog heffingen van den 50sten en later van den 25sten penning moest vragen, dus 6 % van alle bezittingen van de inwoners, terwijl men verder zooveel geld door het uitgeven van lijfrenten zocht te verkrijgen, als mogelijk was. En toch verkeerden alle takken van handel en nijverheid in een kwijnenden toestand door den oorlog met Engeland. Telkens vinden we in de couranten berichten van het opbrengen van Hollandsche schepen in de Engelsche havens; het verkeer met de koloniën was afgesneden en de invloed van deze toestanden liet zich in alle rangen der maatschappij gevoelen. Een pamflet drukt zeer juist de gevoelens van velen uit: [2]

„Wat zou dan toch die vrijheidsboom,
„Hij hield verdeeldheid niet in toom;
„Hij is wel hoog, maar wat zou dat,
„De burgerbeurzen bennen plat.
„De boom helpt niemand uit den nood,
„Maar kwam er vree, dan kwam er brood.”

---

(1) Zie Groninger Courant 11 September.
(2) Nieuw lied op het omverhalen van den Vrijheidsboom. (1804.)

We willen hiermee niet beweren, dat de in vele opzichten zoo gezegende gevolgen van de omwenteling in ons gewest te duur werden gekocht; de toestanden waren hier zoo onhoudbaar, dat er verandering moest komen; het laat zich echter verklaren, dat de tijdgenooten dit niet zoo goed waardeerden als de nakomelingen, te meer daar ze ook in andere opzichten teleurgesteld werden. We weten, dat de revolutie voor velen onverwacht gekomen is, men had geene plannen gemaakt voor de toekomst, het opbouwen ging niet zoo gemakkelijk als het afbreken en we zien, dat de eerste jaren van de Bataafsche republiek verspild worden in vruchtelooze pogingen om eene goede constitutie te vinden. Het noodzakelijk gevolg was, dat in alle takken der regeering eene groote verwarring heerschte, dat men jaren lang beraadslagen moest, voor men de grondbeginselen zelfs van de nieuwe grondwet kon vaststellen. Scherp stonden overal de partijen tegenover elkaar, de strijd tusschen unitaristen en federalisten verdeelde het volk en slechts door een' coup-d'etat werden de zaken tijdelijk tot eene beslissing gebracht.

Ook in andere opzichten werden de verwachtingen niet bevredigd. 's Lands vloot, met zooveel moeite en opoffering in een zeewaardigen staat gebracht, ging in den slag bij Kamperduin verloren, de koloniën werden in naam van den verdreven stadhouder door de Engelschen bezet; weldra toonde eene vijandelijke invasie aan, dat zelfs het hart van het land niet veilig was voor een' inval van Russen en Engelschen.

Geen wonder, dat allengs de sympathie der bevol-

king voor de gebeurtenissen van 1795 verminderde, dat de steeds meer knellende alliantie met Frankrijk een voorwerp van haat voor velen werd. Men stelde de leuze: „vrijheid, gelijkheid en broederschap" aansprakelijk voor alles, wat op haar naam bedreven en misdreven was.

En zoo keerde zich de woede van het teleurgestelde volk eindelijk tegen den vroeger als heilig beschouwden vrijheidsboom. Lang was zijne lijdensgeschiedenis; reeds spoedig na zijne verplanting was hij gaan kwijnen, herhaaldelijk werd hij daarna verminkt, totdat hij eindelijk den 20[sten] Mei 1804 uit den grond gehaald werd, door de straten gesleept en bij de Kijk in 't Jatstraat in de Noorderhaven geworpen. Hooren we ten slotte zijne klacht aan:

„Zoo prijkte ik met eer en roem, maar ook met nijd
[en haat;
„De boosheid, die in 't donker schuilt, berokkende mij
[kwaad.
„Men worgde mij, men sloeg een strop om mijn
[verdorde kraag,
„Toen sneed men mij den hals half af met een gevreesde
[zaag.
„Daar stond ik den geheelen dag, geen arts zag naar
[mij om;
„Ik wierd beklaagd, maar meer begekt door eenen
[woesten drom.
„Straks ging de boosheid weer aan 't werk, mijn kruin
[moest van mijn stronk,
„Terwijl de wraakzucht om mij heen een lasterdeuntje
[zong.

„Men sleepte mij langs markt en straat, helaas wat
[smart, wat pijn!
„'k Was reeds gewurgd, gesneën, gescheurd, 'k moest
[ook vernietigd zijn.
„'k Moest onmeedoogend in den vloed, ja 'k moest,
[ik moest van kant,
„Dit is de dank voor al de eer, die 'k toonde aan 't
[Vaderland."

Ondank is echter 's werelds loon en voor dank krijgt men dikwijls stank. In dit opzicht staat de boom niet alleen met zijn ongelukkig lot.

„Dit troost mij nog in al mijn leed, dien hoon, dien
[bittren smaad
„Dat 't menschdom, ja de grootsten toch, gelijk ons
[boomen gaat.
„Hoe ging het met het broederpaar 'k meen Kees en
[Jan de Witt,
„Men heeft hen, voor hun dienst aan 't land gekerfd
[van lid tot lid.
„O, boomen, blijft toch in het woud, veracht de
[staat en de eer.
„Der menschen wispelturigheid, werpt dan omhoog,
[dan neer." (1)

Groningen, 3 *Sept.* M. G. DE BOER.

---

[1] 's Werelds loon of Stank voor Dank, enz. 1804.

Trouwbeloften.

. . . . . hij treckt van sijner hant,
Een ring, een rijck juweel, een hellen diamant
En seijt haer: Schoone Maaght! ick sweere bij mijn
[leven,
En bij het ridderschap mij van den Prins gegeven,
Ick sweere bij het pant, dat ghij voor oogen siet,
Dat u mijne trouwe ziel oprechte liefde biet,
'k En wil u, schoone bloem! niet als een bijzit houwen.
Ick wil u naer den aert van onse wetten trouwen,
En tot een vast gemerck, sie daer een eeuwich pant,
Draegh dat tot mijnder eer aen uwe rechterhant.

„*Het Spaens heijdinnetje.*" Jacob Cats,
Trouwring dl. 3, *bl.* 149.

In de vroegere wetgevingen werd aan trouwbeloften, in behoorlijken vorm gedaan, rechtskracht verleend. In de stads-constitutie ([1]) op „saaken van houlijken, houlijks-voorwaarden" enz. van 15 Mei 1689, was in art. 1 bepaald. „Alle trouwbeloften tusschen twee voljarige personen of minderjarigen met consent van haer

(1) Vastgesteld door B. en R. van Groningen.

ouderen of de langstlevende van dien of derzelver voorstanderen ingegaen, sullen van soodaene kracht zijn, dat men daer van sonder wille van sijn wederpartije niet mach afwijcken . . . Maer soodaene trouwbeloften moeten naegekomen, 't beloofde houwelijck voltrocken en kan de onwilligen door ingijselinge en apprehensie daertoe geconstringeert ende gedwongen worden. ([1])

Deze in ons Vaderlandsch recht steeds voorkomende bepaling gaf dikwijls aanleiding tot onzinnige, en tot onaangename zelfs den gedaagde beleedigende processen. ([2])

Het een en ander over dit recht, in onze Groninger rechtsprotocollen voorkomende, wordt in het volgende medegedeeld.

Tot bekrachtiging van de trouwbelofte gaf hij, die deze belofte deed, het een of ander voorwerp, in den regel een ring „van rondsom met diamanten beset, die met vermaak was geaccepteerd," zoo luidt het in een vonnis ([3]) van 21 Januari 1712. Deze gifte werd *arrha* genoemd, 't welk beteekent handgeld, handgifte, onderpand. Doch ook andere, zelfs zeer eenvoudige voorwerpen werden daarvoor gebezigd. „Een neusdoek en twee zilveren ducatons, een gouden ducaat en vier rijksdaalders, een gouden ring en reukballe, een gouden rijder, een kleerhake, een gouden ring, een rijksdaalder en een salvators daalder enz." Men ziet,

---

(1) Dergelijke bepaling vindt men ook in het Oldambtster landregt 4de boek, art. 13 en 14.

(2) Zie o. a. «Satan als rechter bij trouwbeloften" door Mr. W. van de Poll.

(3) Van de Hoofdmannenkamer van Stad en Lande.

meestal waren ringen daarvoor bestemd. Nog heden ten dage, geven verloofden elkander een ring. Deze gewoonte is waarschijnlijk overgebleven van de vroegere *arrha*. In een vonnis van 6 Juni 1643, komt voor de bewering van de eischeres, „dat alles, dat tot een trouw gerequireert worde, hier concurreerde, als belofte en wederbelofte, geluckwenschinge ende anneminghe arrha, sponsalitia ende osculum (een kus) zijnde gevolgd na waarschuwinghe." Het bewijs van de trouwbelofte was evenwel niet alleen gelegen in de arrha, de belofte kon alleen worden bewezen door twee onstraffelijke getuigen. Huber in zijn Hedend. rechtsgel. pars. 1, liber 1, cap. 5 nr. 5 en 7 heeft dit onderwerp behandeld en zegt aldaar: „Maer de verclaringe moet uitdruckelijk sijn, dat men houwelijck angaet off elcander voor man en wijff anneemt, want een 't samenvoeginge van soo groot een belangh en die voor 't gantsche leven duirt, in voegen twee menschen tot een worden, can of mach in geen generale oft dubbelzinnige woorden affgenomen worden, diens oock niet genoegh is, dat jemant voor off nevens het bijslapen mochte gesecht hebben tegens het vrouwmensch, dat hij haar noijt soude verlaten, want sulcx oock van het onderhoudt can worden verstaen en druckt in allen gevalle niet uijt, dat de wille des sprekers geweest soude sijn haer te trouwen, indien hij onder eed verclaert sulcx te hebben gesproken, soo sij het oock soo mochte genomen hebben en is soo geoordeelt bij den Hove" (van Friesland) „den 20 Dec. 1679 . . . . Het bewijs moet oock vollen vaststaan, om con-

demnatie in dessen te becomen, sijnde niet genoech, dat het Vrouwenmensch ringen, gelt of ander goedt can tonen, die des Jonghmans sijn geweest, als hij ontkent haar die op trouwe te hebben gegeven." Hoewel dus uit de arrha geen voldoend bewijs der trouwbelofte kon worden ontleend, zoo was evenwel de meening bij het volk algemeen, dat de overgifte van dat trouwpand een belangrijk element in het bewijs gaf. Men vindt voorbeelden onder de desbetreffende vonnissen, dat de gedaagde, het meisje, beweerde dat de arrha haar tegen wil dank op den schoot was geworpen, dat de arrha den volgenden dag door de ouders wederom in het huis, waar de jongeling woonde, was gegooid, dat zij de gifte hem voor de voeten had geworpen enz.

In de rechtsprotocollen van de hoofdmannenkamer komen vele vonnissen over geschonden trouwbeloften voor. De vorderingen tot het solemniseren van eene trouwbelofte in de kerk (in facie ecclesiae) werden, voor een zeer groot gedeelte aangelegd door de vrouwen, meestal afgewezen uit gebrek van bewijs. Wanneer men bij de behandeling in de rechtszaal, vermeld in de vonnissen, leest, dat de aangesprokene de belofte ontkent, of beweert, dat zij in dronkenschap is gegeven, dat zij was geene „jechtige, maar alleen geweest drunckene redenen, niet connende die attestatie geloove meriteren, als zijnde in dezen ruffelaers, die welcke, wegens dien, straffe meriteerden", dat het maar „schererie en jockerie" was geweest, dat die op trouw gegeven ring hem van den vinger was getrokken en

door hem niet op trouw was gegeven en dergelijke verdedigingen meer, dan is het niet te verwonderen, dat zoo vele dergelijke vorderingen werden ontzegd. Dikwijls toch komt het voor, dat het pogingen waren van lichtzinnige vrouwen om zoo tot een huwelijk te geraken. Uit de vele aangetroffen dergelijke gevallen deelen wij het volgende mede:

Andries Wijtses sprak uit naam van zijne dochter Trijntien Andries, Jannes Alserda aan, ten „eijnde hij met haer in facie ecclesiae sou moeten solemniseren soodane troubeloften als hij met haer had ingegaen; ofte dat hij daertoe nae reghte sou worden geconstringeerd." De door hem, eischer, bijgebrachte getuigen, waaronder de vroedvrouw, verklaarden, dat hij had gezegd, „alsdat hij Trijntien noijt zou verlaten, maer ter contrarie haer woort soude houden, al waer 't oock dat sij niet penningh of koe's waerdije van haer ouders soude kunnen genieten." De gedaagde gaf daarop tot zijne verdediging te kennen, dat zij, in de herberg in gezelschap waren van andere jonge lieden, te zamen met elkander vrolijk waren geweest, „waer uijt dan oock lightelijck te concluderen wat serieuse troubeloften dit wel moeten zijn geweest." Dat het bewijs van trouwbelofte moet bewezen worden door twee geloofweerdige getuigen; dat *al* de getuigen waren testes singulares tot eene particuliere actie en geene twee gelijkluidende: dat „de verclaringe soo an de vroetvrouw sou wesen gedaen, als dat gelove soude kunnen hebben, soo souden vele eerlijcke mannen doer een hoer ongeluckigh gemaeckt kunnen worden."

Verder geeft hij de volgende beschrijving van het gedrag van Trijntien Andries. „Adressants dochter was een lighte koij, die niet alleen met andere kneghten los en ongebonden had geleeft, maer oock met dese en gene te intieme conversatie gepleeght, dat meermalen zij des sondages was uijtgegaen en niet eerder te huijs was gereverteert als des maandages daer an volgende." . . . Zij had bij de vrouw van een chirurgijn verzocht een poculum abortivum. Bovendien had een getuige Nolle Siourts verklaard uit den mond van Trijntien Andries gehoord te hebben, dat de gedaagde nooit eenige trouwbelofte aan haar had gedaan. Bij vonnis van 14 Maart 1711 werd dan ook de eisch ontzegd met compensatie van kosten. Blijkt uit dit vonnis het misbruik, 't welk van de wet op de trouwbeloften werd gemaakt door het lichtzinnig voorwenden der aflegging van die belofte, wij onthouden ons van de mededeeling van meer dergelijke aanspraken, welke men uit de rechtsprothonellen zou kunnen aanhalen. Slechts nog op het volgend zeer in het oog springend geval zij hier gewezen. In 1648 sprak Griet 's Joerts, Meerten Jans in rechten aan tot de voltrekking van het huwelijk, 't welk hij bij trouwbelofte haar had beloofd. Meerten Jans geeft de volgende verdediging. „Zij had hem tot het huwelijk geambieert, hij verklaarde rotunde haer niet te willen trouwen, noch te begeren behalve dat hij ongeveer 80 jaren olt en onmondich sijnde ook daartoe was disqualificeert." De eisch werd zeer te regt ontzegd den 6 Juni 1648.

Eene trouwbelofte kon evenwel door den rechter op wederzijdsche toestemming der partijen worden ontbonden. Daarvan het volgende voorbeeld. Eene trouwbelofte was gesloten tusschen Jacob Willems en Jantje Harmens, gevolgd door de proclamatien. Jacob Willems verzoekt, dat die mogen worden te niet gedaan, aangezien Jantien het huwelijk niet met hem wil solemniseren, „nu noch tot geene daege." Zij erkent zulks. Na gehoord te hebben het sacrum ministerium hebben Burgemeesteren en Raad den 22 Mei 1683 de verzochte annulatie der trouwbelofte geaccordeert en de beide jongelieden „wegens hunne begane roekeloosheid" ieder veroordeeld in de breuk van 12 Caroli guldens ten profijte van het burgerweeshuis. Een dergelijk ontslag blijkt uit eene acte van Burgem. en Raad van Groningen van den 8 Jnni 1602 welke wij elders hebben medegedeeld. ([1])

Daarbij werden ook beide partijen van de trouwbelofte ontslagen. Het meisje had verklaard, „dat ze Joost van Cleve neet khunde annemen voer hoeren eheman mit ongenade van hoere olderen, gunnende hem alle guedt ende wunschede dat idt hem wel gaan moege." Joost van Cleve gaf te kennen, dat hij haar tegen haar en hare ouders dank en wil niet begeerde en daarvan acte verzocht. Burgemeesteren en Raad „hebben em sulckes neet weten tho verweigeren, dan hem 't gene voers. geerne mitgedeelt omme hem tho strecken naer behoeren, te meer dewilen

---

[2] Bijdragen van Gesch. en oudheidkunde dln. 3, bl. 73.

wij vuth hetgene voers. mede verstaan, dat beijde personen van den anderen vrij zijn ende hen open staet jder zijn beter gelegenheid tho soecken."

De eisch tot nakoming eener trouwbelofte door studenten gegeven, werd gebracht voor het forum privilegiatum der academie. In de acta treft men daarvan vele door het forum gewezene vonnissen aan. Uit de verschillende aanteekeningen over trouwbeloften door studenten gegeven, die voorkomen in het register der acta van den senaat, worden de volgende hier vermeld. Den 15 Februari 1633 willigde de senaat in een verzoek, om door zijn gezag het „gaan der proclamatie te beletten." In 1655 citeerde een student eene burgerdochter, die zeide van hem trouwbeloften te hebben, die niet waren onderteekend. De door haar daartegen gebrachte exeptio fori, werd ontzegd. Toen zij hierop verder niet in het gericht verscheen, werd de student ontslagen van de belofte en haar het stilzwijgen opgelegd, doch omdat hij dit buiten kennis zijner voogden gedaan had, werd hij in zes daalders beboet. Iemand geld op trouw hebbende gegeven werd veroordeeld het huwelijk te voltrekken of zich met den eed te zuiveren, 2 Juni 1625. Een jong meisje beweerde trouwbelofte en trouwgifte te hebben, en van den student zwanger te zijn. De gedaagde wilde haar wel huwen, doch de vader kwam niet in het gericht noch gaf reden van misnoegen. De senaat, „de dochter bevallen zijnde, accordeert de proclamatien op den volgenden zondag", 21 Juni 1666. Zoo spraken, wegens gegeven trouwbeloften, ouders hunnen zoon voor den senaat aan, 1 en 2 Maart 1675.

Bij de hoofdmannenkamer schijnt de vordering tot uitvoering van dergelijk door den senaat gewezen vonnis te zijn behandeld. In 1662, den 23 Augustus, daagt Anna Brommers E. Frans Fokkes redger te Farmsum, om in conformité begroeijde sententie van 21 Februarij 1660 bij de heeren curator en proffessoren dezer academie ergaan, „coram facie ecclesiæ haer onderlinge trouw te solemniseren": hij was „achterbax" zonder eenige proclamatie in Oostvriesland gehuwd.

Werd de trouwbelofte niet nagekomen door de weigering van de vrouw, dan was deze verplicht de arrha terug te geven. Eene daartoe strekkende vordering ontmoet men van 16 Augustus 1662, waarbij de man vorderde de nakoming van „zoodane onderlinge arrhijs sponsalitiis bekreftigt", bij weigering van hare zijde, dat zij voor Commissarissen zijne trouwgifte zoude teruggeven. Was de schuld van niet nakoming der belofte bij den man, zoo was de arrha vervallen. Den 16 Februari 1639 werd de teruggave door den man gevorderd. De gedaagde, de moeder, erkende dat hare dochter de penningen tot arrha op belofte van trouwen had ontvangen, maar „dat de impetrant, vant contract geresilieert zijnde, van d' arrha was vervallen naar rechte." De rechter vereenigde zich hiermede en verklaarde, dat de vordering van rechtswege was vervallen.

Werd de vordering tot voltrekking van het huwelijk gegrond verklaard, zoo volgden daarop, bij volhardende weigering tot het sluiten van het huwelijk, de rechtesmiddelen, waardoor de weigerachtige daartoe kon worden gedwongen. Welke waren nu die rechtsmidde-

len? De stadsconstitutie schreef voor: „ingijselinge en apprehensie." Bij vonnis van de hoofdmannenkamer van 19 October 1649, werd de dienaar „van dese camer over het Westerquartier gelastet ende geordonneert, om gemelte Maria Ploechman in de possessie van de genoemde Hoendricks landen ende goederen, in de Ommelanden gelegen, te immitteeren ter tijt en zoo lange hij haer in facie ecclesiæ sall hebben getrouwt."

Bij vonnis van 15 April 1709 „ordonneren H.H. Borgemeesteren en Raadt de candidatus Boerema om inwendich de tijdt van 14 dagen het houwlijck met des remonstrants (Herman Hovingh) doghter te solemniseren off dat daartoe sall worden geconstringeert." De genoemde bruidegom maakte echter geen haast zijne bruid, aan wie hij trouwbelofte had gegeven, tot echtgenoote te verheffen, zoodat vader Hovingh ongeduldig wordende zich op nieuw tot de regeering der stad Groningen wendde. Deze meende nu strenger te moeten optreden en ordonneert bij resolutie van 2 Mei 1709 „de Stads Schulte met sijne dienaren om de candidatus Boerema, ingevalle des remonstrants doghter niet goedtwillige coomt te trouwen, nae de kercke te geleijden en aldaar het houwlijck te doen voltrekken."

Uit het medegedeelde, waaruit blijkt, dat het recht op een huwelijk op grond van eene trouwbelofte dikwijls aanleiding gaf tot onjuiste en onaangename vervolgingen, zal men zeker overtuigd zijn, dat onze hedendaagsche wetgever te recht heeft bepaald, dat trouwbeloften niet verplichten tot een huwelijk, maar

alleen de bevoegdheid geven eene vordering in te stellen tot vergoeding der uitgaven hierdoor veroorzaakt. Art 113 van ons Burg. wetboek omschrijft dit nader.

In Engeland geeft eene trouwbelofte nog, bij niet vervulling, recht tot schadevergoeding. Blijkens de van tijd tot tijd in de couranten daarvan voorkomende gevallen, zijn het dikwijls zeer aanzienlijke sommen waarin de weigerachtige wordt veroordeeld.

MR. H. O. FEITH.

Een dure grap.

De H. Heeren Borgem^ren ende Raadt condemneren Geesjen Harmens, tegenswoordigh gedetineerde ter Stadt Geweldige, in de mijsen (1) van justitie ter oorsaeck uijt lossigheijt voor seeker kraembedde heeft geseght, dat een kinderpop hadde gedoopt en daarin pastor was geweest, en verstaen, dat deselve na betalinge van dien uijt hare detentie sal worden ontslagen, sullende alvoorens door den Stadt-Ad^vt.-Fiscael an haer een reprimende over hare lossigheijt gegeven en om haar in 't toekomende daar van te waghten vermaant worden.

d.d. 6 *December* 1710 *uit het Acteboek van B. en R. van Groningen.*

---

(1) = Kosten.

Een studentenstandje uit de zeventiende eeuw.

„De tijden veranderen en wij veranderen met hen," zegt het oude spreekwoord en dit is volkomen waar. De tijden veranderen; niet alleen zeden en gewoonten, kleeding en woning, maar ook ideeën, levensbeschouwing, godsdienst, staatsinrichting, dat alles verandert en is onderworpen aan de eeuwige wet van „opgaan, blinken en verzinken." Een dorper uit den tijd van Floris V is een ander man dan de boer, die den koning van Bohemen met de hooivork van zijn land joeg, en deze weer iets anders dan de eerzame landgebruiker van den tegenwoordigen tijd. Evenzoo verschilt een Burgemeester van Amsterdam onder Philips van Bourgondië of Karel V hemelsbreed van de machtige Burgemeesters uit den tijd der Republiek, die zich de koningen van 't land waanden en het inderdaad ook dikwijls waren; wederom een groot onderscheid met den tegenwoordigen titularis.

Doch evenals wij de taal van Maerlant zoowel als die van Vondel op 't eerste gezicht als de onze herkennen, niettegenstaande de vele ons vreemde woorden en uitdrukkingen, evenzoo hebben wij met het voorgeslacht nog genoeg punten van overeenkomst, om ons met hen verwant te gevoelen en hen dadelijk als familie van ons te begroeten. En het zijn juist die punten van overeenkomst, die ons evenzoo belang doen stellen in het leven dier vroegere Nederlanders en die ons nieuwsgierig maken naar die hoedanigheden, waardoor zij zich van ons onderscheiden.

Evenzoo gaat het met de studentenwereld, die, hoewel niet aan zulke groote veranderingen onderhevig als de groote maatschappij, toch evenmin ontbloot is van wisselingen; ook hier is het: alles wisselt en verandert. Natuurlijk: de student is allereerst kind van zijn tijd en deze heeft ook op hem zijn stempel gedrukt. Een student van de zeventiende eeuw had andere rechten en plichten, andere gewoonten en amusementen dan die der negentiende. Het kan daarom niet van belang ontbloot zijn, eens een kijkje te nemen in de studentenwereld van den ouden tijd. De volgende geschiedenis, hoewel op zich zelve van weinig beteekenis, kan daartoe gereede aanleiding geven.

Den 29 December van 't jaar 1629 kwamen eenige studenten zich bij den Rector Magnificus beklagen, dat zij den vorigen avond door de wacht waren aangevallen, geslagen en van mantel en degen beroofd. Zij hadden deze voorwerpen terug verzocht, doch de wacht had dit smadelijk geweigerd. Zij riepen nu

den bijstand van den Rector in. Deze evenwel, waarschijnlijk vermoedende, dat de zaak zich wel eenigszins anders zou hebben toegedragen, als de studenten vertelden, stelde een onderzoek in en dit bracht de volgende feiten aan 't licht:

Den 28 December 's avonds was een bursael ([1]), die den welluidenden naam van Jodocus Dreckmeyer droeg, op de burse gekomen, met drie anderen, „druncken" evenals hij, met name Otto Copes, Johannes Becker en Christiaen Eigenrock.

Na den maaltijd gingen deze vier, vergezeld van 4 andere nuchteren bursalen, de stad nog eens in, steeds onder luid geschreeuw en veel rumoer. In de „Schwaenstraete", waar Dreckmeyer's „logiment" was, brachten zij dezen, die waarschijnlijk het meest gedronken had, te bed.

Maar de anderen gingen verder en vergastten de rustig slapende burgerij op een gezang, zooals dat in dergelijke omstandigheden gebruikelijk is bij studenten van alle tijden. Doch de altijd waakzame schildwacht zocht dat te beletten; hij verzocht de heeren naar huis te gaan. Daar zij echter wat handtastelijk werden, zag de wacht zich genoodzaakt hen met zijn piek van zich af te houden. Dit deed de woede der toch al reeds prikkelbare studenten tot het kookpunt stijgen. Zij vielen op hem aan en een riep hem „met een furie"

(1) Evenals aan andere academiën was te Groningen een »bursa", een gebouw, waar studenten, die daarop aanspraak meenden te hebben, ten getale van 60, van wege de provincie middag- en avondeten konden verkrijgen. Dergelijke studenten heetten bursalen en moesten jaarlijks voor dat voorrecht 45 Car. gulden betalen, waarbij de provincie voor ieder 55 Car. gld. voegde, benevens »ses ofte soeven schuyten veentorf."

toe: „Du schelm, wilsto ons die straete verbieden"? Doch, gelukkig voor den armen soldaat kwam er hulp. De burgers waren wakker geworden door dit nachtelijk burengerucht en kwamen nu met stokken naar buiten, om den soldaat te ontzetten; ook de wacht rukte uit. Copes en Eigenrock werden gearresteerd; de anderen vluchtten, deels met achterlating van mantel en degen. „In 't apprehenderen" kregen zij nog stokslagen en één werd ernstig aan 't hoofd gewond. Zoo werden zij naar het Corps de Guarde ([1]) overgebracht, waar zij den nacht doorbrachten en hun roes uitsliepen. Dat was de toedracht der zaak, zooàls bleek uit de verhooren, vooreerst der studenten, en vervolgens van den hopman Johan Breggeman, den lieutenant Tjassen, Capteyn Crall en den schildwacht. Capteyn Crall protesteerde er heftig tegen, dat een student een zijner manschappen „schelm" genoemd had, en zwoer zich te zullen wreken.

De Rector riep nu dadelijk den Academischen Senaat bijeen, die in dezen vonnis had te vellen. Immers tot 1795 berustte de geheele rechtspraak over studenten, voor zoover het geen halsmisdaden betrof, zoowel civiel als crimineel bij den Senaat.

Deze nu, „gelet, dat diergelijcke insolentie onlanghes

---

(1) Waar was deze Corps de Guarde? Het wachthuis op den hoek van de Oude Boteringestraat en het Loopende diep, later algemeen onder den naam van de Kortegaarde (corps de guarde) bekend, kan het niet zijn; het werd eerst in 1633 gebouwd.

Is het wellicht de hoofdwacht? Doch deze komt nooit onder dien naam voor.

Of is het »de wachte omtrent de Academiekercke, de smoerpot genaemt," waarvan o. a. sprake is in het Acteboek van B. en R. van Groningen d.d. 7 Aug. 1680 en hetwelk wegens »ruineusheit en vervallenheit" in 1686 werd afgebroken?

mehr gebueret wahren," veroordeelde na rijp beraad Dreckmeyer tot een „breucke" of boete van 5 guldens „ter regard dat hie droncken synde, hadde de droncken gasten op de boerse gebraght en met hen all krijtende langes de straete gegaen ende alsoo oorsake gegeven tot dit tumult," de drie anderen tot een „breucke" van 12 gulden, omdat zij bovendien den schildwacht hadden aangevallen. Binnen 8 dagen moesten zij betalen en gedurende die 8 dagen in hun „logiment" blijven. Hunne degens vervielen aan de Academie. ([1]) Deze „sententie" werd reeds den 31 December uitgesproken. Er is blijkbaar haast gemaakt, om deze onaangename zaak zoo spoedig mogelijk uit den weg te ruimen.

Doch de Senaat had buiten de studenten gerekend. Dadelijk verklaarden de veroordeelden „roubuijtig" dat zij de boete nooit zouden betalen. De Senaat achtte dit een zaak „van quaede consequentie" en gaf den pedel last de studenten aan te zeggen den volgenden dag voor den Senaat te verschijnen, de boete te betalen en schuld te bekennen. De pedel zocht hen echter te vergeefs in hun „logiment." Zij hadden zelfs hun goed reeds laten inpakken onder voorwendsel, dat zij wilden vertrekken. Eindelijk vond hij hen in den laten avond in Eigenrock's logiment in de „Poelstraete," waar zij samen gezellig zaten feest te vieren. De pedel voldeed zijn last; maar de studenten, waarschijnlijk reeds weer „vol

(1) De door den Senaat opgelegde boeten werden onder de professoren verdeeld. Wat zij met de degens hebben uitgevoerd, wordt niet vermeld.

soeten wijns," weigerden pertinent te verschijnen: „daer souden ehr één ofte twee op den rugge liggen, ehr sie selcke breucke selden betalen."

Doch ook hier bracht de nacht raad, en toen zij goed uitgeslapen waren, zagen zij in, dat het toch maar beter was voor den Senaat te verschijnen. Dit geschiedde in de zitting van 4 Januari 1630. Zij weigerden wederom te betalen. Toen greep de Senaat naar een ander middel. Gedachtig aan het: divide et impera nam hij de studenten ieder afzonderlijk onder handen. Zeer menschkundig zag hij in, dat vier afzonderlijk veel gemakkelijker zijn te bepraten dan vier tegelijk. En het middel werkte: Copes betaalde de boete en den volgenden dag ook Dreckmeyer. Becker en Eigenrock bleven weigeren. Hun werd toen de keuze gegeven tusschen „in carcerem" (1) gaan of cautie te stellen voor de boete. Het eerste wilden ze natuurlijk niet, het andere konden ze waarschijnlijk niet. Becker liet zich het heftigst uit: „Hie wolde liever sich hangen laeten aen den Lindeboom, die op die plaetse (2) staet, als enen stuver te betalen." Zoo verhit waren de gemoederen, dat zij 's avonds den Rector in zijn huis hebben aangesproken met het rapier op zijde en Becker met een stok in de hand. Deze laatste duwde zelfs den Rector toe, dat de Senaat voorzichtig moest zijn, anders kon er nog wel eens „dootslach" op volgen.

De zaak liet zich inderdaad dreigend genoeg aan-

(1) De carcer was de academische gevangenis.

(2) Met »de plaetse" is hier bedoeld de binnenplaats van de Academie, waarop alle collegekamers uitkwamen en waar een lindeboom stond, zooals hier blijkt.

zien. De geheele studeerende jongelingschap trok partij voor de verdrukte broeders. Men hield groote vergaderingen in de Martinikerk, op het „Niekerkhof"[1] en op andere „publicque plaetsen." Er werd besloten, daar de Academiewetten „gevioleert" waren, de zaak van Becker en Eigenrock mede te verdedigen, als „specterende het geheele Corpus der studenten" [2]. Dadelijk werd dit besluit uitgevoerd. Men trok ten getale van ongeveer 150 naar de Academie, met de veroordeelden aan het hoofd en posteerde zich daar op de „plaetse", blijkbaar met het voornemen, den Senaat met geweld tot toegeven te dwingen. Deze liet de studenten beleefd vragen, wat zij met dit machtsvertoon bedoelden. Als antwoord gaf Becker, die de belhamel schijnt geweest te zijn, den pedel een „libell", of „request" mede, kenmerkend voor den tijd „in latino geschreven." Volgens de notulen van den Senaat was het een stuk „vol iniuriose ende schimpige woorden tegens de Professores, streckende tot commotie ende seditie." Wat er eigenlijk in verzocht werd, is niet duidelijk; evenmin is mij gebleken, welk antwoord men de studenten gegeven heeft. Alleen staat vermeld, dat men ze „met een soet antwoort" uit de Academie verwijderde. Dadelijk daarop werd de pedel naar de burse [3] gezonden, om de bursalen te vragen of zij dat „libell" goedkeurden. Zij antwoordden

(1) Destijds bestond de Nieuwe Kerk nog niet en werd het kerkhof uitsluitend als begraafplaats gebruikt. Zeker een zeer eigenaardige plaats om bijeen te komen.

(2) Het spreekt van zelve, dat hier geen studentencorps in den tegenwoordigen zin bedoeld is. Slechts een tijdelijke vereeniging kan hier gemeend zijn.

(3) Deze stond vlak bij de Academie in de Broerstraat.

eenparig: ja; doch de Senaat had sterke vermoedens, dat velen slechts onder pressie van anderen toestemmend geantwoord hadden en dat de meesten het request niet hadden gelezen, ja zelfs van den inhoud geen kennis droegen.

Dat ondertusschen de studenten nog niet tot rust gekomen waren, blijkt wel uit het feit, dat des nachts bij den pedel, die toch zoo onschuldig was als een pasgeboren kind, de ruiten werden ingesmeten. Den volgenden dag (6 Januari) verzochten de Profèssoren de Gedeputeerde Staten hen met hun gezag ter zijde te staan, ten einde de orde te handhaven.

Van wege Gedeputeerden verschenen in den Senaat de Heeren Froon en Clant. Op raad van deze werd besloten op Becker en Eigenrock de zwaarste straf toe te passen, waartoe de Senaat iemand kon veroordeelen, namelijk de relegatie of verbanning van de Academie. Het vonnis bevatte het bevel, om voor zonsondergang de stad en binnen twee dagen de provincie te ontruimen. Zoo ze niet uit zich zelve heengingen, zouden ze door den wachtmeester plechtig worden „uytgeleydet." Deze sententie werd aan de Academie aangeplakt en er werden twee schildwachten bij geplaatst, om 't afscheuren te beletten. Men verwachtte dus wederom een gewelddadig optreden der studenten en wapende zich er tegen, hoewel het te betwijfelen valt of twee soldaten wel veel vermochten, waar het er op aankwam rustverstoringen te beletten.

Den volgenden dag was er weer vergadering der studenten, ditmaal in de Heiligen Geestkerk in de

Pelsterstraat. Wederom werd een request opgesteld, daar het eerste in de snippermand terecht gekomen was. Daarin werd op handhaving der Academie privilegiën en intrekking van het vonnis aangedrongen. Twee gedelegeerden werden naar de Academie gezonden, om dit nieuwe request te overhandigen. Drie anderen volgden „om insist te doen op haar versoecke" en welhaast volgde de geheele vergadering. Hoewel nu de Senaat een „bequaem antwoort" gaf, waren de studenten niet tevreden en verzochten nog eens audientie. Dit werd geweigerd, daar de Senaat op 't punt stond te scheiden. Bij den uitgang der Academie werden de professoren door de studenten opgewacht en met geschreeuw en gesis begroet, doch, voegt het Senaatverslag er goedmoedig aan toe, „die schult is bij weinich gewest."

Misschien bevreesd geworden door deze uiting van de „vox studiosorum", besloot men toch halverwege over de brug te komen en ten minste iets toe te geven. Men verzocht namelijk mondeling zoowel als schriftelijk Burgemeesteren en Raad der stad om de Academieprivilegiën te eerbiedigen en geen studenten door de wacht te laten arresteeren. (1) Den 11 Januari kwamen Burgemeester Wicheringe en de Raadsheeren Tjassens en Valcke den Senaat plechtig verklaren, dat de Stad altijd de voorrechten der Academie zou blijven eerbiedigen.

Om nu de studenten nog meer tegemoet te komen,

(1) Men zou hier kunnen vragen, door wie ze dan wel gearresteerd moesten worden? Toch niet door de professoren?

werd ook nog besloten, dat de veroordeelden binnen kort zouden mogen terugkeeren en wel Eigenrock over een maand na de sententie en Becker over 6 maanden. Eindelijk werd een „amnestie ende vergiffenisse" van al het gebeurde uitgeschreven, om de gemoederen tot kalmte te brengen. Dit besluit werd gepubliceerd den 13 Januari 1630.

Nog waren de heethoofden onder de studenten niet tevreden. Zij riepen een nieuwe vergadering bijeen in „Draekarcke", waar zeer revolutionaire maatregelen werden voorgesteld, om de professoren te dwingen. Men zou kiezen tusschen deze drie: óf den Senaat te verzoeken hunne namen uit het Academieboek te schrappen, óf in 't vervolg geene lessen meer bij te wonen, óf als laatste redmiddel gezamenlijk te vertrekken naar eene andere Academie. Doch de beweging naderde haar einde. De gematigden, of zooals het Senaatsverslag hen goedkeurend noemt, „die goede ende modeste" studenten bedankten er voor om ter wille van een weinig beteekenend dronkemansstandje voorgoed de Academie te verlaten. Zij verwierpen het voorstel en verlieten de vergadering. Den volgenden dag kwamen de radicalen nog eens bijeen, en zonden twee Gedeputeerden naar den Rector Magnificus. Doch deze, ziende dat het aantal van hen, die bleven volharden in hun verzet, slechts gering was, weigerde deze afgevaardigden te ontvangen.

Zeer verdacht was het ook, dat de twee, die audientie bij hem verzochten, waarschijnlijk beducht voor de gevolgen, weigerden hunne namen op te geven.

Bovendien was in de amnestie van 13 Januari het houden van vergaderingen verboden, zoodat zij zich nooit wettige afgevaardigden der studenten konden noemen. Om echter voorgoed een einde aan alle ongeregeldheden te maken, besloot de Senaat nu ook krachtiger op te treden tegen de bursalen, die aan de beweging hadden deelgenomen en die tot dusverre niet waren gestraft. Den 15 Januari besloot hij een „exemplum severitatis" te stellen. De geheele Senaat begaf zich in plechtigen optocht met den Rector-Magnificus aan 't hoofd naar de Burse. De Rector vroeg aan de bursalen, die juist aan tafel zaten, hoofd voor hoofd „of zij decreto amnestiæ wilden pareren of niet." Eenstemmig antwoordden zij ja. Vervolgens, of zij die gedeputeerden mede afgezonden hadden. Zij antwoorden ontkennend, behalve veertien, die zeiden daarbij tegenwoordig geweest te zijn. Deze veertien werden als zondebokken de woestijn ingezonden: dadelijk werden zij verzocht van tafel op te staan en heen te gaan, met verbod om ooit terug te keeren. Deze strenge maatregel werkte. Becker en Eigenrock verlieten de stad, ten minste de acta van den Senaat, die de verdere behandeling tot in kleinigheden vermelden, zwijgen over hen. Wel vinden wij dat den volgenden dag eenige bursalen verzochten weer toegelaten te worden, maar men liet hen weten dat „Senatus met andere besoignen geoccupeert was." Doch zoo erg was het niet gemeend. Den 23 Januari kwamen de weggezonden bursalen in de Senaatsvergadering, bekenden schuld en beloofden „hernamaels" beter op te passen. Tegen

deze „tranen van berouw" was de Senaat blijkbaar niet bestand, want er werd besloten allen weer tot de burse toe te laten En daarmede was de rust weer hersteld en alles weer peys en vree aan onze Academie.

Ten minste voorloopig. Want de lezer meene vooral niet, dat dergelijke gevallen zeldzaam waren. Een enkele blik op het hoofdstuk „Studenten" in Jonckbloet's Gedenkboek, het doorbladeren van de Acta Senatus is voldoende U te overtuigen, dat de professoren vrij dikwijls genoodzaakt waren als rechters te zitten voor dergelijke vergrijpen. Zoo het een zeldzaamheid geweest ware, dan zou zeer zeker een studentenstandje geen plaats verdienen in dit jaarboekje; doch aan de hand van één geval uit vele kan men duidelijk den lezer een beeld geven van de studentenmaatschappij van voor 250 jaar.

Groningen. H. BRUGMANS.
Litt. neerl. cand.

Strenge berenleiders.

Op het request van Rector en Senatus Academicus, ten einde seker Edelman, sijnde studiosus deser provinciale Academie, dewelcke vele schulden gemaeckt, bij de gewaldige provoost alhijr op 't versoeck der crediteuren mocht worden incarcereert; d' heeren Gedep. accorderen in dit versoeck.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande
d.d. 12 *September* 1649.

De trekschuit in Stad en Lande.

Onze vaderen uit de voorgaande eeuw waren „de grootste slaapmutsen, waarover ooit de „zon is op- of ondergegaan. De inrichting van „hun brandweer, brievenpost en hun verkeermiddelen „leggen getuigenis af van de stumperachtigheid der „geest- en zielsvermogens dier vaderen. Na achttien „eeuwen van beschaving lieten zij zelfs aan de zonen „onzer eeuw de taak over, om de wegen hard te ma- „ken, waarmede in 1821 een begin werd gemaakt" ([1]).

Is dit harde vonnis verdiend? Wellicht dat mijne beknopte bijdrage tot de kennis van het verleden eenig licht kan verspreiden over het oud-vaderlandsch verkeermiddel, de trekschuit.

Hoe ook de nazaat moge oordeelen, de tijdgenoot stak meermalen de loftrompet. Geen zweem zelfs van goedmoedigen humor, in Hildebrands trant, is bij hem te bespeuren. Onze Groningsche poëet Quintijn Pabus

(1) De Ned. Spectator van 12 Juli 1890, no. 28.

bezingt in zijn „Lof der Stadt Groningen" ook de trekschuit, die

„van dat Aurora blinkt
„Jaagt heen en weder, tot de zon in zee verdrinkt."

En zijn kunstbroeder G. Tijssens roept in bewondering uit:

„Wie kan de vinding van de trekschuit ooit waardeeren?
Men reist, als zat men thuis; geen schokken, draaien, [keeren
„Ontrust het lichaam, 't zij men vaart bij dag of nacht,
„Men vindt al slapende zich op de plaats gebracht."

De trekschuit, te onrechte vaak de middeleeuwsche genoemd, is een kind van latere dagteekening; zij dankt in Stad en Lande haar ontstaan aan de energieke 17[de] eeuw, toen het kloeke Groningen in krachtsontwikkeling en ondernemingszucht zijn handelsbelang wist te bevorderen, toen nieuwe kanalen gegraven of bestaande waterleidingen verlengd en verbeterd werden en het maken van trekpaden langs de vaarten het scheepvaartbelang ten goede kwam.

De regeling der stad Groningen, op dit gebied de baanbreekster in Stad en Lande, verdient wel het eerst genoemd te worden.

Nauwelijks was de aanleg van het Winschoterdiep tot Zuidbroek gevorderd, of er verscheen reeds eene ordonnantie op het veer tusschen de stad Groningen en Zuidbroek „tot dienste van den reysenden man" (14 Juni 1628). Zij draagt, veel meer dan de regeling der Staten, het kenmerk van onbaatzuchtige overheids-

zorg. Het eenige toch wat van hen, die „nu of hyrnamaels" in 't veer worden geadmitteerd, wordt gevorderd, is één pond groot, „tot der Stadt proufyt".

Als men evenwel deze en meer andere ordonnantiën leest, dan wordt men geneigd aantenemen, dat onder de voormalige „Snickevaerders," al legden ze ook den eed af „vrome trekschipperen" te zullen zijn, de drink- en strijdlust eene hebbelijkheid was, die door krachtige strafbepalingen, in afwijking van het gemeene recht, moest worden beteugeld ([2]). Zoo had hij boete te betalen, als hij tegen iemand met geweer, hout, messen, vuisten of anderszins gevochten of het geweer en het mes getrokken had, en wel twee daalders „in de ghemeene busse" te storten, als hij tegen de mede-veerlieden had gevochten.

Niet overbodig schijnt het dus geweest te zijn, hen bij ordonnantie te herinneren aan den plicht van nuchteren te zijn, zoowel in 't afvaren als onder weg, „zich onthoudende van dronkenschap", onder aanmaning voorts „de lieden met behoorlycken respect te bejegenen", zonder hen of anderen, die men te water of te lande passeerde, te schelden of „met woorden ofte warcken qualijck te bejegenen." Dergelijke handelingen tegen den opziener konden gestraft worden „met 14 dagen te water ende broodt."

---

(1) Ook Slichtenhorst in zijne Geld. gesch. noemt »de wagenluiden en schuitevaarders" in zijn Gewest »ruw volk, inzonderheid als ze bebierd of anderzins ontstoken zijn."

In eene rekening van den Advocaat-fiscaal der stad Groningen over 1672 leest men: »ontvangen van Hindrik Hondebeeck 6 Car. gulden, omdat op 't veer droncken gekomen ende onder het deck toubacq gedronken heeft."

Vooral bij het doorschutten door de vallaten werd de deugd der onthouding op een zwaren proef gesteld.

De schipper mocht niet tijdens de doorschutting de schuit verlaten en in de herberg aan een gemeenschappelijk gelag deelnemen.

De vaderlijke regeerzorg waakte, gelijk het plicht was, voor den reizenden man. Crediet werd hem wel niet geschonken, want hij was verplicht, dadelijk bij 't intreden van het schip de vracht te betalen; eene loffelijke uitzondering stelde evenwel den arme „dewelcke „de vracht om Godes wille quijt begeerde" van betaling vrij.

Getuigt het niet van een practischen blik, als gedecreteerd wordt, dat er op tijd „met de laetste slach van de klocke" moet afgevaren worden en was het niet een uitnemende prikkel tegen het ongeregeld varen, het te laat aankomen der schuit (buiten de gevallen van force majeure) te straffen met het teruggeven der vracht aan de passagiers?

Toch werd in enkele gevallen het herbergbezoek aan de passagiers vergund, n.l. bij grooten nood van kolde ofte anders"; evenwel er moest met „de willigen", al was 't maar één persoon, die dit verlangde worden voortgevaren en de verkleumde bleef dan achter „Bij grooten nood van kolde" waarlijk dat geeft ons niet den indruk van comfort, van een behagelijk gevoel, „als zat men tehuis." Geen wonder, dat er bij winterdag groote nood van kolde kon zijn, want de trekschuit was wel overdekt, maar een roef ontbrak er. De reizende man zat, als het luik gesloten was,

bij een armzalige vetkaars in een holle ruimte; men genoot niet eens de ventilatie van lateren tijd door het roefdeurtje als schoorsteen dienst te laten doen. Gelukkig dat de overheid het „tabaksmoocken" had verboden; toch werd het dikwijls „zeer stoutelijk" ondernomen.

Hoe weinig er aan verbetering der trekschuitinrichting werd gedacht, blijkt wel uit het feit, dat de trekschuit in Stad en Lande meer dan anderhalve eeuw in hare primitieve constructie langs de kanalen gleed. Eerst in de resolutie der Staten van 4 Juli 1782 leest men: „naardien wij tot gemak van den „reizenden man noodig hebben gevonden, dat in de provinciale trekschuiten roeven worden gemaakt", een voorbeeld, 't welk door Burgemeesteren en Raad in 1792 werd gevolgd.

Neen, een trekschuitreis in den winter had niet zelden hare schaduwzijde; dat ondervonden de beide vrouwelijke passagiers, die op den 15 Februari 1779 in de trekschuit van Groningen naar Winschoten te drie uren des namiddags afvoeren en die te Scheemda aangekomen, tot de ontdekking kwamen, dat de beide schippers Klaas Jans Kuiper en Jan Luikens, in plaats van de reis voort te zetten, zich naar eene bruiloft hadden begeven, van waar zij eerst tusschen twee en drie uur 's nachts terugkeerden. De beide vrouwen hadden, wachtende en slapende, den guren winternacht in de trekschuit doorgebracht. Burgemeesteren en Raad met het gebeurde in kennis gesteld en overwegende, dat de beide schippers „in geenen

deele aan hun plicht hebben voldaan" condemneerden elk hunner in de breuk van een half pond groot, „ten profijte der gemeene armen deeser Stad", om daarvan binnen driemaal vierentwintig uren aan den Stads Advocaat Fiscaal de quitancie te vertoonen.

Aan het geschokt rechtsgevoel der beide vrouwen werd alzoo voldoening geschonken.

Stond alzoo de trekschipper onder discipline en tucht, van den anderen kant waakte de beschermende hand van Burgemeesteren en Raad over zijne belangen.

Het was toch den vrachtschippers van Scheemda, Zuidbroek, Sappemeer, Martenshoek of Foxhol op zware boeten verboden, personen, tusschen Groningen en Winschoten intenemen, anders dan tegen betaling van de volle vrachten aan de schippers van het gepriviligeerde veer. Voor 't overige had dit protectionisme ook zijne schaduwzijde.

Zoo was het in 1643 den trekschippers van Winschoten en Zuidbroek verboden, goederen van vreemde kooplieden intenemen, om die onder weg uittezetten en vervolgens over Drenthe te vervoeren; — zoo werd er in 1653 door Burgemeesteren en Raad octrooi verleend om „met exclusie van anderen van Groningen „op Nieuwe Schans te varen, zonder nogtans Oldamb„sters te mogen innemen."

Dat de vaarten en trekschepen geene andere bestemming hadden, dan het vervoer van personen en goederen op de best mogelijke wijze te dienen en niet omgekeerd, dat het niet meer dan redelijk was, een iegelijk vrij te laten in de keus van het vervoermid-

del, men was in die dagen niet rijp voor het in toepassing brengen van dergelijke denkbeelden.

Ook de Staten van Stad en Lande namen geen ander standpunt in; zelfs verleenden zij op minder gunstige voorwaarden concessie.

Ook zij zuimden niet tot spoedige invoering van trekschuitveeren (o.a. voer de eerste trekschuit reeds in Augustus 1651 naar Delfzijl, nadat in 1650 de uitbesteding van het graven van het Damsterdiep van de stad naar Dijkshorn geapprobeerd was) maar ten bate der Provincie werd een vierde deel van de vrachten der trekschuiten bedongen. Of de opbrengst van het veer zoo eerlijk mogelijk in den „buidel ofte cassa" werd gestort, zoodat de Provincie haar gerechte vierde part trok, het valt te betwijfelen; ten minste reeds in 1670 besloot men het provinciaal aandeel in de opbrengst in 't openbaar te verpachten; de pachter moest nu maar toezien, dat de trekschipper het „een ieder het zijne" betrachtte; het bestuur van Stad en Lande, altijd gereed „tot wering van fraudes" boete te bedreigen, maar vergetende dat eene dwaze regeling fraudes schept, gaf den pachter het recht, tijdelijk de veerschepen te visiteren; hij mocht voorts als belanghebbende dwarskijker „een stuckswegs sonder vracht medevaeren" en elken dag des morgens vóór 9 uur ontving hij in eene samenkomst met de „pre-
„sente medeschipperen oprechte openinge van 't getall
„der menschen en goederen, met opgave van waer
„zij dezelve hebben ingenomen en waertoe zij dezelve gevoert hebben;" wat baatte dit evenwel, als de pas-

sagiers niet alle op de billetten werden gebracht? Meer dan eens was er gelegenheid, dit natelaten. Zoo waren er passagiers, die, om eenige duiten vracht te besparen, van de Stad tot Hoogebrug vooruitliepen; 't gevolg was dan, dat ze dan meestal niet op de billetten werden gebracht, zoodat hun vracht niet aan den pachter werd verantwoord. Om dit te voorkomen, kwam men op den schranderen inval, de schuitvracht van Groningen naar Hoogebrug met de helft te verminderen en daarentegen de vracht van Hoogebrug op Zuidwolde met dat bedrag te verhoogen; op die wijze werd het voordeel van het vooruitloopen te onbeduidend, om voortaan als prikkel te kunnen werken.

Ook in een ander opzicht wist men uit de trekveeren munt te slaan. Het trekschippersrecht werd, onder zekere betaling, evenals het meierrecht in het Groningsch beklemrecht, erfelijk gemaakt. Van daar bepalingen als deze: „De man stervende, blijft het „halve veer aan de vrouw en het halve aan de kinder, „bij den veerman geprocreëert, mits betalende daarvoor „*f* 25. De veerman, wederom hylkende, sall die „vrouwe, indien zij part ende andeel mede aan het „groote of kleine veer wil hebben, betalen 25 daler.

Hoe evenwel te oordeelen over de vreemdklinkende uitspraak van den Stadhouder Henric Casimir, Furst zu Nassau d.d. 27 Mei 1693: „de Commissarissen, „welke niet uitsterven, zullen een jaar tractement aan „'t College der H.H. Gedeputeerden en een half jaar „tractement aan de provincie moeten betalen?

Niet altijd zat de Ommelander trekschipper rustig

in den stuurstoel. Er waren oogenblikken, waarin hij het zwaar te verantwoorden had, als de schuit in den slijkerigen bodem van het kanaal bleef steken en er met alle macht moest worden geboomd, om vooruit te komen. De kanalen toch werden slechts hergraven en verdiept, na veeljarige klachten over den jammerlijken toestand; van een jaarlijksch onderhoud was geene sprake en het gevolg daarvan was, dat de schipper gedwongen werd, den baggerbeugel ter hand te nemen.

Zoo klaagden de trekschippers van het provinciaal trekveer van Groningen naar Delfzijl, blijkens eene resolutie van den 15 Maart 1790, „dat zij wegens „de meer en meer toenemende ondieptens in het trek-„diep de grootste hindernis ontmoetten, zoodat zij reeds „meermalen met de trekschuiten niet door Appingedam „konden doorvaren tot groot ongerief van de passagiers „en verval van hunne kostwinningen, zoowel als van „het veer in het algemeen.”

Zij merken verder op, dat, hoezeer zij wel eens gedrongen zijn geweest, de ondiepten ten algemeenen nutte weg te ruimen, zij toch zwarigheid maken, hiermede voort te varen, „althans zonder speciale last van de Staten.” Eerbiediger en bescheidener opmerking aan het adres van een nalatig Bestuur is wel niet mogelijk.

Zoo adresseerden zich de eigenaren der veerschuiten varende in het veer van Groningen naar Ulrum bij adres van 5 Maart 1801 aan de Raden in den Hove van het voormalig gewest van Stad en Lande, te

kennen gevende, dat zij in een eminent gevaar verkeerden, van door het langer uitblijven der graving van een gedeelte der trekvaart eene aanzienlijke schade in hunne kostwinning te ondergaan en daardoor tevens te worden „ontzet van de possessie van het veer, door „hen justo titulo voor aanzienlijke summen geacquireert „en sedert rustig en vreedig uitgeoeffent."

Ook was er nog eene andere grief, eene grief bijna zoo oud als de trekschuit zelf. De schipper voer wel is waar onder protectionistische vlag, wel had hij in de „gerechtigheyt van het veer" een monopolie en ontleende hij aan den afstand van een deel der opkomsten van het veer het recht op bescherming, toch moest hij het met leede oogen aanzien, dat de Provinciale overheid het in de vaart brengen van dorpsschuiten toestond „mits betalende het provinciale contingent en toll en buiten praejudicie van het gemeine „veer."

De overdekte trekschuit moest o.a. in 1714 beschermd worden tegen de concurrentie van eene in de vaart gebrachte, niet overdekte schuit, wel een bewijs, dat men op het stuk der vervoermiddelen alles behalve kieskeurig was. Zoo klaagden de trekschippers van Zuidhorn naar Groningen, „dat zekere Idse Derx tot Suydhorn woonachtig met een open schip eenige menschen en „goederen van daar naar Groningen en wederom bracht, „waardoor hun veer ten hoogste werd benadeeld."

Eveneens ontstond er in datzelfde jaar geschil tusschen de gezamenlijke trekschippers buiten de Apoort en de trekschippers van Zuidhorn. Men deed elkander

afbreuk, wat de tusschenkomst van H.H. Gecommitteerden van het Westerkwartier noodig maakte. De regeling door dezen ontworpen bewijst hoe de belangen van het „gemeine veer" boven die van het reizend publiek werden gesteld. „De menschen" mochten niet de schuit kiezen naar goeddunken. Er werd n.l. bepaald, „dat de schuyte van Zuidhorn praecys op de „clokkenslagh van zes uuren des morgens van daer „sal moeten afvaeren en bij de Bril komende, sullen „sy, wanneer de ordinaris morgen schuyte van 't Stro-„bosch de Gaetill nog niet is gepasseert, in het voort-„varen nae de Stadt, onderweegs de menschen, met „haar varen sullende, mogen innemen, dan soo de „ordinaris schuyte bij aenkomst van de Zuydhorner „aen het trekdiep de Gaetill reeds mogte wesen gepas-„seert, sullen genoemde Schippers van Suydhorn geen „menschen voor de ordinaris schuyt, heenvarende, „mogen innemen."

Van soortgelijke strekking is de last gegeven aan de Commissarissen buiten de Apoort en die bij het Damsterdiep, om in de landschuiten geene andere personen uit te laten, dan die in het Karspel, waarop de schuit voer, woonden of die over dat Karspel hunne woonplaats moesten bereiken. Met het schip op de Leek en op Niekerk varende, mochten geene andere personen vervoerd worden, dan die op die plaatsen tehuis behoorden en met de gewone trekschuit op of van Stroobos niet konden varen.

Ook den Ommelander trekschipper, staande onder het vaderlijk gezag van de Provinciale overheid, was

het geboden, de rechte paden te bewandelen: vóór alles moest hij nuchteren zijn. Ook mocht hij niet „toelaten, „dat onder het verdeck taback gedronken „ofte gesmoockt worde." Bleek het den Commissaris bij het afvaren, dat de Schipper dronken was, hij had te zorgen, dat er een plaatsvervanger werd ontboden.

Het schijnt, dat de Ommelander trekschipper op het stuk der schuitpraatjes zich niet onbetuigd liet. Verleidelijk was het zeker, zijne plaats in den stuurstoel bij guren herfstavond niet te verlaten en onder een verboden en daarom te smakelijker pijpje, voor den reizenden man als een orakel in de politiek op te treden. Blijkbaar in verbolgen stemming gaven de Gedeputeerden in hun Order op de trekveren van 7 Februari 1764 last: „De trekschipperen zullen niet „zelf in de schuit gaan zitten en daar het hoogste „woord voeren."

Wat gaf daartoe aanleiding? In het voorafgaande jaar was de uitvoer van hooi en stroo verboden. Heeft wellicht de trekschipper zich niet ontzien over dit onderwerp het hoogste woord te voeren? heeft hij bij die gelegenheid „kwaad van de Heeren gesproken"? een nog al dikwijls voorkomend zwak?

Met de klok schijnen zoowel de Ommelander schuitevaarder als de reizende man op een slechten voet te hebben gestaan. Al heel spoedig werd tot de aanschaffing van een klok en de aanstelling van een klokkeluider besloten; ook werd op het te laat aankomen boete bedreigd; men gebruikte evenwel moderatie; kwam de schuit minder dan één uur te laat aan, de schipper was niet strafbaar.

Het was den trekschippers buiten de Apoort voorgeschreven van Stroobos naar Groningen op het gestelde uur af te varen, zonder naar de Dokkumer schuit te wachten; evenwel, geen regel zonder uitzondering; als men de schuit bij 't afvaren nog in de verte zag aankomen, moest er worden gewacht om de passagiers over te nemen.

Niet voor de eerste maal werd over dit gemis van aansluiting geklaagd. Reeds in 1733 klaagde schippers op het veer in het Westerkwartier, dat de reizigers met de trekschuiten veelmaals werden verhinderd, de schuit van Dokkum op Leeuwarden varende tijdig aan te treffen; zij verzochten daarom eenigen tijd vroeger van Groningen te mogen afvaren.

Uit een ingesteld onderzoek schijnt echter te zijn gebleken, dat de treuzelende passagiers zelve de schuldigen waren. Zij handelden naar het spreekwoord: „Kom ik er van daag niet, dan kom ik er morgen." Het verzoek der trekschippers werd dan ook terecht niet ingewilligd, maar er werd verstaan, dat voortaan alle trekschuiten in het veer „ter gewone uiren praecise „met de klokslag van de groote kerk van deze Stadt „zullen afvaren en dat tot dien einde een quartier uir „voor de ordinaris uire met de gewone klock zal wor„den geluidt en hetzelve luiden moeten eindigen met „het slagen van de uire, wanneer de schippers dade„lijk sullen moeten afvaren."

Ziedaar iets uit de levens- en lijdensgeschiedenis der

Groningsche trekschuit. De kinderen der 19de eeuw hebben zeker ruime stof tot dankbaarheid als zij bedenken, dat een reis te water van Groningen naar den Haag langer duurder, grooter gevaren en minder comfort opleverde dan eene hedendaagsche spoorwegreis van Parijs naar Constantinopel.

Toch is het opmerkelijk, dat bij al de verbeteringen in het verkeer de typische trekschuit onveranderlijk dezelfde is gebleven. 't Is een zonderling spel van het toeval, dat juist in de naderende revolutiedagen, toen de denkbeelden van gelijkheid en broederschap in aantocht waren, er op bevel der Staten scheiding is gekomen tusschen de roef en het ruim.

Wat men ook aan de 18de eeuw verwijte, men vergete niet dat „de snik" aan de vindingrijke 19de eeuw niets te danken heeft, wat hare constructie betreft. Sedert ten gerieve van den reizenden man er roeven in de trekschuiten werden gemaakt, bleef het typische der oude snik behouden. Ook van haar geldt het: luctor et emergo, want noch de barge noch de stoomboot heeft haar overal kunnen verdringen. Wat men ook zegge, de trekschuit was en is een stuk volksleven en als zoodanig is zij den oudheidsminnaar aantrekkelijk.

Groningen, *September* 1890.

MR. E. VAN LOON.

Hoe men in de Zeventiende Eeuw ridder kon worden.

Eenige jaren geleden werd geheel Frankrijk in opschudding gebracht door het proces Wilson. De schoonzoon van den president had zijnen invloed weten te gebruiken tot het drijven van een' formeelen handel in ridderordes; schandelijke misbruiken kwamen aan het licht en Grevy werd door de algemeene agitatie gedwongen zijn ambt neer te leggen, hoe ongaarne hij dit deed. Sommigen hebben de mogelijkheid van dergelijke knoeierijen toegeschreven aan den republikeinschen regeeringsvorm en meer in 't algemeen aan den geest van dezen tijd. Het zal daarom niet ondienstig zijn, eens een blik te werpen op een dergelijk voorval uit den tijd van Lodewijk XIII, waartoe eenige stukken uit het Groninger Archief ons in de gelegenheid stellen ([1]).

In het jaar 1641, dus in een der laatste jaren van de regeering van Lodewijk XIII, treffen we den later zoo bekenden Groninger edelman Jr. Osebrand

(1) H. S. Groninger Archief 1641, no. 11.

Jan Rengers te Parijs aan. Toenmaals twintig of eenentwintig jaar oud, schijnt hij, gelijk het gebruik van die dagen wilde, eene groote buitenlandsche reis tot voltooiing zijner opvoeding gedaan te hebben. Reizigers nemen gaarne een souvenir van hunne tochten mede; stellen we ons tegenwoordig gewoonlijk tevreden met eenige photographieën en gedroogde bloemen, de jonge Groninger edelman kon zich in dat opzicht eenige weelde veroorloven. Naar het schijnt toch, wist hij het oog van den Franschen monarch op zijne verdiensten jegens de kroon van Frankrijk te doen vallen. We vinden ten minste een' brief van Lodewijk aan Rengers, waarin hij dezen zijne benoeming tot ridder van de orde van St. Michel mededeelt ([1]). De groote diensten, welke hij den koning had bewezen, zijne talenten en beminnelijke eigenschappen hadden de orde tot deze keuze bewogen. Waarin de verdiensten van den twintig-jarigen jongeling, die pas in Frankrijk gekomen was, bestonden, wordt niet nader omschreven.

Eene door Lodewijk onderteekende instructie ([1]) vermeldt verder, hoe de installatie van den nieuwen ordebroeder zou plaats hebben. Wanneer we ons nu in onze gedachten naar een ridderslag in de Middeleeuwen verplaatsen en we stellen ons eene indrukwekkende plechtigheid voor, waartoe de jongeling eerst na jarenlange voorbereiding en na bidden en vasten wordt toegelaten of we denken ons op het slagveld van

(1) H. S. Groninger Archief 1641, no. 11.

Marignano, waar op het veld der overwinning een koning zijne knie buigt vóor den dapperen Bayard, om zich tot ridder te laten slaan, dan zullen we bij het lezen van deze instructie teleurgesteld worden.

Men vond het waarschijnlijk onnoodig, voor eene dergelijke gebeurtenis eene vergadering der orde bijeen te roepen.

Een der leden, de graaf van Tresmes, gouverneur van Maine, werd met de installatie belast. Hij moet den heer Rengers, „seigneur de Slochteren en Frise" bij zich ontbieden en hem officieel zijne benoeming aankondigen. Daarna begeven ze zich samen naar de naastbijgelegen kerk om, tot voorbereiding van de plechtigheid aldaar de mis te hooren. Men schijnt er geene rekening mee gehouden te hebben, dat Rengers Protestant was, later althans moet hij ook nog de belofte afleggen, altijd de Heilige Katholieke Kerk te helpen verdedigen. Na de mis knielt Rengers neder en legt met de eene hand op het Evangelie den eed af, dat hij voortdurend de belangen der kroon toegewijd zal blijven en hare privilegiën tegen ieder verdedigen. Mocht hij ooit, wat God verhoede, een' misslag begaan die hem de orde onwaardig maakt, zoo zal hij terstond de ordeketen terug zenden en zich niet meer als lid beschouwen. De beoordeeling hiervan schijnt echter aan hem zelf te zijn overgelaten.

Daarna zal Tresmes den nieuwen orde-broeder de keten omhangen en hem tot teeken van eeuwigdurende vriendschap eenen kus op het voorhoofd drukken. Hiermede is de plechtigheid afgeloopen.

Het is bijna onnoodig te zeggen, waarin de verdiensten van Rengers jegens de kroon bestaan hebben. Toen hij later wegens de ridderorde en de er bij behoorende brieven van den Franschen koning lastig gevallen en van heulen met Frankrijk verdacht werd, heeft hij verklaard voor de benoeming vijfhonderd gulden betaald te hebben ([1]) en er is geene reden om aan zijne bewering te twijfelen. Het schijnt dat hij later ook weinig gebruik van zijn' titel gemaakt heeft, we vinden hem tenminste steeds als heer van Slochteren en nimmer als ridder van St. Michel vermeld.

GRONINGEN 26 Juni 1890.

M. G. DE BOER.

(1) H. S. Groninger Archief. Deel 53. Verzameling v. stukken Proces van Rengers.

Goedkoope tijden.

Ebele tho Noertdijck betaelt 1 emder gl. voer een voer hoys tot der stadt peerden den 13 Mei.

Harmen Muller betaelt IX emder gl. voer XVIII mudde hauers tot der stadt peerden, dat mudde XV st. den 2 Augusti.

Rekening der stad Groningen van het jaar 1536, *blz.* 132 *en* 143.

Eenige Grafschriften in Bellingwolde.

Het is niet onaardig in dezen almanak de volgende grafschriften mede te deelen, welke op eenige grafzerken, deels binnen, deels buiten de kerk te Bellingwolde gelegen, te vinden zijn.

Hoewel van uit een genealogisch oogpunt beschouwd misschien van weinig belang, zijn zij des te eigenaardiger om den vorm waarin zij gesteld zijn.

I.

In 't jaar zes hondert zes en duizent is geboren
Henricus Addens die tot Richter is gecooren
Tot Bellinghwold in Maart den darden dagh van 't jaer
Van vier en dartigh als hij acht en twintig waer
In t sestienhondert acht en t seventigh gestorven,
Heeft t seventig en twee geleeft zijn rust verworven
Die vier en veertigh jaar tot Bellinghwold mit loff
Treght scheijd van t onreght slaept hier met zijn vrouw [in t stof.
Hij ging met Talletje Sibelgg sigh paeren
Als t sestienhondert jaer en ses en dartigh waeren

In t jaar van veertien zij haar eerste daglight sagh
In t jaar van sestigh zij gestorven neder lagh
Van sestien spruijten twaalf haar oudren hier omgeven
Een stierff tot Heijdelbergh drie zijn alsnoch in 't leven
Ver boven hondert jaer t geslacht dit ampt bekleed
En Everhard' deugdepat en vaders loff betreet

Boven dit opschrift staan twee wapens:

1°. gedeeld, *a* een omgewende wassenaar, *b* drie sterren boven elkander;

2°. gedeeld, *a* een omgewende leeuw, vergezeld in den linker boven- en in den linker benedenhoek van een ster, *b* een dwarsbalk vergezeld van twee rozen, gedekt door eenen gekroonden helm, helmteeken een ster.

2.

Hindrick Victor 1660
den 14 Mayus is geboren 1726
den 25 Januwarij gesturven
in den Heer ontslapen.

— Volgt het wapen van Victor zijnde gedeeld, *a* een halve adelaar, *b* een huismerk overtopt door een ster, vergezeld van de letters H. F. I.

Daaronder staat:

Mijn lichaam leid hier onbeswaard
En rust en rot en wort tot aart
In hoop hierna weer op te staan
En met den bruidegom in te gaan
Ten jongsten dagh in 't Heemelrick
En daar te leven Eeuwiglick.

3.

1745 den 20 Maay is Eltje
Lubberts die Nagelatene
Weduwe van wijlen Hindrick
Victoor in den Heere ont
slapen in het 77ste jaar haar
es ouderdoms verwachtende
een zalige opstanding

Volgt het wapen van Lubberts, zijnde een huismerk vergezeld in de schildpunt van drie naast elkander geplaatste rozen, waaronder het volgende versje:

Die hier nu leit en is niet doot
Maar leeft en rust in Abrahams schoot.
Haar lichaam slaapt en werkt niet meer
Haar ziel leeft heerlijk bij den Heer
Zij nu besidt de Zaligheidt
Voor s werelds gront haar toebereidt
Totdat haar lichaam onbevleckt
Zeer heerlijck werde opgeweckt.

4.

Anno 1724 Januari
is zeer Christelijk in den Heer
ontslapen Jabbe Syns
O Godt nadien schier alle reis
Mijn aersche diel, mijn nietigh vleis
Vernomen heeft op aersche dal
Veranderingh en ongeval

Laat toch mijn ziel, het beste pant
Dat ick ontfingh van uwe hant
Nu ook gevoelen inderdaat
Hoe dat het in den Heemel staat.

5.

Tetje Adolfs
huisvrouw v. Jurien Koerts,
geboren 3 Dec. 1784 overleden 10 Maart
1810.

Ik was een jonge vrouw
Oud vijf en twintig jaren
Drie maanden nog daarbij
Doe ik van hier moest varen
Mijn kindje teer
Liet ik den Heer
En haar vader in bewaren
Doe kwam de dood
Die mij ontbood
Wel uit dit groot bezwaren
Houdt op gij die nu treurt
In Gode u verblijt
Laat die uw trooster zijn
Nu en ten allen tijd

6.

Anno 1662 den 18 October
Hier leijt onder gerust
Dien Eerbaren Koopman

Diurt Oomkes die met Lust
Wel deese reijs aannam
Gescheijden uijt dees Weld
Door den Tijdelijken doot
Die als een dapper Held
Met een gelove·groot
Op God vertroud altijd
En Christum zijnen zoon
Daer hij nu werd verblijd
Met Duijter Weelden schoon.

7.

1743 den 26 Janu is ont-
slapen Hommo Poppens,
in zijn leven ouderling
in deze Gemeente out
73 jaren 5 maanden en 6
dagen verwachtende
een zalige opstanding
Door Christus Jesus.

— Volgt een wapen, zijnde een struik waarop een vogel —

Waaronder het volgende versje:

Dees Ouderlings gebeente
Rust onder dit gesteente
Verwacht een zalig lod
Hier namaels bij zijn God.

Assen. J. M. VAN KUIJK.

Twee merkwaardige Vonnissen.

Bij het lezen van onze rechtsboeken ontmoet men dikwijls vonnissen gewezen over verschillen, welker behandeling men daar niet zoude zoeken. De beide hieronder medegedeelde uitspraken, die bewijzen leveren van de ijdelheid en zucht tot glorie, waarmede ons voorgeslacht in ruime mate was bedeeld, geven tevens een voorbeeld dat zaken, eigenlijk bij een administratief of kerkelijk bestuur behoorende, door den burgerlijken rechter werden beslist. Art. 18 der Instructie voor de Hoofdmannenkamer gaf daarvoor aan dezen rechter de bevoegdheid. Volgens dat art. toch konden voor die rechtbank, onder anderen, worden gebracht klachten tegen particuliere ingezetenen, die iemand in het vrije gebruik zijner goederen belemmeren en ander schade of ongelijk aandoen. In de beide hier volgende vonnissen zal wel de grond tot vervolging moeten worden gezocht, „in het ongelijk" aan den klager veroorzaakt. Doch hoe dit zij, die vonnissen worden hier minder uit dat oogpunt medegedeeld, als wel tot een blijk van de soms kin-

derachtige ijdelheid, waarmede het vroegere geslacht was behebt, zoodat bij de geringste verwaarloozing van een vermeend recht van heer en souverein, eene vervolging voor den rechter volgde.

De Klok te Vlagtwedde.

In 1703 werd door den klokgieter Titie Goosens een klok voor den toren te Vlagtwedde gegoten. Men zoude zeggen, dat is eene eenvoudige zaak, en toch gaven de daarbij voor den dag komende ijdelheid en kleingeestige zucht naar roem aanleiding tot een geschil, n.l. over het opschrift, 't welk op de klok moest worden geplaatst.

De drost van Wedde en Westerwoldingerland Aldringa vernietigde den 22 Juni 1703 eene uitspraak van den Vlagtwedder rechter Dillinga van 16 Juni 1703 en was van oordeel, dat nevens Burgemeesteren en Raad van Groningen op die klok moesten komen te staan Pastor en Kerkvoogden. Geert Alveringh, mede uit naam van eenige ingezetenen, kwam hiertegen in appèl; hij beweerde dat de „clock soo nieuws gegoten wierde door de gansche gemeente werde bebetaalt en alsoo billick dat de naam van de gemeijnte van Vlachtwedde daer op wierde gestelt en niet die van Pastor en Kerkvoogden, 't welck alleen uijt een glorie wierde gesogt.” Pastor en Kerkvoogden verzochten daarentegen bevestiging van de uitspraak

van den drost „uijt oorsake te vooren op de clock de naam van Pastor en Kerkvoogden had gestaen en men in sulcke saken de meeste stemmen van de Gemeente behoorde te volgen, die voor het meeste gedeelte daer op eens waeren, en door de partijen, die maar 15 of 16 in getal waeren, uijt enkel kregel daer in wierden tegen gegaen." Heeren Luitenant en Hoofdmannen bevestigden de bovenvermelde uitspraak van den drost den 2 July 1703 voor zoo ver het wapen van de stad Groningen en den naam van de Heeren Burgemeesteren en Raad betreft maar oordeelden tevens, „dat de naam van Pastor, Olderlingen, kerkvoogden en diakenen beneffens de gemeijnte van Vlachtwedde op de clock sal worden gestelt."

Kerkvoogden schijnen deze uitspraak niet te hebben nagekomen. Ter tafel van Luit. en Hoofdmannen kwam den 31 Maart 1704 een request van den genoemde Geert Alveringh en consorten, „remonstrerende hoe dat sij quaestieus waren geweest tegens Wubbe Eelsingh en consorten als kerkvooghden van Vlagtwedde nopende het gieten van de Vlagtwedder klocke, als dat deselve niet sou wesen gegoten in conformité acte tusschen partijen ergaen en alsoo de Remonstranten niet wisten, hoe sij haer in desen souden hebben te gedragen, ten eijnde alsoo de sententie effect moghte sorteren, soo versoghten dieswegen den Remonstranten dat hierin moghte worden voorsien en haer een middel aan de handt gegeven, waer nae sij haer souden gedragen, ten eijnde alsoo de arrogantie van de contraventeurs van de sententie

moge werden gecorrigeert." Op verzoek van de kerkvoogden besloten Luit. en Hoofdmannen de heeren gecommitteerden van het kwartier op te dragen om persoonlijk te Vlagtwedde de klok in oogenschouw te nemen „en sulx op kosten van deghene, die in ongelyck bevonden sullen worden." Kerkvoogden werden in het ongelijk gesteld, want bij vonnis van 16 Februarij 1705 werd aan den richter Dillinga en aan Geert Alveringh c.s. de door hen verzochte executie, tot invordering der kosten, verleend tegen Kerkvoogden volgens „gedane moderatie van den 26 Januarij 1705 en de daarop gevolgde insinuatie van den 6 Februarij 1705, mits deselve in 14 dagen niet int werck sal worden gestelt en onder, die tijdt betalende, dat alsdan, de breuk (1) sal worden geremitteerd." Volgens de aan mij door den heer predikant Wanrooij te Vlagtwedde gegeven mededeeling is deze geschiedenis nog bij de oudste ingezetenen van Vlagtwedde in herinnering. Deze toch verhalen, dat de rechtskosten wel zoo veel hebben bedragen als de prijs van drie nieuwe klokken, 't welk wel waarschijnlijk is, en dat later is gebleken, dat er op de klok, welke in 1883 is vergoten, geene namen werden aangetroffen, omdat deze ingevolge rechterlijke uitspraak daarvan waren afgebeiteld. Hoe dit zij in de uitspraken, in het protocol der vonnissen van Luit. en Hoofdm. voorkomende, vindt men den last tot wegneming der namen niet vermeld.

---

(1) De breuk van vijf mark te betalen door de verliezende partij. Art. 78 Instructie voor Luit. en Hoofdm.

Volgorde bij het collecteeren in de kerk te Schildwolde.

Martis, den 10 *Maij* 1712.

„In saken de Heer Secretaris Wichel in qlt. contendeerende tegens Jacob Hendricks in qlt., ten eijnde hij genoeghsame redenen sou moeten geven, waerom hij met de arme-buil in de kercke tot Schiltwolda op een ander maniere of ordre ommegingh als lange jaren waer gebruickelijck geweest, of andersints bij confirmatie deser sulx moeten laten bij het oude gebruick, daer in gefundeert, dat van ondenckelijcke tijden altijdt het arme-sackijn eerst was gepresenteert an het gestoelte van de Impetrant, de Collatoren, en soo vervolgens an de gemeinte, dogh nu had de Ged. sich onderstaen met goetvinden van eenige weinige om dese goede order te renverseren en direckt het contrarie te practiseren en het arme-sackijn op het laetste te presenteren an de Impetrant, 't gene sonder voergaende kennisse van de tsamentelijcke collatoren of ten minsten de kerckeraet niet moghte worden gedaen, alwaerom dan oock versoghte effect van sijn uijtgebraghte mandaet. Gedaegde hiertegens cassatie van dit uijtgebraghte mandaet versoekende sustineerde in desen in het minste geconstringeert te konnen worden in het ommegaen van de arme-penningen te collecteren, maer dat hetselve moghte doen soo als te rade wijrde en overeenquam met sijn commoditeijt, dat was nu gelijk hij de ommeganck in de kercke meermalen had gedaen. Waer tegens de Im-

petrant gehoort, hebben de H.H. Lieutenant ende Hooftmannen het uijtgebraghte mandaet in weerden verclaert met compensatie van kosten."

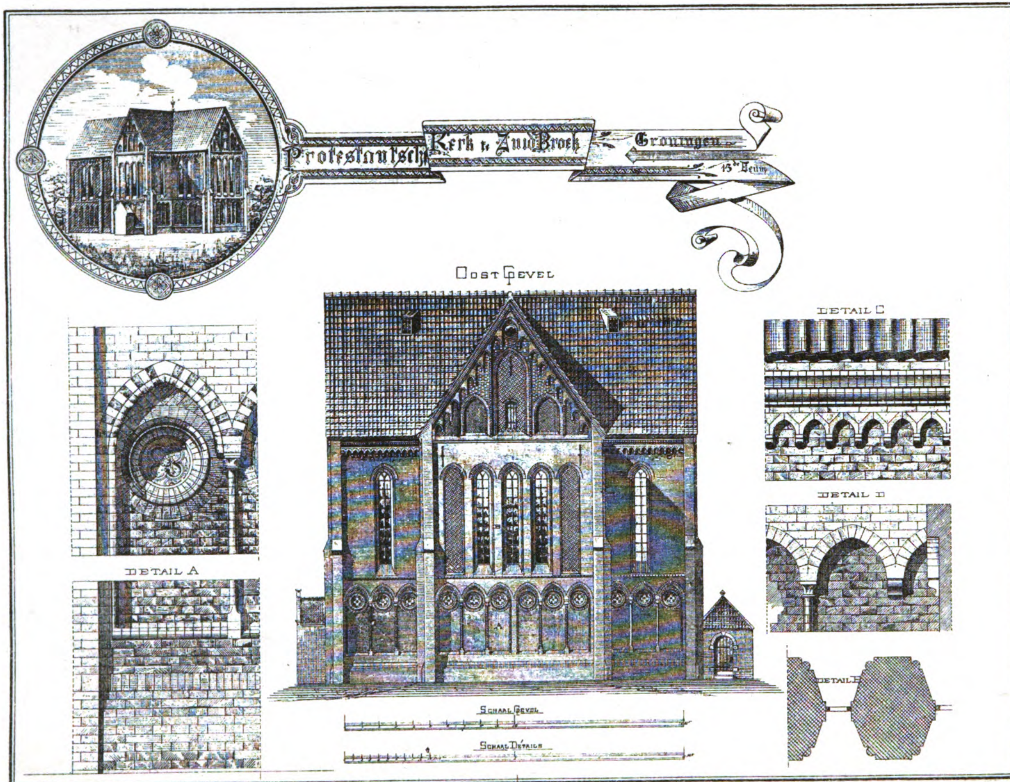
Alzoo werd de Secretaris Wichel in zijn beweerd recht gehandhaafd.

MR. H. O. FEITH.

Eene nieuwe soort bemesting.

Op de requeste van Johan Rudolph Glauter, woonende tot Amsterdam, remonstrerende hoe dat hij na veel soeckens, moeyte, costen en arbeit hadde uitgevonden seeckere inventie, daerin bestaende, dat hij met geringe moeyte ende costen uith het zeewater sodane vetticheit kan trecken, ofte bij manquement van sulx het groove zout sodanich praepareren, waermede alle magere sant, heid en schrale weidlanden (in plaetse van beestemest) kunnen gemest worden, soo dat sij alle jaren rijckelijck haere vruchten in koorn, gras, hoppe, tuback ende allerhande boomen daerinne geplantet wordende, voort kunnen brengen, met versoeck dat dese provincie an het verliende octroy van hare Ho. Mo. voor den tijt van 15 jaren haer attache willen gelieven te verlienen, om het selve alhijr inde Provincie mede vredelick te kunnen gebruicken, waer over gedelibereert zijnde, hebben d'heeren Staten van Stad en Lande den Remonstrant sijn versoeck geaccordeert.

Resolutie van Staten van Stad en Lande
d.d. 25 *Maart* 1659.

Protestantsche Kerk te Zuidbroek
Groningen
13e Eeuw
Oost Gevel
Detail A
Detail B
Detail C
Detail E
Schaal Gevel
Schaal Details

Middeleeuwsche bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw), in de provincie Groningen.

In het voorjaar van 1890 werd voor een ruimen kring van leden en genoodigden op eene vergadering van de Vereeniging tot bevordering van bouwkunst te Groningen eene lezing over dit onderwerp gehouden. De heer prof. P. J. Blok behandelde de zaak als historicus, de heer rijksbouwmeester C. H. Peters besprak het onderwerp uit een meer technisch oogpunt en gaf daarbij inzage van zijne prachtige collectie afbeeldingen van oude kerken, gevels enz. in Groningerland, meerendeels door dien spreker zelf vervaardigd. Aan den wensch van de redactie van den Groningschen Volksalmanak, deze voor den belangstellende in de geschiedenis van Groningen zoo belangrijke mededeelingen aan haar af te staan, om ze in

ruimeren kring te verspreiden, werd door beide sprekers welwillend voldaan.

Zelfs stelde de heer Peters de redactie op haar verzoek in de gelegenheid, een drietal photolithographieën van teekeningen uit zijn bovengenoemde verzameling in haar jaarboekje op te nemen.

De Redactie.

I.

Wie met het platteland van Groningen en Friesland bekend is, weet, dat daar tal van oude, overoude kerken hare torens en daken verheffen. Er zijn er van dufsteen, er zijn er ook van baksteen. Er zijn er met ronde of hoekige, er zijn er met eenvoudige rechte koorsluiting. Er zijn er mèt, er zijn er zonder toren. Er zijn er zeer eenvoudige, er zijn er vol min of meer kunstrijke versiering. Er zijn er, zoo klein, dàt eene zaal van eenigen omvang ze bijna zou kunnen bevatten; er zijn er, veel te groot voor de behoefte van de tegenwoordige bevolking in den omtrek.

Gaan wij over de grenzen, dan vinden wij in de uitgestrekte vlakten van Noord-Duitschland duf- of veldsteenkerken van vroegeren, baksteengebouwen van lateren tijd. De geheele laagvlakte van de Schelde tot de Weichsel, ja tot over de Njemen op de Russische grens, tot diep in de Oostzeeprovinciën; van de oevers der Noord- en Oostzee tot de bergen van Westfalen, het Teutoburgerwald, den Hartz, het Thüringerwald en de Boheemsche bergen, ja tot diep in Silezië toe,

vertoont zulke oude bouwwerken uit lang vervlogen dagen.

Vooral de baksteenbouw heeft de aandacht der bouwkundigen en geschiedschrijvers getrokken.

Van waar is die baksteenbouw gekomen? Wanneer en hoe heeft hij zich in Noord-Duitschland — waartoe men in de Middeleeuwen ook ons vaderland en een groot deel van België moet rekenen — ontwikkeld? Sommigen schrijven hem toe aan den invloed van Opper-Italië, welks kunstwerken in die steen, van Rome's dagen tot op onzen tijd daar gebruikt, in noordelijker streken navolging vonden. Anderen wijzen op Denemarken als het land, waar de Noord-duitsche baksteenbouw zijn oorsprong moet zoeken. Nog anderen maken opmerkzaam op den kleibodem aan de Noordzee, waardoor men tot de baksteen als bouwmateriaal wel moest komen.

Zeer velen beschouwen de Nederlanden als de streek, vanwaar de baksteenbouw zich in de Middeleeuwen over het overige Noord-Duitschland heeft uitgebreid.

Deze laatste opvatting dagteekent van omstreeks 1840 en heeft in onze dagen nieuw leven verkregen door de werken van Prof. Dr. Adler [1] te Berlijn.

Genoemde geleerde bouwkundige vestigt in verschillende geschriften vooral de aandacht op de berichten, ons door den geschiedschrijver Helmold, in de 12de eeuw pastoor aan den Plöner-See in Holstein, medegedeeld omtrent de kolonisatie van vele Noord-

(1) Vooral zijne *Mittelalterliche Backsteinbauten des preuss. Staates* I. (Brandenburg, 1862), verder kleinere studiën van later tijd.

duitsche streken in de omgeving van den auteur en *in diezelfde eeuw* door Nederlanders. Helmold zegt ([1]), dat de Brandenburgsche markgraaf Albrecht de Beer in de landen, waar vroeger Slavische volksstammen woonden, kolonisten uit de Nederlanden, van de zeekust en den Rijn, heeft gelokt; deze kolonisten vestigden zich aan de Midden-Elbe „en", zegt Helmold, „stichtten er steden *en kerken* en werden er boven alle beschrijving rijk."

Het feit van deze kolonisatie is boven allen twijfel verheven. Nederlanders hebben in de 12de en 13de eeuw in grooten getale hunne landen verlaten, gedeeltelijk uit de gewone oorzaken, die landverhuizing te weeg brengen, gedeeltelijk wegens de toenmaals zeer zware watervloeden, die onze kusten teisterden. ([2]) Zij hebben zich gevestigd in de moerassige streken aan Wezer en Elbe, in Holstein, aan de kusten der Oostzee, zuidwaarts tot in Silezië. Aan dit feit twijfelt niemand. Sommigen overdrijven de beteekenis dier kolonisatie, of liever emigratie, voor de ontwikkeling der bezette landen; anderen verkleinen ze; maar het feit wordt door niemand ontkend. ([3])

Op grond dan van Helmold's berichten en van daarmede overeenstemmende overleveringen uit lateren tijd schrijft Prof. Adler de invoering van den baksteenbouw in Noord-Duitschland toe aan die kolonisten

---

(1) In zijne Chronica Slavorum (Mon. Germ. Script. T. XXI, vertaald in de verzameling *Geschichtschreiber der D. Vorzeit*), I, 88.

(2) Nog uit de 13de eeuw is menig bericht omtrent dergelijke emigratie tot ons gekomen (Caes. v. Heisterbach, Dial. Mirac. II, 247; kroniek van Wittewierum, Ed. Feith en Acker Stratingh, pag. 176 en 244).

(3) Vgl. Rudolph, Die Niederl. Kolonien der Altmark (Berlin 1889).

uit de later als Nederlanden bekende streken. Zijne meening is aangevallen op allerlei gronden, waarover wij hier niet wenschen uit te wijden. Het spreekt echter van zelf, dat het voor deze kwestie van veel belang is alles bijeen te verzamelen, wat strekt om de ontwikkeling van den baksteenbouw *ten onzent* in het licht te stellen. Kan men b.v. aantoonen, dat de kolonisten der 12de en 13de eeuw ten onzent, *in hun eigen vaderland*, dien bouw *nog niet* of *eerst zeer laat in dien tijd* toepasten, dan vervalt daarmede de geheele theorie ([1]). Kan men bewijzen, dat de baksteenbouw in de 11de en 12de eeuw hier reeds inheemsch was, hier reeds bij voorkeur werd gevolgd, dan is een vaste grondslag voor de theorie gevonden.

De vraag: *hoe oud is de baksteenbouw ten onzent?* heeft dus algemeen belang voor de kennis der kunstgeschiedenis, vooral voor die van de geschiedenis der kerkelijke bouwkunst.

Die vraag kan op tweeërlei wijze beantwoord worden: 1°. langs den weg der techniek; 2°. langs dien der geschiedkundige navorsching. Wat den eersten weg betreft, schrijver dezes acht zich niet in staat dien met succes in te slaan; hij wil slechts dit één opmerken, dat bij het „laten spreken der steenen zelve" de stem van den opwekker dezer stomme taal allicht te veel uitkomt ([2]). Men behoeft niet eens

(1) Men bedenke, dat juist die streek, waarop Adler in de eerste plaats het oog heeft, Brandenburg, de Altmark, reeds in het midden der 12de eeuw gekoloniseerd is, evenals de omgeving van Lübeck, waar dezelfde overlevering omtrent den baksteenbouw heerscht.

(2) Zooals bij Eyck tot Zuylichem in zijne studie over den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Friesland en Groningen (Kroniek Hist. Gen. Utr. 1851, blz. 23 vlg.)

een dichter als Dr. Schaepman te zijn om eigen, schoone gedachten in den mond van zuilen te leggen. Wij bepalen ons hier tot den veiliger weg der geschiedkundige navorsching.

En dan schenkt ons Noorden ons inderdaad gelegenheid om voor een deel tot de beantwoording der zooeven gestelde vraag te komen. Wel kan het antwoord slechts een voorloopig en een gedeeltelijk antwoord zijn, m. a. w. langs anderen weg zijn misschien juistere resultaten te bereiken. In allen gevalle wordt de vraag alleen voor de bouwwerken *in onze Friesche streken* (1) beantwoord. Maar ook zoo komen wij iets verder. Lokaal onderzoek in andere deelen van ons land kan op den duur de zaak tot hare oplossing brengen.

Het oudste bouwmateriaal voor kerken en gewone huizen was ten onzent zoowel ten platten lande als in de steden het hout, dat in oude tijden ons land in overvloedige hoeveelheid overdekte. Nog in vrij late eeuwen, in de 13[de] en 14[de], ja in de 15[de] eeuw, was de overgroote meerderheid der huizen in onze steden — en in onze dorpen zeker niet minder — van hout. Onze steden en dorpen moeten toen een voorkomen gehad hebben als dat van de Zaansche dorpen nog in onze dagen, voordat steenen gevels, later steenen huizen de houten gebouwen de eene na

(1) Men lette er op, dat Friesland in de 12de en 13de eeuw omvat: de tegenwoordige provinciën Friesland (er afgerekend de Bild en andere latere groote indijkingen), Groningen (er af'gerekend de tot het Saksisch gebied behoorende stad Groningen en omgeving, met Westerwolde en de eerst later ontgonnen veenen), Oost-Friesland (behalve het zuidelijk deel en de toen nog niet ontgonnen veenen) en West-Friesland.

het andere deden verdwijnen. Houten huizen en rieten of leemen daken, ziedaar de regel in de Middeleeuwen. Wat al branden hebben niet die oude steden geteisterd! Hoe dikwijls is niet de helft eener stad met kerken en torens te gronde gegaan door onvoorzichtigheid van een enkelen! Iedere stedelijke geschiedenis is rijk aan berichten omtrent dergelijke ongevallen. De bouw van pannen daken werd in de 14de en 15de eeuw om die reden door de stedelijke regeeringen met premiën begunstigd.

Te midden van die houten gebouwen waren steenen huizen uitzondering. Zij dienden — als de steenen muren en torens, die ook nog betrekkelijk laat eerst den regel vormden — voor de verdediging of voor de huisvesting van aanzienlijke personen, vorsten en edelen, later van voorname burgergeslachten.

Over het algemeen werden de kerken eerder van steen gebouwd dan de woonhuizen. Zij ontleenden zekere onderscheiding aan de heiligheid, die zij na de plechtige wijding verkregen; aan den kostbaren schat, dien zij aan kerkgewaden en kerksieraden bevatten; aan haar karakter van vastheid, bestemd als zij waren voor vele geslachten; ten laatste aan haren omvang, daar zij dienden voor gansche bevolkingen, terwijl het woonhuis — bij onze buiten levende voorvaderen veel meer dan thans — hoofdzakelijk diende om er te eten en te slapen. Toch spreekt onze vaderlandsche historie nog vrij laat van houten kerken: de bekende Egmonder abdijkerk werd in de 10de eeuw eerst van hout, later van steen gebouwd; hetzelfde weten wij

van de kerk van het klooster Wittewierum uit de 13de eeuw en van andere daarmede samenhangende gebouwen. ([1])

Van welke steen nu werden deze kerken gebouwd? Waar veldsteenen aanwezig waren, lag het voor de hand deze te gebruiken maar in onze friesche kleistreken waren dergelijk steenen niet zoo gemakkelijk te verkrijgen. Lang voordat men de kunst weder leerde (in den Romeinschen tijd moet men ze min of meer gekend hebben) om uit de in Friesland voorhanden klei steenen te maken, voerde men daartoe behalve veldsteen langs den Rijn de dufsteen aan. ([2])

In den oudsten tijd van het Christendom zal men wel overal houten kerken hebben gehad maar na den Norentijd (9de en 10de eeuw) kwamen de steenen kerken op.

Men heeft wel eens gevraagd, of onze oudste christenkerken niet oude heidentempels zijn geweest, of deze niet eenvoudig om zoo te zeggen in christenkerken werden omgedoopt. Het is niet zeer waarschijnlijk. Let men op de tallooze plaatsen in de heiligenlevens, waarin gesproken wordt van vernieling der oude godentempels, ook in de friesche streken, ([3]) als een geliefkoosd teeken van afschuw, door de predikers van het Christendom tegenover den heidenschen eeredienst gegeven — dan valt het moei-

---

(1) Kroniek van Wittewierum, p. 217.

(2) Bij het uitgebreide handelsverkeer van Friesland behoeft men dit niet met Eyck tot Zuylichem [l.l. blz. 26] te betwijfelen.

(3) Zie b.v. het leven van Willebrord in de Geschichtschr. der D. Vorzeit, Bd. XIV, S. 98; leven van Ludger aldaar, S. 71. Brief van Bonifacius bij Jaffé, Bibl. rer. Germ. III, 260.

lijk te onderstellen, dat deze predikers eenvoudig de heidensche tempels zouden hebben overgenomen. Geen enkel kerkgebouw ten onzent kan dan ook wijzen op eene herinnering aan het heidendom, dat in onze friesche streken tusschen Flie en Eems eerst op het einde der 8ste eeuw ten volle is verdwenen.

Op terpen werden de oudste christelijke kerkgebouwen opgericht ten einde ze te beschermen tegen het woelende water, dat het lage land voortdurend bedreigde. Zoo werd na Bonifacius' dood eene kerk te Dokkum te zijner eer op een terp gebouwd. [1] Zoo vinden wij verreweg de meeste oude friesche kerken van lateren tijd om dezelfde reden op terpen.

Men kan van zeer enkele kerken, wier hooge ouderdom vaststaat, bewijzen, dat zij van dufsteen zijn gebouwd. De oude St. Walburg te Groningen b.v., die in 1627 werd afgebroken, was van dufsteen. Men weet van haar, dat op het einde der 12de eeuw [2] de Groningers beweerden, dat zij ter verdediging tegen de Noren was gebouwd ten tijde van den omstreeks 900 vermoorden heiligen Walfried. Men kan dus wel aannemen, dat zij op zijn laatst uit de 11de eeuw dagteekent, ook al twijfelt men aan de juistheid der Groninger bewering, waartegenover de bisschop van Utrecht immers volhield, dat de kerk van ouds hem toebehoorde.

Wij hebben ten opzichte van den dufsteenbouw een merkwaardig getuigenis.

---

(1) Jaffé, Bibl. rer. Germ. III, 470.

(2) Narracio de Groninghe (Ed. Pijnacker Hordijk), p. 12. Vgl. de Lijst achter dat werk, i.v. Walburgis en Walfridus. Zij stond aan de noordzijde van het Martinikerkhof.

Omstreeks 1230 leefde in het friesche klooster Mariëngaarde bij Dokkum een abt, beroemd om zijne kennis van bouwkunde, abt Sibrand. In een door hem geschreven leven van zijn voorganger, abt Frethericus, zegt deze deskundige, dat omstreeks 1170 de abt en zijne kloosterlingen besloten het reeds bestaande klooster te vergrooten ([1]). „De abt begaf zich *om steenen te koopen* met eenige broeders naar Deventer, voorzien van eene aanzienlijke som gelds, die zij lang te voren daartoe hadden opgezameld. In dien tijd ([2]) namelijk werd *de steen, die in de volkstaal dufsteen genoemd wordt*, in groote hoeveelheden langs den Rijnstroom naar Deventer en Utrecht gevoerd om verkocht te worden". Wij laten nu het verdere verhaal rusten, evenwel niet zonder er op te wijzen, hoe aardig ons daarin verteld wordt van de lotgevallen van den abt en de zijnen, hoe zij „liepen te wandelen over de met steenen beladen schepen" om hunne steen te kiezen en hoe daarbij de geldbuidel in het water viel maar door een wonder terecht kwam.

---

(1) Kroniek van Mariëngaarde (Ed. Wybrands), pag. 56.

(2) Dit kan zien òf op het feit, dat de dufsteen later elders ter markt kwam (waar dan?) òf op het feit, dat in des schrijvers dagen de dufsteen in het geheel weinig of niet werd gebruikt. In het laatste geval heeft men hier een bewijs voor de vervanging van duf- door baksteen omstreeks 1200. Ik zou mij op allerlei gronden inderdaad aan de laatste verklaring van de door mij gespatieerde uitdrukking willen houden maar geef toe, dat ook de eerste mogelijk is. Let men op de woorden »in groote hoeveelheden", dan wordt de laatste verklaring ook naar den zin de meest aannemelijke; dan toch wordt het duidelijk, dat de auteur eigenlijk zegt: »in mijn tijd werden niet zulke groote hoeveelheden aangevoerd" [en diensvolgens bij den kerkbouw gebruikt]. Dit komt overeen met het feit, dat in de 13de en 14de eeuw dufsteen hier alleen gebruikt wordt voor de monumentale deelen, vensterversiering enz. Van grooten aanvoer van dufsteen in de 13de eeuw in andere min of meer nabij gelegen steden dan de in den tekst genoemde, heb ik nooit gehoord. Ook in de 13de eeuw en later zijn D. en U. nog de groote eindpunten van het verkeer op den Rijn.

Die dufsteen werd niet gebruikt om enkele monumentale deelen van den bouw uit te voeren, neen, zonder die steen kon niet gebouwd worden, het geheele gebouw moest van dufsteen zijn, de monniken, staat er, „kunnen de kerk niet bouwen, als het geld niet teruggevonden wordt."

Het feit is dus bewezen, dat men ± 1170 de kerk van Mariëngaarde van dufsteen bouwde. Als men baksteen had kunnen maken, de klei was bij Dokkum niet ver te zoeken, men had de zaak veel goedkooper kunnen doen, men had er geene reis van zulk een omvang — Deventer lag voor 12de eeuwers vrij wat verder van Dokkum dan thans — voor behoeven te ondernemen. De „vele steenen kerken", waarvan de kroniek van Aduard verhaalt, (1) dat zij door den grooten vloed van 1218 werden verwoest, waren dan dufsteenen kerken, wat eene verklaring geeft voor het gemis van kerken van die steen in vele oude maar laaggelegen plaatsen van Groningerland.

Dat de baksteenbouw in ons Noorden in de 13[de] eeuw als iets nieuws werd beschouwd, blijkt uit de berichten, die van den kerkbouw in andere friesche kloosters tot ons zijn gekomen. Wij hebben daaromtrent berichten uit Aduard van omstreeks 1250, (2) uit Wittewierum van omstreeks 1240 op zijn vroegst, (3) uit Lidlum van omstreeks 1260 (4) — dus allen uit

(1) Kroniek Aduard, [Ed. Koppius], pag. 5.
(2) Kroniek Aduard, pag. 7.
(3) Kroniek Wittewierum, pag. 175 vlg.
(4) Kroniek Lidlum [Matth. Anal. III], pag. 545 vlg.

het midden der 13 de eeuw. Uit al die berichten blijkt, ofschoon het niet uitdrukkelijk gezegd wordt, dat de baksteenbouw iets ongewoons was, eene kunst, welker beginselen men nog slechts kende, welker praktijk men met eenige verbazing gadesloeg. De nog in grooten getale voorhanden grove „kloostersteenen" of „kloostermoppen" zelve, bij den afbraak van de kloosters in de 16de en 17de eeuw voor andere gebouwen gebruikt, getuigen van den primitieven toestand, waarin zich deze tak van nijverheid bevond, toen die steenen werden gebakken.

De conclusie is dus: *dat in ons Noorden eerst tegen* 1200 *op zijn vroegst de baksteenbouw bekend was en dat men dus vooreerst reeds de baksteenen gebouwen in ons Noorden niet mag aanvoeren ten bewijze van de ons bekende theorie van Adler, die allereerst zou moeten gelden voor omstreeks* 1150. Verder wensch ik vooralsnog niet te gaan.

Maar de kwestie der herkomst van den baksteenbouw is niet de eenige, die naar aanleiding van het voorkomen onzer oude kerkgebouwen ter sprake kan komen. Vragen naar den bouwstijl der kerken, naar de techniek van het bouwen, van de steenbereiding, naar de architecten en arbeiders, die daarbij werkzaam waren, kunnen worden gesteld en . . . voor een groot deel worden beantwoord, dank zij vooral de vrij uitvoerige mededeelingen, in de kloosterkronieken omtrent deze zaken gedaan.

In de eerste plaats, wat den bouwstijl aangaat

en den bouw der kerken in het algemeen, dient men in het oog te houden, dat verscheidene van de voorname kloosters dezer streken in hunnen bouwstijl het voorbeeld volgden van de oudste en beroemdste kloosters der orde, waartoe zij behoörden. Dit verschijnsel staat in de geschiedenis der bouwkunst niet alleen. Het doet zich op allerlei plaatsen en in allerlei tijden voor. De abdij van Clairveaux, een voornaam klooster der Cisterciënser orde, is nagevolgd bij den bouw van het klooster van Aduard; die van Prémontré heeft ten voorbeeld gestrekt bij den bouw der Premonstratenser kloosters hier in het Noorden. Bij het bijzonder groote aantal der kloosters van deze beide en van andere orden in Friesland tusschen Flie en Wezer (er waren er in de 13de eeuw zeker wel 50 op deze betrekkelijk kleine en smalle oppervlakte) (1) is het niet verwonderlijk, dat zij bij den kerkbouw den toon aangaven, dat tal van dorpskerken naar hun voorbeeld zijn ingericht. Van daar de in het oog vallende gelijkenis der typen van kerken, die zelfs doet spreken van een Groningsch-Oostfrieschen en een daarvan afwijkenden Frieschen bouwstijl — een feit, dat nog te weinig onderzocht is om er hier meer van te zeggen. In het algemeen zij opgemerkt, dat de kerken in deze streken het laat-romaansch of het daarvan soms weinig te onderscheiden vroeg-gothische karakter vertoonen,

---

(1) In het vroegere Westfriesland had men geen kloosters. De eenige kerk van zeer ouden datum, die men daar kan aanwijzen, is die van Oosterland op Wieringen.

dat in de 12de en 13de eeuw in de Nederlandsche streken over het algemeen heerschte. ([1])

Vooral de bekende 13de eeuwsche kroniek van het klooster Wittewierum (bij Appingedam) geeft ons een duidelijken blik op de wijze van bouwen, in het midden der 13de eeuw in deze streken gevolgd. ([2])

Een der abten van Wittewierum, abt Menco, die een groot deel der kroniek schreef, heeft den kerkbouw aldaar van het begin af bijgewoond. Hij achtte het gelukkig goed, „de eerste regeling van het bouwwerk te beschrijven, opdat, als lateren den bovenbouw willen vestigen op deze fundamenten, zij hier de stof hebben om te weten te komen, hoe zij moeten bouwen." Zoo beschreef hij uitvoerig het leggen der fundamenten van de kloosterkerk.

Ruim twee jaar lang had men zich in het klooster bezig gehouden met het bakken (of *koken*, zooals men toen zeide) van steenen in de veldovens, die men toen onmiddellijk op de te gebruiken klei daarvoor placht te bouwen ([2]), en het fabriceeren van kalk uit zeeschelpen, ([3]) die men te kust en te keur aan den zeekant kon vinden, — toen de toenmalige abt Paulus, in 1238, zich begaf naar zijn bovengenoemden deskundigen collega, abt Sibrand van Mariëngaarde bij Dokkum, om dezen over het voorgenomen werk te raadplegen.

---

(1) **Wat Eyck tot Zuylichem [l.l. blz. 27] daarover zegt, is onjuist; zijne gansche methode van dateering der kerken berust op deze onjuiste beschouwing en is dus niet aan te nemen, evenmin als de daarmede verkregen resultaten,**

(2) **In genoemde kroniek, pag. 175 vlg.**

(3) **Matth. Anal. III, pag. 545.**

(4) **Ibid. 546.**

Men had toen nog in deze afgelegen streken geene architecten, die zich bij voorkeur met den bouw van kerken en huizen belastten. Gewoonlijk bevond zich onder de abten of andere kloosterlingen in de buurt wel iemand, wien men de hoofdleiding van zulk een arbeid kon toevertrouwen, zooals uit tal van plaatsen in de genoemde kronieken blijkt. Dwaalde soms uit Keulen, waar de kerkbouw zeer bloeide, of uit andere plaatsen een ervaren wereldlijk architect hierheen, op de wijze der Middeleeuwsche kunstenaars en handwerkslieden rondreizende om werk te zoeken, zooveel te beter! Het geluk diende abt Paulus. Op raad van abt Sibrand huurde hij den juist te Mariëngaarde of in den omtrek vertoevenden Keulschen architect en steenhouwer, Mr. Everhardus, die met zijne zonen naar Wittewierum verhuisde. Men sloot een formeel contract met hem: des zomers zou hij behalve den kost 7 deventersche penningen per dag ontvangen; des winters, wanneer men blijkbaar niet bouwde, van St. Maarten (11 Nov.) tot Purificatio (2 Febr.) zou hij zich met steenhouwen bezighouden en daarvoor 3 penningen per dag ontvangen. (1)

Midden Augustus 1238 begon de architect de fundamenten te leggen. Daartoe groef hij den grond wel 18 of 20 voet diep uit, een paar voet beneden den waterspiegel van de om het gansche kloostererf

(1) Wegens de vraatzucht van den ijverigen man en zijne zonen werd later de kost afgeschaft en kreeg hij voortaan 24 pond per jaar en 2 onsen Groninger penningen per werkdag zonder kost.

loopende en toen — in den nazomer — zeer droge gracht, welker water door middel van onderaardsche goten boven op de onderste balkenlaag kon worden gebracht om die voor verrotting te vrijwaren. Men maakte géen groot gat voor het geheele gebouw maar groef groote putten, op welker bodem versche en saprijke elzen balken in twee rijen dwars over elkaar werden gelegd, de onderste rij van oost naar west, de tweede van noord naar zuid. De gezamenlijke oppervlakte van de zoo verkregen putten bedroeg 60 bij 40 voet. Op deze balken werd eene laag vettige strooperige aarde geworpen, waardoor men de verrotting nog meer meende te belemmeren. Daarna volgde droge aarde, die met tien flinke boomstammen werd vastgeperst. Vier mannen, afgewisseld door vier andere, heiden voortdurend met deze boomstammen op den grond, zoodat het gansche nabijgelegen dorp dreunde van het werk, door deze 80 man verricht, de melkemmers in de schuren omvielen en de vogeleieren door het schokken bedierven, zegt onze auteur.

Het werk ondervond allerlei belemmering. In een gedeelte van den grond vond men de oude bedding eener verstopte rivier, de Fivel, tot op welker vasten bodem men moest doorgraven, daar zij met stroomist en afval opgevuld was. In dezelfde richting deed de regen een gedeelte van den gegraven put invallen, zoodat het werk hier niet zoo soliede werd en men de balkenlaag moest verdubbelen om voor den bovenbouw geen gevaar te veroorzaken. Wel bleef men over het geheel goed weder genieten, zoolang het leggen der

fundamenten duurde, maar met dat al duurde het *vijf jaren*, voordat men daarmede gereed was.

Met verbazing hoort men dit cijfer noemen maar als men let op het feit, dat men in den winter drie maanden lang absoluut niet in den grond werkte ([1]); dat ook herfst en lente niet bijzonder geschikt waren voor deze wijze van arbeiden met de toen nog zeer primitieve hulpmiddelen; dat bovendien de verhouding tot de arbeiders zeer eigenaardig was — dan kan men zich den langzamen voortgang beter voorstellen.

Wie de bouwheeren waren, zagen wij. Maar wie waren de arbeiders? Men had toen voor zulk werk geen polderjongens, des noods van heinde en verre aangevoerd, evenmin metselaars of timmerlieden van beroep, hoedanige men er in de steden enkelen vond ([2]), neen, men deed ten platten lande gewoonlijk het werk zelf. Vooreerst kwamen de kloosterlingen daartoe in aanmerking, voorzoover zij bij den dienst in het klooster en bij den noodzakelijken veldarbeid konden gemist worden. Vooral de conversen, een soort van half geestelijke kloosterbewoners, wier aantal in ieder klooster toen hoogstens tweemaal zoo groot was als dat der monniken en die tijdens hun leven in „de wereld" allerlei praktische kennis hadden kunnen opdoen, werden bij den kerkbouw gebruikt ([3]). Boven-

(1) In de kroniek van Lidlum (p. 546) wordt als eene groote bijzonderheid vermeld, dat men ook 's winters aan de kerk voortwerkte.

(2) Zoo is er in de kroniek van Lidlum (p. 551) sprake van metselaarsbazen, die omstreeks 1300 een dakgewelf van gehouwen steen boven de kerk aanbrengen; zij worden met grof geld betaald. Vijf en twintig jaren later (p. 556) hoort men van baastimmerlieden, die eene herstelling van het dak besturen: ook toen waren de eigenlijke arbeiders de boeren uit den omtrek.

(3) Vgl. Kroniek Aduard (p. 7); Lidlum, p. 546; Wittewierum, p. 175.

dien kwam de omwonende boerenbevolking, voorzoover zij den veldarbeid kon verlaten, ter hulp. De reeds genoemde abt Menco beschrijft ons, hoe hij en andere kloosteroverheden na zonsondergang van deur tot deur bij de boeren rond gingen om uit te noodigen tot den arbeid voor den volgenden dag, hen verdeelende in ploegen, die elkander aflosten. Zij zorgden ook voor het bewaren der orde bij de werkzaamheden, brachten de mannen in vroolijke stemming en vuurden hen aan, wat niet onnoodig was bij het gemis aan betaling. De arbeiders toch, vrijwillig opgekomen, kregen geen loon maar alleen den kost: elken dag een rond haver- of gerstebrood, 's middags een stuk kaas en een paar bekers bier. Overigens werd de arbeid beloond met afslag op kerkelijke straffen, met het wijzen op de jegens de kerk verkregen verdienste, ja bovenal wel met de hoop op belooning hiernamaals voor het goede werk, dat men deed.

Dit alles verklaart wel eenigszins, waarom het werk zoo lang duurde.

Nog veel langer duurde de bouw der kerk zelve, die eerst in 1257, dus na 19 jaren, onder abt Menco voltooid kon heeten en gewijd werd. En men meene niet, dat het te Wittewierum gebeurde eene uitzondering was. Omtrent Mariëngaarde, Lidlum en Aduard kunnen dergelijke cijfers genoemd worden, al kan men ze voor die kloosters niet zoo precies uitrekenen als voor Wittewierum.

Had men eenmaal de fundamenten, dan kwam de bovenbouw; eerst de vier muren, de een na den ander, dan

het op licht houtwerk bevestigde rieten dak (1), dat in de 14de en 15de eeuw voor pannen daken moest wijken.

Eene mededeeling uit Aduard laat ons de werkzaamheid zien van de 200 toenmalige conversen van dat klooster, die, van de plaats, waar de steenen gebakken werden, tot de bouwplaats opgesteld, de steenen niet, zooals men gewoonlijk deed, weg droegen of in karren voortreden, maar elkander de steenen een voor een toewierpen: de laatste man legde ze dan neder op de bouwplaats (2). Wij zien in de kroniek van Lidlum den abt baksteenen koopen te Bajum, in de buurt, en deze per schip aanvoeren; hout laat hij uit Hamburg halen (3).

Dan kwam de inwendige versiering van de kerk. Reeds vóór de 13de eeuw wordt te Lidlum melding gemaakt van baksteen-mozaiek, gebruikt als plaveisel voor de belangrijkste deelen der kerk, het koor en de ruimte bij het altaar (4). De nu roode, dan gele baksteen — de twee hoofdsoorten, van zelf aangewezen door de klei, die niet overal van dezelfde hoedanigheid was — gaf daartoe gereede aanleiding. Wij vernemen reeds in de 13de eeuw van een schilderstuk te Aduard (5); in het begin der 14de van muurschildering te Lidlum, toen nog eene groote nieuwigheid, waarvan een convers van het klooster, zekere Laurentius, de kunst

(1) Lidlum, p. 546. Later, omstreeks 1300, werd het boven in de noot op blz. 113 reeds genoemde steenen bovengewelf, iets zeer bijzonders voor dien tijd, onder het dak aangebracht (Ibid. p. 551).

(2) Kroniek Aduard, p. 7.

(3) Kroniek Lidlum, p. 546; hetzelfde te Mariëngaarde, p. 221.

(4) Kroniek Lidlum, p. 546.

(5) Kroniek Aduard, p. 10.

verstond ([1]). Dezelfde convers versierde het altaar met een schoon gebeeldhouwd en met goudblad belegd tafereel ([2]), dat er boven werd gehangen. Wij hooren later in de 14de eeuw van zilveren kruisen, met edelgesteenten bezet, in de 13de reeds van kostbare kelken,. schalen en misgewaden ([3]), later door de Groningers uit de kerken van Fivelgoo geroofd ([4]). Toen kwamen ook de gekleurde glasvensters en in de 15de eeuw de uurwerken.

Zoo verhieven zich in de Friesche landen de talrijke baksteenen kerken, wier stichtingsjaar ons voor het meerendeel onbekend is maar voor de meesten wel in de 14de of 15de eeuw zal vallen ([5]), terwijl enkelen misschien tot de 13de eeuw opklimmen en de dufsteenkerken nog vroeger dienen gesteld te worden.

Herhaaldelijk zijn die kerken door het noodlot getroffen, vooral in de 14de en 15de eeuw, toen Friesland aan anarchie ten prooi was. De hechte constructie van klooster- en kerkgebouw, meestal door een gracht, later zelfs door formeele bolwerken beveiligd ([6]), maakte ze uiterst geschikt voor de verdediging in die woelige

(1) Kroniek Lidlum, p. 551. »(Abt Ids) liet de geheele kerk versieren door het inbranden (incrustari praecepit) met nieuw soort van schilderwerk, een kunst van den convers Laurentius." De muurschilderingen te Stedum, evenals waarschijnlijk die van Middelstum, thans weder met kalk bedekt, en die van menige andere dorpskerk in onze streken zijn van lateren tijd (15de eeuw).

(2) Of goudkleurig beschilderd?

(3) Ibid. p. 561 en 563. Vgl. Wittewierum, p. 208 en 219; Aduard, p. 16 en 20.

(4) Sicke Benninge, uitg. Feith, blz. 65 vlg.

(5) Eyck tot Zuylichem maakt ze twee of drie eeuwen ouder maar op zeer zwakke gronden (vgl. de noot op blz. 110).

(6) Lidlum omstreeks 1420 (p. 562). De gracht om het voormalige klooster Aduard is nog duidelijk te herkennen.

tijden. Reeds in de 13[de] eeuw werd de St. Walburg te Groningen zoo goed als de beide andere groote kerken dier stad, werden de kloostergebouwen en kerken ten platten lande als vestingen gebruikt, een feit, dat ook voor het begin der 16[de] eeuw nog te constateeren is. Hoe zullen de gebouwen geleden hebben! Tallooze branden, het invallen van torens en dergelijke ongevallen hebben de kerkgebouwen geteisterd; hun vorm is door vergrooting of verbouwing gewijzigd, in de steden vooral ([1]). Eindelijk kwam hier in het laatst der 16[de] eeuw de Reformatie, die niet alleen de kunstwerken uit de kerken grootendeels deed verdwijnen en de witkwast over de muurschilderingen haalde maar tal van kloosters met den grond gelijk maakte, hunne steenen voor andere doeleinden aanwendde, hunne versierselen in blinde woede vernielde. Wat de anarchie der 14[de] en 15[de] eeuw, de Spaansche krijg en de Reformatie in de 16[de] overlieten, dat werd door den wansmaak en het vandalisme van lateren tijd nog verhaspeld en vernield.

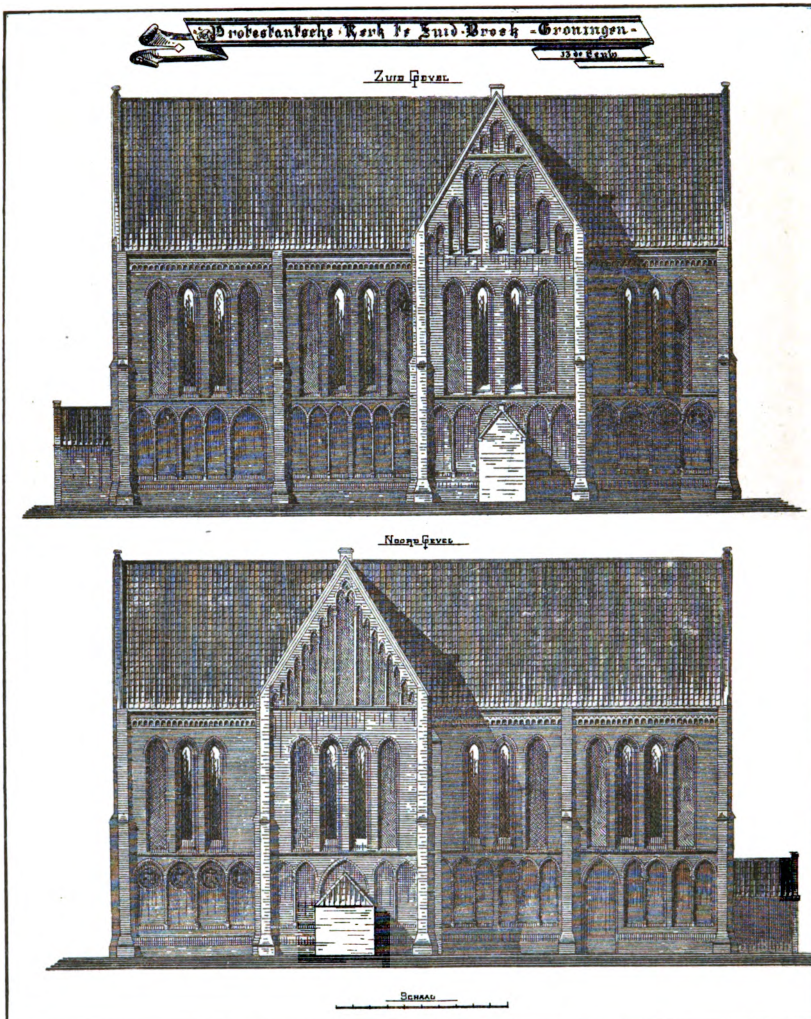
Maar nog thans staan tal van oude kerkgebouwen overeind, de eeuwen trotseerend, eene herinnering aan het oude Friesland, welks bewoners eenmaal hunne heiligste gevoelens binnen die muren uitstortten, wel niet op dezelfde wijze als de tegenwoordige bezitters dier kerken maar toch met evenveel ernst, met even-

(1) Van de oorspronkelijke Martini- en Akerken b.v. is alleen door den kenner de oorspronkelijke bouworde te zien. Zij waren veel kleiner dan de tegenwoordige gebouwen doen vermoeden, niet grooter dan gewone dorpskerken. Sterke sporen van latere verbouwing vindt men vooral in de friesche dorpskerken, waar men dikwijls naast de oude dufsteen de jongere baksteen in hetzelfde gebouw vindt (Eyck tot Zuylichem, blz. 39 vlg.).

veel innigheid. Die kerken waren de trots onzer voorvaderen; zij zijn het in vele gevallen nog voor den nazaat. De Protestantsche eeredienst kan ze niet meer zóó gebruiken, als zij geweest moeten zijn in de dagen, toen zij werden gesticht; de Protestantsche gemeente mag restauratie der kerken tot op zekere hoogte toelaten, haar Protestantsch karakter kan zich met de oude kerkversiering niet geheel vereenigen. Dat is een feit, waarmede men heeft te rekenen, wanneer men de oude eerwaardige bouwwerken wil restaureeren. In allen gevalle echter kan er veel meer worden gedaan dan thans geschiedt, om de bouwwerken zelve te behouden, om ze te vrijwaren voor anders onvermijdelijk verval.

Het is onze *plicht* de schoone monumenten van oude bouwkunst, die onze gewesten kunnen aanwijzen, zoo goed mogelijk te bewaren. Het is onze plicht uit een nationaal maar ook uit een provinciaal oogpunt, want geene provincie in ons vaderland wellicht is zoo rijk aan merkwaardige oude kerkgebouwen als Groningen, waar kleine dorpen — dikwijls, helaas, zonder het te weten, of zonder er prijs op te stellen, wat nog erger is — in het bezit zijn van merkwaardige kunstwerken, die, werden zij met oordeel gerestaureerd, met liefdevolle zorg behandeld, zoo vele aantrekkingspunten voor den kunstlievenden vreemdeling zouden worden.

P. J. BLOK.

Protestantsche Kerk te Zuid-Broek -Groningen-
13de Eeuw
Zuid Gevel
Noord Gevel
Schaal

II.

Het is 20 of meer eeuwen geleden, dat hier mede eene bijeenkomst plaats had.

Stelt u gerust, het was niet in dit koffiehuis „De Pool," althans de kronijken melden zulks niet, het was op den Kempkensberg, het toen hoogste gedeelte van den Hondsrug, dat wij even buiten de Heerepoort tal van mannen, vrouwen en kinderen met hun vee bijeenvinden.

Het was wel geen wanhoop, die uit hun blauwe oogen sprak, daartoe waren zij, die daar bijeen waren, te onverschrokken en te breed van nature opgevoed, maar toch hun geheele houding, ze getuigde van een geduchte ramp.

En het was een geduchte ramp, die ze ter nauwernood ontkomen waren, want zoover het oog reikte was 't landschap in een woeste zee herschapen, en aan den voet van den Hondsrug brachten de golven aan, wat ze elders hadden vernield, geroofd of gedood.

De Cimbrische vloed, hij had zijn taak verricht, hij had de duinen, dammen en dijken dier dagen doorgebroken en vernield, de wierden schoongeveegd en verlaagd, hij had gedood en meegevoerd wat zich vluchtend niet tijdig wist te redden en slechts eenige nog boven de golven uitstekende palen verrieden hier en daar de plaats, waar woningen gestaan hadden ([1]).

---

(1) Op vele plaatsen in deze provincie meent men overblijfselen van vroegere paalwoningen gevonden te hebben.

De Cimbrische vloed had zijn taak verricht, en voor hen, die daar bijeen waren, was het de vraag, wat te doen? de wapenen opnieuw tegen de zee op te vatten, of wel de hooger gelegen landen op te zoeken. En ze zochten het hooger gelegene land op en lieten de zee, die wreede, in het bezit van het hun ontnomene.

Doch van die hoogere streken af hervatteden zij, en anderen na hen, den strijd tegen de zee, en aan dien bijna eindeloozen strijd, waaraan alle opvolgende geslachten deelnamen, danken wij onzen tegenwoordigen toestand, het rustig wonen in deze provincie, die binnen haar dijken kalm den erfvijand hoort komen aanstormen en loeien en razen, terwijl donderend gehuil en bruisend kokend schuim getuigen van zijn machtelooze woede.

En die strijd heeft zelfs op den volksaard hier zijn stempel gedrukt, dat volhardende, dat doortastende, dat zelfbewuste, en ook die degelijkheids-, die eenvoudigheidszin, en ook dat vaak stoere en stugge, of dat zelfs norsche.

„De dijken zijn in gevaar!" dat was van eeuwen her de wapenkreet, die vriend en vijand zaâm bracht tot den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand, en waar de dijk vroeg, daar zweeg de veete, zweeg de twist en werd niets gespaard — aan zijn voet sluimert het puin van menig kerk, van menig klooster, van menig burcht.

Ook ons, hier bijeen om over oud-Groninger kunst te spreken, heeft de Cimbrische vloed bijna alles uit

den voortijd ontnomen, ons slechts wat palen, wat scherven en wat afval latend; niets dan dat, zoodat de historicus, die *alleen* uit handschriften of kronijken alles wil verklaren, en dat, wat niet volkomen authentiek beschreven en bevestigd is, afwijst, dien geheelen voortijd met vloed en al en nog eenige eeuwen daarbij wel naar 't land der verdichtselen zou willen verplaatsen.

Vóór bijna negen eeuwen vinden wij hier eene tweede bijeenkomst — van uit de *St. Walburgskerk*, 't aloude heiligdom tijdens of korten tijd na Karel den Groote gebouwd, klinkt ons het „Gloria in excelsis Deo" tegemoet.

En dat „Gloria in excelsis Deo", dat daar wordt aangeheven en tusschen de gewelfbogen weerklinkt, het spreekt uit ieders gelaat, het straalt uit ieders oog, want het jaar 1000, dat jaar door de Christenheid met zooveel angst verbeid als 't jaar des wereldgerichts, waarin uit de graven de dooden zouden worden opgeroepen voor den grooten Rechter, en waarin de levenden door den dood vóór dien Rechter zouden worden gebracht, om het *ter linker* of het *ter rechter* te hooren uitspreken, dat jaar, het is voorbij.

De menschheid herademt, want de Godheid heeft haar een nieuw 1000-tal van jaren ten leven gegeven en met dat „Gloria in excelsis Deo", dat in de St. Walburgskerk wordt aangeheven, wijdt zij thans dat nieuwe 1000-tal in.

Al wat mensch is herleeft, en dat nieuwe leven uitte zich in de eerste plaats in dank tegenover de Godheid.

Overal verrijzen thans kerken en kloosters, elke priester, elke bisschop, elke aartsbisschop, hij kent maar ééne taak en die is: Godshuizen te stichten, en ze verrezen allerwege die Godshuizen en met hen treedt de monumentale kunst ook hier in Groningen op.

Geen kerken meer van hout, met stroo of riet gedekt en door ruwe en onkundige handen zâamgesteld, neen, aan de kundigste en begaafdste der broeders alleen wordt het thans toevertrouwd, om van meer blijvende, van duurzamer materie, van steen, eenen Gode waardigen tempel te bouwen — de Romaansche kunst, die kernachtigste en karakteristiekste onzer Noordsche kunstperioden, zij treedt thans op.

En met haar begint de geschiedenis van 't geen er in deze provincie nog rest, want de St. Walburgskerk is gesloopt, gesloopt in een tijd (1627), toen men de oudere kunst niet meer wist te waardeeren.

De Romaansche kunst trad op, en in haar optreden en zijn was zij in deze provincie doodeenvoudig, ongekunsteld en echt waar; effectbejag, dat kende zij niet, groote afmetingen behoefde zij niet, soliditeit was haar voldoende, en zij was solide, zij bouwde in tufsteen de kerk te *Siddeburen* en zoovele andere, en zij bouwde in baksteen de kerk te *Oldenzijl* en zoovele andere en van 't geen zij wrocht kunt gij ter plaatse de eerbiedwaardige, zeven eeuwen oude (waaronder vele eeuwen van verwaarloozing), de zeven eeuwen oude resten nog zien.

Doch dat eenvoudige en dat ongekunstelde was den volgenden tijdgeest niet voldoende, deze vroeg *meer*

ruimte, *meer* licht, *meer* bevalligheid, *meer* hoogte, *meer* kleur, *meer* speling van vormen en ziet, alles verwijdt zich, verlengt zich, verhoogt zich, de eenvoudige kantige pijler, hij groeit tot eene slanke kolom, de lage rondboog, hij wordt een klimmende spitsboog, de muren maken plaats voor contreforten en die contreforten, zij worden de draag- en de steunpunten der gewelven, waarop allerwege het „Ecce Christo" wordt geschilderd en de ramen, vroeger weinige en die weinige laag en smal, zij worden thans veranderd in groote en breed gekleurde bladzijden uit de Evangeliën.

Het Romaansch had afgedaan, de Gothiek was opgetreden.

Er rust hier op aarde een fatalisme, namelijk: gebrek aan waardeering voor den dag van gisteren, en dat fatalisme heeft eindelooze kunstschatten verminkt, vergruisd, met voeten doen treden en doen verdwijnen.

Vraagt het uwen St. Maarten hier en ge hoort uit elken pijler nog den gil dien hij slaakte, toen de moker hem kwam gothiceeren.

Vraagt het uwe A-kerk, vraagt het uwe St. Nicolaaskerk te *Appingedam*, vraagt het waar ge wilt en als ge de taal der steenen verstaat, en het diepe, smartvolle lijden gevoelt van een monument, waaraan de ruwe chirurgen, de moker en het breekijzer, levende leden hebben afgezet om ze door kunstleden te vervangen, dan begrijpt ge de marteling, die er in de schending van een kunststuk is gelegen.

Het Romaansch had afgedaan, de Gothiek was opgetreden.

Gelijk elders wist zij ook hier meesterstukken te scheppen, meesterstukken van constructie, van ervaring en van stoutheid, getuige uw bijna 95 M. hooge Martinitoren, een studiestuk van proportie en van profileering, zonder iets overdadigs, zonder eenig geknutsel, zonder eenig contrefort zelfs, hoogst eenvoudig en toch sierlijk, zelfs elegant, een der fraaiste torens uit geheel Nederland — getuige het hooge koor der Martinikerk, waarin de gewelven, niettegenstaande eene kruinhoogte van 27 M. boven den kerkvloer, toch zonder luchtbogen (arcs-boutants) en zonder contreforten zijn aangebracht.

Doch naast het grootsche en het stoute wist zij ook het meer bescheidene en zelfs het kleine daar te stellen en ook in dat kleine weder breedheid van opvatting, proportie en cachet te leggen.

Tal van kerken en van kerkjes uit het begin, uit den bloei en uit den vervaltijd der Gothiek staan er nog in deze provincie en ééne dezer, de kloosterkerk te *Ter Apel*, is nog in 't bezit van 't grootste gedeelte zijner kloostergangen en van een prachtig in zandsteen gebeiteld oxaal, een zeldzaam kunststuk der vijftiende eeuw, met dat in de St.-Joriskerk te Amersfoort het eenigste gothieke oxaal, dat ons land nog bezit.

Dat oxaal is met de kerk en de aansluitende kloostergebouwen sedert het jaar 1619 het eigendom der stad *Groningen* en geniet dus alle zorg, die zoodanig zeldzaam kunststuk toekomt — zoudt ge veronderstellen! — helaas neen — tegen de westzijde van dat oxaal heeft de dorpstimmerman, die het schip der

kerk (alleen het voormalig koor wordt door de Hervormden tot kerk gebruikt) als houtmagazijn en bergplaats van rommel benut, zijne juffers en palen, planken en deelen aangestapeld, de sierlijke borstwering is aan die zijde dan ook reeds verdwenen en wellicht reeds verbruikt, waar er een nieuwe deurdrempel of een duimstuk hier of daar aan de gebouwen noodig was, 't zark lag er nu toch, dacht de brave man, en zoo kon hij de arme stad nog een paar stuivers besparen!

Toen de gewelven dierzelfde kerk eenig onderhoud vroegen, werden ze uitgebroken — toen de ramen om herstel aanklopten, werden ze dichtgemetseld, toen de kloostergebouwen eenige voorziening eischten (het was in 1837), zijn ze heel eenvoudig voor een deel afgebroken en verlaagd — toen de geschilderde ruitjes een paar nieuwe steunijzertjes noodig hadden, zijn ze alle verwijderd, in een mand gestopt, op zolder gezet en van lieverlede opgeruimd.

En hiermede is die lijdensgeschiedenis van dat voormalige „Huis des Lichts", zooals dat klooster eertijds genoemd werd, nog niet uit; toen de oostelijke kloostergevel wat nieuw voegwerk vroeg, is hij heel akelig in groot blokverband grijs-grauw bepleisterd, de buiten-kloosterpoort en de westelijke kloostergang, ze zijn zonder noodzaak gesloopt en dit arme „domus nova lucis" is het eenigste oud kloostergebouw in de provincie, in geheel Noord-Nederland en is het eigendom en onder beheer der rijke stad Groningen!

En helaas, deze afdoende herstel-methode, zij heeft overal in de Provincie navolging gevonden; van de eertijds prachtige kruiskerk te *Termunten* staat nog alleen het koor en het middenpand, van die te *Woldendorp* nog minder, van die te *Garmerwolde* is in 1851 het geheele schip weggebroken, van die te *Eexta*, te *Farmsum*, te *Midwolde* (in 't Oldambt), te *Scharmer*, te *Woltersum* en te *Zuidhorn* en zoovele anderen is tengevolge dier herstel-methode *niets* overgebleven, even min als van de abdijen en kloosters in deze provincie. Inderdaad het is met het onderhoud van vele dier hoogst merkwaardige gebouwen alhier treurig gesteld — waar eigen fondsen ontbreken, doet men zoo goed als niets en waar die fondsen aanwezig zijn, besteedt men ze om het gebouw eens te bepleisteren, of het een nieuw dak met geglazuurde pannen en een houten gootlijst te geven, en dan wordt aan dat nieuwe dak ter besparing van een paar reien pannen en latten de minst mogelijke helling gegeven en aldus aan een gewin van enkele guldens het geheele silhouet van het gebouw opgeofferd, zooals onder zoo vele, aan de kerk te *Haren*, waar het nieuwe dak 1.50 M. lager is dan het vorige.

Ik noemde de kerk van *Garmerwolde*, gij kent haar zekerlijk allen, die vriendelijke reste der voormalige kruiskerk, die met haar oud roodbruin bemost dak, waarop een honderdtal schakeeringen van rood en bruin voorkomen tusschen wat schamel geboomte en achter een treurig hekje op het zich steeds verhoogend kerkhof als verzonken staat.

Hoe rustig en hoe vriendelijk en hoe kalm zien die gevels van roode kloostersteen er met hun nissen en kralen en vlechtwerken, er met hun smalle ramen en bogen en boogjes uit. Zoo eenvoudig, zoo stil en zoo ernstig is alles, zoo geheel getuigend van de meesterhand, die in *die* grove materie, Groninger baksteen, alleen door de keuze der lijnen en proportiën een monument wist te stichten.

Geen contreforten, neen, die koepelvormige achtgratige gewelven met hun spelende stersluitingen, zij behoefden geen contreforten, alleen een pilaster dient, om ook uitwendig de inwendige verdeeling en de scheiding der koepelgewelven aan te geven.

Zeven eeuwen achtereen had zij trouw haar taak vervuld en vroeg toen eenig dak- en gewelfherstel, waarop de moker kwam en het deel dat zoo onbescheiden was om eenig onderhoud te vragen, tot puin sloeg; daar staat ze, de arme verminkte, men is nog zoo vriendelijk haar eene kerk te noemen, daar staat ze als eene treurende tusschen de lijkgesteenten, en als de noordewind om haar henen huilt en haar toeroept: „kom, ga mêe naar het zuiden", dan steunt ze: „ach ik kan niet, hier, hier op mijn geboortegrond moet ik sterven."

Ja, zij sterven en zij verdwijnen uwe monumenten en wat niet sterft, dat is bijna onkenbaar achter een pleisterlaag en door gedeeltelijke afbraak of door moderne ramen en ingangen en onder een verlaagde kap; zij sterven en verdwijnen, tenzij er ook hier eene commissie van behoud en van advies optrede, om nog te be-

houden en te redden wat er is, en opdat aan dat, wat er is, datgene worde gedaan, wat het vraagt en behoeft.

Het is in October van het jaar des Heeren 1566, dat wij eene derde bijeenkomst hier ter stede aantreffen.

Met toestemming van den Magistraat had toen door de welwillendheid van den Prior van het Minderbroederklooster in de kerk van dat klooster, de tegenwoordige Broerkerk (Broederen kerk), de eerste Hervormde dienst plaats.

Terwijl elders de beeldstormerij in dolle woede in enkele uren kunstschatten vernielde, die eeuwen hadden gevorderd vóór de menschheid ze kon voortbrengen, klonk hier, terwijl de altaren bedekt en de beelden verwijderd waren, een psalm-zang.

Het was hier het eerste zelfbewust en erkend optreden van het Protestantisme, dat straks zegevierend het Katholicisme en al wat daaraan herinnerde ter poorte uitwees —: „ga! bekeer u of verwijder u."

Voor de kunst was die zege van het Protestantisme van diepe, van ingrijpende beteekenis; de kunst en het Katholicisme, zij waren zoo nauw vereend, beiden waren zij zoo vol poëzie, zoo vol gevoel, zoo vol symbolen en zoo vol geloof, zij hadden elkaar zoovele eeuwen achtereen gesteund, de kunst steeds bezig om vorm èn uiting èn lichaam te geven aan elke gedachte en aan elke behoefte op religieus gebied, dat elke slag, het Katholicisme toegebracht, ook haar, de kunst, moest treffen.

En de toegebrachte slag was wreed, was onherroepelijk — en zij gaan met gebukten hoofde ter zuiderpoorte uit, die twee, het Katholicisme en de kunst, en ter noorderpoorte liet men in, hetgeen men noemde, de *nieuwe* kunst.

Van waar kwam zij, die *nieuwe* kunst? Zij zei, over Frankrijk uit Italië te komen, en het was haar aan te zien, dat zij kwam uit landen, waar de vorm reeds hooger stond dan de gedachte, waar 't uitwendige hoofdzaak, en 't inwendige, de inhoud, meer bijzaak was en het innige verband tusschen die beiden niet meer ten vollen erkend werd. Zij, die nieuwe kunst, had iets luchtigs, iets dartels, iets spelends, iets coquets zelfs en daardoor veel aantrekkelijks voor hen, die 't oude vervelend en naar vonden en die zeiden behoefte te hebben aan iets nieuws, aan een nieuw geloof, aan een nieuwe levensopvatting en aan een nieuwe kunst.

Doch 't kind van 't zuiden, zoo gewoon aan eene andere zon, eene blauwere lucht en een anderen horizon, had moeite om zich hier 't huis te gevoelen en kon dat eerst, nadat het met die koudere zon, die grauwere lucht en met dien stoerderen volksaard was vertrouwd geworden en daarmede rekening hield; doch hoe ook, nimmer heeft zij dat hoogtepunt bereikt, waarop haar verdrevene zuster stond.

Die verdrevene zuster, de Gothiek, zij had zich uit de constructieve zaden, die uit Centraal-Syrië en uit Byzantium waren overgebracht, geheel tot een plant van eigen bodem ontwikkeld, zij was als 't ware op en uit den bodem organisch opgegroeid en juist die

wetten van den organischen groei heeft de nieuwe kunst nooit ten volle begrepen, altijd is bij haar de vorm in plaats van de inhoudsuiting te zeer voor zich doel gebleven, de fantaisie nam bij haar maar al te zeer de plaats in der eeuwenoude onvergankelijke kunstwetten.

De Gothiek, zij had een streng wetsgeloof, een logisch samenstellend en een consequent opbouwend vermogen en de Renaissance, meer philosoof dan wetgeleerde, minder constructrice dan aesthetieker, zij liet haar verbeelding den vrijen teugel.

Het onderscheid tusschen die twee kunsten, de Gothiek en de Renaissance, spreekt het duidelijkst, als wij de monumenten of gebouwen, in elk dier perioden gesticht, onderling vergelijken.

Vergelijk, b.v. uw Martinitoren, gebouwd in 1469—82, met uwen A-toren, in 1726 gebouwd, de eerste uit het laatste tijdvak der Gothiek, de laatste uit den vervaltijd der Renaissance — de Martinitoren met zijn eertijds dubbelen doorgang is rijzig, elegant, eenvoudig en toch flink en krachtig gelijnd en geproportioneerd, verdiepingsgewijze opklimmend, eerst vierkant en vervolgens achtkant, wordt hij met elke verdieping slanker, sierlijker en meer à jour, zoodat het dubbel te betreuren is, dat herhaalde branden de bovenste verdiepingen hebben getroffen en deze niet in haren oorspronkelijken vorm zijn herbouwd; ook de groote, de middennissen der tweede étage voor een groot deel dekkende wijzerborden, zijn daar niet op hare plaats. Vergeleken met dezen is de A-toren

slechts eene in blokken opgestapelde steenmassa met een achtkante zware fantaisie-helm, halverwege door eene open colonnade onderbroken — deze vergelijking valt daarom zoo geheel ten voordeele van den Martinitoren uit, wijl deze in alles de hand en het oog eens meesters verraadt, en die hand en dat oog misten juist bij het ontwerpen en bij de uitvoering van den A-toren.

Ook de Renaissance kan, waar een meesterhand de stof hanteerde, op monumenten wijzen, getuige het voormalige Collectehuis aan de Markt, de voormalige Corps de Garde in de Boteringestraat, de in 1878 afgebroken en achter het Rijksmuseum te Amsterdam herbouwde Heerepoort, getuige ook die vele rijk gevarieerde gevels en geveltjes, die hier nog zijn.

Doch hetgeen ik daar aanvoerde, kenmerkt juist het verschil tusschen die beide kunsten — de Renaissance om iets voortreffelijks, iets van blijvende kunstwaarde te *kunnen* daarstellen, had *altijd* de meesterhand noodig, de Gothiek niet: de minste der gildebroederen, getuige uw dorpskerken, hij was in staat om iets goeds te stichten, en waar de meesterhand de Gothiek hanteerde, daar zien wij juweelen ontstaan.

Let wel, ik kies niet tusschen die twee zusteren, zij zijn mij beiden lief, ik zoek alleen in een enkele lijn u beider kenmerkend profiel te schetsen.

Tijdens het Katholicisme was het de kerk, waaraan de kunst haar meeste en haar stoutste krachten wijdde — tijdens het Protestantisme was haar werk in hoofdzaak van profanen aard, doch niettemin wist zij, toen in de eerste helft der 17e eeuw het Protestantisme

voor haar eeredienst eenen anderen, eenen eigen kerkvorm vroeg — daarvoor met den bouw der Noorderkerk te Amsterdam in de jaren 1620—23 den inderdaad volkomen passenden vorm, het inderdaad geëigende karakter, te vinden.

In volkomen navolging der kerk van Amsterdam, door den genialen de Keijser ontworpen en uitgevoerd, werd in 1660—64 de Nieuwe- of Noorderkerk alhier gebouwd, alleen zijn hare afmetingen iets kleiner en beter geproportioneerd, zoodat zij, ofschoon uitwendig niet in allen deele hoogst gelukkig van vorm, inwendig tot eene der sierlijkste, elegantste en best geslaagde Protestantsche kerken in ons land behoort.

Gaf de eerste bijeenkomst, die ik u schetste, slechts een blik op een bijna hopeloos moment in den reuzenstrijd onzer voorouders tegen de zee, de tweede schetste u den impuls, die duizende kerken en stichtingen en met deze de kunst allerwegen in 't leven riep — met de derde bijeenkomst zagen wij eene nieuwe periode in de geschiedenis optreden en thans drie en een kwart eeuw na dien Octoberdag van het jaar 1566, zijn *wij* bijeen, niet om op nieuw de kunst van gisteren ter poorte uit te wijzen en ter wester- of ter oosterpoorte eene jongere zuster het welkom toeteroepen. Groningen heeft geene poorten meer, zij is eene open stad geworden, open thans voor alle kunstuitingen, mits ze slechts van edel gehalte zijn; zoo althans is zekerlijk uw aller eenig voorbehoud.

Neen, het doel *dezer* bijeenkomst, het betreft niet de kunst van heden, noch die van morgen, maar is

enkel om u een korten terugblik te geven op de kunst, die hier op Groninger bodem eertijds groeide en bloeide, u te doen zien wat daarvan nog overig is, en u te vragen: „och, hebt eerbied voor dat wat er nog rest, toe, laat den moker en ook den pleistertroffel rusten, die beiden, zij hebben al zooveel werk gedaan, zij zijn al zoo inmoe — en als er gevaar mocht dreigen voor het ongeschonden behoud van hetgeen waard is behouden te worden, slaat dan de handen ineen, verdrijft den geest der vernieling en wekt zaam den geest die behoudt en die onderhoudt, roept op, waar noodig, den geest, die schept."

Wat er gegroeid is op Groninger bodem? een eigen kunst. — Evenals wij kunnen spreken van eene oud-Groninger taal, die, ofschoon onderdeel van het Nederduitsch, een eigen woord-, klank-, en zin-vorming bezit, zoo mogen wij ook spreken van eene oud-Groninger kunst, die, hoezeer onderdeel der groote stijlperioden, toch door haar eigen vormen- en lijnen- en materiaalkeuze, een haar kenmerkend eigen karakter bezit, een karakter dat wij terugvinden noch in Friesland, noch in Drenthe, noch in Holland of in Gelderland.

De oudheidkundige F. N. M. Eyck tot Zuylichem was de eerste, die in 't midden dezer eeuw daarop ten deele gewezen heeft en die in eenvoudige schetsjes de type eener Groninger dorpskerk naast de type eener Friesche en eener Geldersche dorpskerk deed uitkomen en zien.

Alleen in Oost-Friesland vinden wij èn in 't Romaansch, èn in de Gothiek, èn in de Renaissance

overal onze Groninger typen, ons Groninger kunstkarakter, onzen Groninger stijl terug.

Het was niet in wereldverbazende monumenten, dat de Groninger kunst zich uitte, de ligging dezer provincie en de bestaansmiddelen, die zij aan de bevolking bood, lieten zulks niet toe, maar verplichtten haar tot hoogst bescheiden afmetingen, tot stillen eenvoud en tot het gebruik van de plaatselijke materie, den baksteen, — alleen uw St. Maartens-toren met zijn groote afmetingen, zijn rijke behandeling en zandsteenbekleeding maakt hierop eene uitzondering en getuigt van den bloei, de welvaart en den rijkdom, waarin deze stad zich in de 15de eeuw mocht verheugen — het is een monument van welvaart, dat zij zich zelve stichtte, en dat, thans uitgevoerd, minstens eene uitgave van een 750.000 gulden zou vorderen.

Wat er nog overig is van die oud-Groninger kunst? Betrekkelijk veel, doch weinig in geheel ongeschonden toestand.

De *St. Walburgs-kerk*, een centraalbouw en tijdgenoot van den Munster te Aken en van de Karolingische kapel te Nijmegen, zij is helaas in 1627 gesloopt.

Van onze beroemde abdijen, van *Aduard* en van *Wittewierum* rest er van de laatste zelfs geen enkele steen meer en van de eerste slechts het door aan- en verbouw verknoeide oud-waaggebouw, dat thans dienst doet voor twee derde als kerkgebouw, voor een derde als schoolgebouw en tot berging van de palen der jaarlijksche veemarkt; een afzichtelijk ijzeren à-jour-torentje is op den voorgevel gezet, en

wijst van verre de plaats aan, waar in de 13de eeuw de wetenschap en kunst haar zetel hadden opgeslagen en toen de Hoogeschool van het Noorden stond. Geen wonder dan ook, dat de Mater Dolorosa dier abdij van uit den tuin van pastoor Veeling Smale te den Hoorn droeviger dan ooit haar blik nu eens slaat op het Kind Jezus en dan weer in de richting, waar de beroemde abdij, haar aloud verblijf, eertijds haar gebouwen en haar vier torens heinde en verre deed zien.

De tachtigjarige oorlog was voor vele dezer gebouwen een moeielijke tijd en wat de Spanjaarden, de Geuzen en de Staatschen niet hadden vernield, dat verdween van lieverlede tengevolge der secularisatie in 1594.

Voor de oud-Groninger kunst stond die inbeslagneming en verwereldlijking der geestelijke goederen door de Staten van Groningen bijna gelijk met een vonnis ter vernietiging; de haat, door de Spanjaarden gewekt, viel terug op het Katholicisme en op al wat daaraan herinnerde en het beste, dat er op kunstgebied hier bestond, het moest zulks het eerste ontgelden.

Wat abdijen als die van *Aduard* en van *Wittewierum* in haar bloeitijd beteekenden, blijkt voldoende uit de kronijken en beschrijvingen, die daarvan nog bestaan, en de groepeering, opvatting en indeeling der gebouwen-reeks, waaruit eene dergelijke abdij bestond, ze blijken ons volkomen uit het plan van de beroemde Cistercienser abdij van Clairveaux in Champagne (zie de Dictionnaire raisonné de l'architecture par Viollet-le-Duc, tome I, article „architecture monastique", page

267), van welke abdij die van Aduard eene dochterstichting was, die in het jaar 1240 na zorgvolle opmeting der moeder-abdij door een der broeders herbouwd werd.

Wilt gij evenwel meer dan teekeningen, om een indruk eener zoodanige stichting te erlangen, dan moet ik u verwijzen naar de nog bestaande reste van de abdij te Middelburg, omstreeks het jaar 1206 gebouwd, onze eenigste abdij waarvan nog iets aanwezig is — en die thans, dank zij de onvermoeide belangstelling en zorg van Jhr. Mr. V. de Stuers voor onze vaderlandsche kunst en de bereidwilligheid van de Staten van Zeeland, om daarvoor de noodige gelden toe te staan, van lieverlede gerestaureerd wordt.

Onder de vele oud-Groninger kerken en kerkjes, die wij nog bezitten, is er eene, die hoewel niet de oudste, toch om haar bijna ongeschonden toestand (alleen de westelijke topgevel werd in 1730 vernieuwd), haar rijzige, smaakvolle verhoudingen en haar verscheidenheid van gevels een bizonder bezoek overwaard is.

Aan het einde van het dorp *Zuidbroek* ([1]) ligt bezijden den door linden beschaduwden weg, tegenover de zgn. Heilige laan, het hooge kerkhof met zijn hoog geboomte, door een sloot en een prachtig landschap omgeven. Op dat kerkhof, trouw bewaakt door al de in een 6-tal eeuwen in dat dorp gestorvenen, staat de elegante, sierlijke en toch zoo eenvoudige kruiskerk van roode kloostersteen met haar bemost blauw pannendak.

(1) Zie de teekeningen.

De ten noord-oosten van haar vrij staande, logge, vormlooze en bepleisterde toren, hij hindert haar niet, integendeel, zijn lompheid verhoogt haar sierlijkheid, zijn vuile kleur verhoogt de waarde van haar veelkleurig rood-bruin en als ge komt in de Meimaand, dan geuren de in de transsepthoeken staande hagedoorns u reeds van verre tegemoet.

Weleer gewijd aan den H. Petrus, heeft zij met haar overgang tot het Protestantisme niet alleen haar heiligen en haar altaren en haar beelden verloren, maar ook al dat geheimzinnige en al den inwendigen luister van het aloude Godshuis.

Waar eertijds door de geschilderde glazen een zacht getemperd licht viel op de al fresco geschilderde muren en gewelven, daar valt nu door het witte vensterglas het licht ongebroken op de hardwit gekalkte wanden.

In plaats van als eertijds die sierlijke kerk in haar geheel te kunnen overzien, stuit het oog op eene bruin geverniste houten koorafsluiting, vindt het, ter wille van enkele zitplaatsen, alle pilasters met hun colonnetten ter halver hoogte afgekapt en in het koor behalve een groote, lompe kachel, voor wier rookpijp door een der gewelfvelden een gat is gebroken, een als cordon omgaande ergerlijke fantaisielijst en tegen den oostgevel een volstrekt doellooze schoorsteennis met kroonlijst, pilasters en rozetjes, voor die plaats een meesterstuk van onverstand.

Hergeef die kerk haar afmeting, haar pilasters en colonnetten, haar eenvoudige vroegere boognisjes onder de koorramen, hergeef haar een weinig kleur, verwij-

der die verroeste kachelpijp en die stucadoorslijst en nis en gij bevindt u in eene der schoonste oud-Groninger kerken, in een waardigen tempel, vol ernst, vol karakter, vol stijl, eenvoudig, ongekunsteld, doch door afmeting en proportie sierlijk en elegant.

De tijd ontbreekt helaas, om aan elk gebouw, dat het waard is, een bezoek te brengen, ik vroeg wellicht reeds te veel van uw geduld en moet mij dus verder tot het opnoemen van enkele merkwaardigheden bepalen.

Tot die merkwaardigheden behoort zeer zeker het kerkje te *Harkstede*, merkwaardig, wijl het in de jaren 1692—1700 door en ten koste van Henric Piccardt en zijne echtgenoote Anna Elizabeth Rengers werd gebouwd met ameublement en al in Gothieken stijl, en dat niettegenstaande geheel Groningen reeds bijna eene eeuw lang de Renaissance huldigde; merkwaardig ook, wijl zij met de Nieuwe kerk in de stad Groningen eene der weinige is, waarvan het ameublement gelijktijdig met het gebouw door denzelfden artist werd ontworpen en daardoor een harmonisch geheel vormt.

Tot de merkwaardigheden reken ik mede het kerkje te *Marsum*, het allerkleinste der toch reeds kleine Groninger kerken, met rond koor en stompen toren, een kerkje, om in een Museum ja bijna om op een schoorsteenmantel te plaatsen, doch helaas weder verknoeid — en voorts het kerkje te *den Andel* met vrijstaanden toren, een allerliefst klein kerkje, slechts 5.60 M. binnenwerks breed, bij eene lengte van 17.80 en hoog onder de gordelbogen 5.10 M. met vier gewelfvakken, alle koepelvormig gedekt.

Gewelfschilderingen zijn er nog in vele kerken, doch uitgezonderd te *Stedum* en te *Loppersum* overal overgekalkt — van de onder de witsellaag verscholen eigenaardige vijftiende eeuwsche gewelfschilderingen in de kerk te *Middelstum* bestaan eenige schetsen, genomen bij gelegenheid dat zij tijdelijk van de kalklaag ontdaan waren.

Doopvonten uit vroegeren tijd zijn er nog twee in de provincie, beiden van zandsteen, de eene in de kerk te *Eenrum*, waar zij tot kalk- of zandbak dient, de andere te *Ewsum*, waar zij als bloemenbak gebruikt wordt ([1]).

De predikstoelen zijn op ééne uitzondering na alle van protestantsche hand en daaronder zeer goed gebeeldhouwde. Die ééne staat in de kerk te *Fransum*, is geheel van baksteen verwaardigd en wordt jaarlijks met zorg gekoolteerd; soortgelijke gemetselde predikstoel bezat tot 1786 de kerk te *Zuurdijk* en tot 1839 de kerk te *Grootegast*. Rijk gebeeldhouwde orgels bevinden zich in vele kerken; van een der oudste, dat te *Tinallinge* van 1549 rest slechts een opschrift op een lijststuk — te *Krewerd* is nog een gothiek orgel en te *Midwolde* (Wkw.) een klein renaissance orgel met beschilderde vleugeldeuren.

Graftombes bezit Groningen een drietal, die vermelding verdienen, namelijk de prachtig gebeeldhouwde tombe van den Heer von Inn- und Kniphausen tot den Nienoort in de kerk te *Midwolde* (Westerkwartier)

---

(1) Sedert Maart van dit jaar zijn er toevallig nog een 2-tal doopvonten ontdekt, een tè Dorkwerd en een te Onstwedde.

door den beeldhouwer Rombout Verhulst in 1669 gebeiteld. De tombe van den Heer Adriaan Clant van Stedum van 1672 in de kerk te *Stedum*, zoo men meent mede door Verhulst gebeiteld, en de tombe van den Heer Rudolf Huinga tot Eengersma van 1674 in de kerk te *Uithuizermeeden*.

Grafzerken, waaronder zoowel prachtvol als eigenaardig gebeitelde in zandsteen en in hardsteen, liggen er nog in vele kerken, de oudste dagteekenen uit het begin der zestiende eeuw, doch de zorg, die men in Friesland, o. a. te Franeker, te Deinum en op andere plaatsen, voor de goed gebeitelde grafzerken heeft, door ze op te nemen en bij wijze van muurbekleeding te herplaatsen, kent men hier in Groningen nog niet.

Gedenksteenen en gedenkborden van eenige waarde zijn schaarsch, grooter daarentegen is het aantal nog in de kerken aanwezige gebeeldhouwde en geschilderde of enkel beschilderde wapenborden, zooals in de kerken te Midwolde (Westerkwartier), te Stedum, te Zeerijp en andere.

Van de 300 burchten, die eertijds in de provincie stonden, resten nog slechts het Dijksterhuis te *Pieterburen*, het huis Menckema te *Uithuizen*, de Fraeijlemaborg te *Slochteren*, het kasteel te *Wedde*, het huis te *Lellens* en het rondeel te *Ewsum*, al het overige is verdwenen, waar zij eertijds stonden, daar groeit nu gras en graast het vee.

Ook in de stad is veel verdwenen, haar binnen- en haar buiten-poorten, ze zijn alle aan den tijdgeest geofferd — haar merkwaardige steenen Boteringe-boog

van het jaar 1703 — met eene opening van 17.30 M., na de Maasbrug te Maastricht de steenen brug met de grootste boog-spanning in ons land, ook zij is gesloopt, en alleen over het diep te *Winsum* kunnen wij nog een eenigzins stouten boog van 13.30 M. spanning bij 0.40 M. kruindikte vinden.

Vele eigenaardige gebouwen van weleer, ze zijn afgebroken, zooals het oude Raad- en Wijnhuis, waarvoor het nieuwe in 1787—1810 gebouwde Raadhuis in de plaats is gekomen, zooals het Ommelander of Provinciehuis en tal van particuliere en kerkelijke gebouwen; het baatte hen niet, of ze al op de gevels een opschrift hadden als dat op de gevelfries van het huis van Mr. van Roijen op de Ossenmarkt: „Godt geve Dat Ik hier In Vrede Schuilen Mach. En alsoo ontgaen des werelts Donderslach."

De slooper kwam, als een donderslag voor de arme patienten, die tot puin werden vergruisd en tot slijp werden verbrijzeld, eene leegte latende, die het nieuwe maar al te dikwijls niet wist te vullen, waar het te arm aan vorm en te arm van materie of wel te zielloos of te gezocht van opvatting was.

Doch niettemin, betrekkelijk veel is er ook nog overgebleven, en nog altijd heeft Groningen, een der weinige steden in ons land, wier aan- en uitleg goed is doordacht en breed is opgevat, met haar ruime pleinen, die centra der hoofdstraten, veel aantrekkelijks voor den vreemdeling, die telkens verrast stilstaat voor al die lange smalle raamopeningen met haar schelpvormige sluiting, voor die breed uitgesmeede

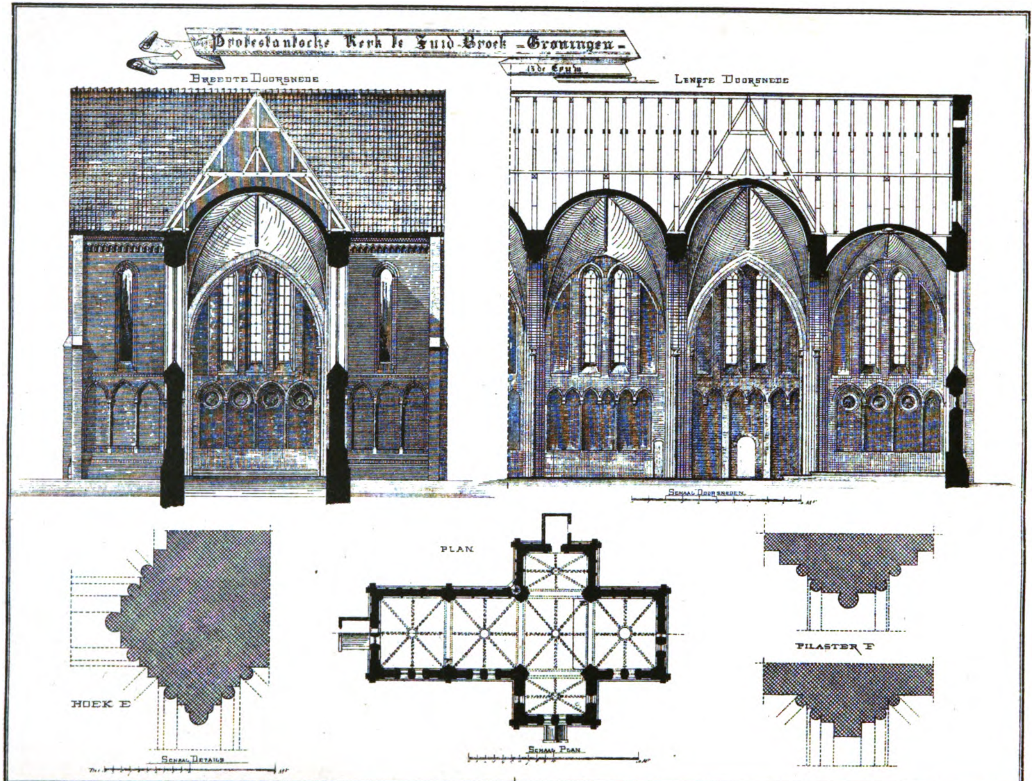
ankerkrullen en voor die fantastische, die soms zelfs wel ietwat al te grillige topgevelvormen.

Ik eindig met de hoop, dat in 't vervolg al wat waardeering verdient ook waardeering moge genieten, en dat al wat er nieuw gesticht of gebouwd wordt, niet uitsluitend zich zelf, maar ook eenigermate de verfraaing der stad ten doel moge hebben. Zoo althans hebben onze voorouders het opgevat, welnu, volgen wij hen in dat opzicht na.

De drie teekeningen, op verzoek hierbij gevoegd, zijn lichtdrukken op verkleinden schaal van de teekeningen gemaakt na zorgvolle opmeting van de kerk te *Zuidbroek*, welke kerk de oud-Groninger architectuur der 13e eeuw het waardigst en het schoonst vertegenwoordigt.

In plan, de gewone kruisvorm met rechthoekig gegesloten koor; het koor met één gewelfveld, het dwarsschip ter weerszijden met één, en het schip zich met twee gewelfvelden tegen het midden- of kruisveld aansluitend, ziedaar het geheele plan, in zich zelf zoo eenvoudig en logisch mogelijk; er is niets te veel, al het niet strikt noodige is weggelaten, geen westtoren, geen kruistoren, geen absis, geen contreforten, zelfs geen sacristij-aanbouw.

Vier opgaande gevels, eenvoudig doch lief gevarieerd, besluiten de met gewone pannen gedekte bekapping — de sferische gewelven met hun acht graten springen hoog in die kap op, de kapruimte ten bate brengende

Protestantsche Kerk te Zuid-Broek - Groningen -
13de Eeuw
Breedte Doorsnede
Lengte Doorsnede
Schaal Doorsneden
Plan
Schaal Plan
Hoek E
Schaal Details
Pilaster F

der kerkruimte — nergens verkwisting ook niet daar.

Bij eene binnenwerksche schipbreedte van 8.50 M^1, heeft de kerk van west- tot oostgevel gemeten eene lengte van 32.75 M^1. bij eene dwarsschiplengte van 19.50 M^1. en eene hoogte onder de gewelfkruinen van 14.25 M^1.

Het muurwerk is rondgaand drie Groninger reuzenmoppen dik, namelijk 1 M^1.

De gewelven, zwaar een halve mop, zijn in visch-graatverband tegen de halfrond doorhangende graten van op den kant geplaatste reuzenmoppen aangemetseld.

Eenvoudig gelede spitsbogen, met een kraalsteen tot eenig profiel, scheiden de gewelfvelden en rusten op pilasters met colonnet voorsprongen.

In- en uitwendig zijn de muurvelden met boognissen versierd en met die eenvoudige, ongezochte versiering en met een boogfries en een paar profiellagen ter muur-afsluiting onder de daken, heeft de ons onbekende bouwmeester dier dagen in wat ruwen rooden steen, daar ergens in de buurt gebakken, een werkelijk sierlijk monument weten te stichten, sierlijk van proportie, van lijnen, van details, een kunststuk inderdaad, hetgeen een kennend oog onmiddelijk bij 't zien dezer teekeningen zal moeten erkennen.

Duidelijker en beter dan ook dan een tiental lezingen geven deze enkele teekeningen, ter wille van dit jaarboekje wel wat al te klein van schaal, een denkbeeld van hetgeen ik meende te mogen noemen:

„de oud Groninger kunst."

's Gravenhage. C. H. PETERS.

De dikke boom.

Ja, er *was* een dikke boom in 't oude Sterrebosch, een heel dikke! „Drie man", dat wil hier zeggen drie jongens van tien jaar om en bij, konden hem samen eventjes omspannen, als zij hun armen bovenmenschelijk uitrekten en zich zoo vast tegen hem aandrukten, dat hun blauwe kielen — nog geen tooneelmatrozenhemden, zooals nu — een groen gestreept patroon gingen vertoonen. Want bemost was hij ook, zóó bemost, dat de letters en woorden, door verliefden of nietsdoeners er in gesneden, niet meer te lezen waren; zelfs de letters niet meer, die „de weesjongen" er in gesneden had.

De boom had zijn legende.

Op de bank naast hem, een ouderwetsche ter breedte van een schippers-loopplank en natuurlijk zonder leuning, lag eens een weesjongen te slapen, een „groene" wel te verstaan; een „roode" zou in de volksvoorstelling nooit het slachtoffer der „heeren" geworden zijn,

daar hij in de oogen der volksklasse (en tegenwoordig ook inderdaad) zelf een heer is. — De groene weesjongen dan sliep op de niet erg gemakkelijke bank zóó vast, dat een moordenaar van de gelegenheid gebruik maakte, om aan de andere zijde van den boom een moord te plegen, en hem weesjongen het bloedige mes, zonder twijfel een echten Groninger „porrevilder", in den zak te moffelen. Zóó vond hem de toen reeds alles vindende politie; en of hij al bij hoog en bij laag zijne onschuld bezwoer — de „heeren" zagen in dat bloedige mes een afdoend bewijs, en lieten hem aan den dikken boom ophangen. Zoo vertelden wij kinderen elkander zijn geschiedenis, half fluisterend; en keken dan schuw naar de onleesbare letters van een palm groot, die op manshoogte in de schors stonden; en die *hij*, even vóór zijn dood, met hetzelfde of een ander mes, daarover waren de geleerden 't niet eens, er in gesneden had. En de oude kindermeid vertelde er ons nog bij, dat de weeskinderen, als ze langs of in het bosch liepen, niet mochten zingen; want dan zong eene stem uit den boom meê. Als de oude kindermeid dat vertelde, werden wij jongens van tien jaar natuurlijk niet meer bang; wie zou dan nog bang worden! Maar ik geloof niet, dat één van ons graag alleen naar den dikken boom zou gegaan zijn.

Nu, lang zou de mogelijkheid, om onzen moed op deze proef te stellen, niet meer bestaan; want na den geweldigen Pinksterstorm van 18.. klonk het op eens: „de dikke boom is omgewaaid!" Ik heb hem zien

liggen; en voor zoover men op dien leeftijd de vergankelijkheid der zichtbare dingen voelen en betreuren *kan*, voelde en betreurde ik ze toen. Een vers op den „gevallen woudreus" evenwel heb ik niet gemaakt; daarvoor moest men destijds tenminste zestien jaar zijn.

De tijden zijn in dat opzicht zeer veranderd; en niet in dat opzicht alleen. Het Sterrebosch heeft geen „dikken boom" weêr gekregen; en die zou ook maar een sta-in-den-weg zijn in den nieuwen aanleg, met de prachtige breede rijwegen. Oude kindermeiden zijn er, dank zij de emancipatie en de verheffing van den dienstbaren stand, niet meer te vinden; ja volgens de booze wereld worden de oude vrouwen in 't algemeen steeds zeldzamer en de oude wijven van beiderlei kunne des te talrijker. En de jongens van tien jaar? Als ze nog in 't bosch komen, is 't niet om naar malle vertelseltjes te luisteren of hun kleêren vuil te maken, maar om bloemen en blâren te plukken, — voor plantkunde, morgen om elf uur. Porrevilders kennen ze vrij zeker niet meer: de instrumenten, waarmeê meneer „voor dierkunde" zijne vivisecties verricht, zijn dan ook veel mooier.

„Poëzie schuilt overal;" zei een medewerker van onzen Almanak voor 1890 de Genestet na; maar men moet soms vreezen, dat ze niet meer in alle menschen-en, wat nog erger zou zijn, niet meer in alle kinderharten schuilt.

Of ik ze er dan in terugbrengen wil door spookhistories?

Ik hoop, dat ge mij beter begrepen hebt, waarde lezer! Kijk het portret vooraan in dienzelfden Almanak nog maar eens goed in de oogen, en overweeg, wat die man óók voor *uwe* kinderen gedacht, gevoeld en gedicht heeft.

's Hertogenbosch, DR. W. ZUIDEMA.

De vrouw van een scherprechter.

Ten bewijze van de geringe achting, die men in vorige dagen het beuls-ambt toedroeg, kan o. a. ook de volgende aanteekening dienen uit de Handelingen van den Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Groningen (9 Sept. 1640, art. 1): „Zijn ingebracht „de namen der gener, die haer van nieuws tot de ge-„meynte hebben begeven tot 96 in getal en' met „getuichenissen 28. Is oock goetgevonden, mede aen-„tenemen Trijntien Hanses d' huisfrouw vande Scherp-„richter, dies dat sij laest sal moeten comen vande „vrouwen."

Groningen, DR. S. D. VAN VEEN.

De Ommelander schoolmeester in den goeden ouden tijd.

Menig negentiendeëeuwsch mensch — vooral onder de meer bedaagden — slaakt, wanneer hij zijn geestesblik werpt op de dagen, die achter hem liggen en waarvan de pijnlijke herinneringen langzamerhand minder scherpe tinten hebben aangenomen en de genoegelijke gewaarwordingen voor en na naast de minder aangename van het heden in de gedachten sterk op den voorgrond dringen, menig negentiendeëeuwsch mensch slaakt een zucht bij het herdenken van hetgeen was, een zucht, die zich gemakkelijk laat vertolken in de enkele woorden: „o, die goede oude tijd!" Hetgeen de tijdgeest heeft gewijzigd in datgene, waaraan hij was gewoon geraakt, het strookt zoo weinig met zijne neigingen, die langzamerhand een deel van hem zelf zijn geworden; manieren, gewoonten, die — voor hoe lang of kort dan ook — zich een plaats hebben weten te be-

machtigen, waarmêe de mensch nu eenmaal rekening moet houden, zij zijn niet sterk genoeg gebleken, om den muur omver te werpen, die de manieren en gewoonten van *zijn* tijd rondom het gebied van zijn gevoelens en handelen hebben opgetrokken. In éen woord, hij begrijpt den tijd niet meer, waarin hij leeft — en de menschen van dien tijd, zij gevoelen geen behoefte om te trachten zich in te denken in hetgeen met hunne neigingen niet strookt, in hetgeen hun vreemd is. Er ontstaat dan soms de lust tot mopperen, tot pruttelen, soms heeft een uiting plaats van schijnbaar gemotiveerde ontevredenheid, een ander maal — en dat doet zich het meest voor — treedt de geneigdheid aan den dag, om hetgeen *is* te vergelijken met hetgeen *was*, om dan eindelijk den zucht uit te stooten, die boven zijn vertolking heeft gevonden of wel om eindelijk die woorden: „o, die goede oude tijd!" met veelbeteekenend gebaar de omheining der tanden te doen verlaten.

Die hebbelijkheid moge soms gereede verklaring vinden, een enkele maal zelfs moge als vaststaand kunnen worden aangenomen, dat in den loop der tijden een wezenlijke verbetering tevens geduchte schade heeft toegebracht aan andere ook gewichtige belangen, kortom er moge soms reden zijn, om de dagen van *olim* hier en daar terug te roepen, over 't geheel genomen zal dat verlangen naar het verledene als onjuist en onbillijk moeten worden teruggewezen. Onbevooroordeelde wikking en weging van het vroeger en het nu zal in verreweg de meeste gevallen de schaal doen overslaan ten

gunste van het laatste. Op veel en velerlei gebied zijn besliste verbeteringen aan te wijzen en wanneer men aan de hand van vrouwe geschiedenis, die leermeesteresse der wijsheid, het onderzoek aanvaardt, dan slaat men dikwijls verbaasd de handen ineen bij het beschouwen van vroegere toestanden, dan zinken soms de voordeelen van het verleden bij die van het heden geheel in het niet. Zoo moet de voorstander van goed en deugdelijk lager onderwijs telkens een juichkreet aanheffen, wanneer hij, bij historische onderzoekingen, gegevens aantreft voor de beoordeeling van den toestand, waarin dat volksbelang zich bevond in de dagen van voorheen. O zeker! ook hier past ons nog niet de juichkreet: „*dass wir es schon so herrlich weit gebracht*," ook hier zijn wij der volmaaktheid nog niet nabij gekomen, maar toch is ons dankbaarheid, groote dankbaarheid, tot plicht, wanneer wij in dat opzicht de dagen, die voorbij zijn gegaan, vergelijken met den tijd, dien wij beleven.

De geschiedenis van het lager onderwijs in ons land is nog niet in haar geheel bekend. Bouwstoffen worden zoo vóór en na aangebracht, gedeelten van het huis zijn reeds opgetrokken, maar veel zal er nog aan 't licht moeten komen, voordat het gebouw voltooid zal kunnen worden, voordat men met recht zal kunnen zeggen, dat het verleden van dat gewichtig sociaal belang duidelijk voor onze blikken ligt opengeslagen. In onderstaande regelen wordt een poging gewaagd, niet om een beeld te schetsen van het leven en werken van den Groningschen dorpsschoolmeester uit ongeveer

de 17de eeuw, maar om in eenige los daarheen geworpen lijnen een schetsje te geven van wat zoo al van hem werd gevorderd, van de verhouding, waarin hij stond tot de wereldlijke, maar vooral tot de geestelijke autoriteiten. Misschien is dit schetsje de voorlooper van een dieper gaande studie over dit onderwerp, [1]) voorloopig echter is schrijver dezes voldaan, indien hij hier of daar een lofredenaar op het verleden tot het besef heeft gebracht, dat er althans in dit opzicht reden tot tevredenheid bestaat.

Niet geheel bezijden de waarheid is de gekscherende verdeeling der menschen van de 19de eeuw in personen, die geëxamineerd worden en die examineeren. Op zekere tijden in het jaar stroomen aanzienlijke scharen van beide categorieën naar de centra van ons land, en daaronder nemen de onderwijzers in hope een belangrijke plaats in. Hunne collega's uit de 17de eeuw moesten, als zij, de vuurproef doorstaan, maar hun *mauvais quart d'heure* was geheel anders ingericht. Een „akte", die het recht verleent tot het geven van onderwijs — indien er althans een plaats beschikbaar is, — was in die dagen een onbekend iets. Zoodra een vacature moest worden vervuld, verschenen de eventuëele candidaten — waaronder zich dikwijls personen van minder goed gehalte, gewezen soldaten,

(1) Aanwijzingen van bronnen of andere opmerkingen zijn mij daarom hoogst welkom.

landloopers, enz., ([1]) bevonden, — vóór de classis, waaronder de school, waarop zij de oogen hadden geslagen, ressorteerde. De predikanten toch, die deze classis samenstelden, waren aangewezen, om hunne bekwaamheid te onderzoeken. Dat onderzoek was echter zeer eenvoudig, en wanneer men de hedendaagsche vereischten, voor het verkrijgen der onderwijzers-akte gevorderd, daarbij vergelijkt, dan klinkt het al zeer zonderling, dat art. 2 van de „*School-ordre in de Provincie van Stadt Groningen ende Ommelanden, gearresteerd in Synodo Provinciali, gehouden in Appingadam*, 1654, 1 *Maji & seqq*" ([2]). zich daarover als volgt uitlaat: „Sy moeten goede kennisse hebben van lesen, schryven en singen, ofte oock rekenen, na gelegenheit van de plaetse, in de welcke sy geroepen werden, en bequaem zyn om 't selve andere te leeren." Rekenen toch — het blijkt ook uit art. 15 van dit reglement — werd op sommige plaatsen een onnoodige weelde voor de kinderhersens gerekend; lezen en zingen was de hoofdzaak. Dit vond zijn reden in het feit, dat bij het kiezen tusschen de verschillende sollicitanten, zoo al niet in de eerste plaats, dan toch zeer ernstig werd gelet op hunne bekwaamheid in het bedienen van hunne geestelijke functie, die van voorlezer en koster, een waardigheid, bijna altijd aan die van onderwijzer verbonden. Behalve dit gemakkelijker examen hadden de

(1) Cf. Mr. W. B. S. Boeles: »De geestelijke goederen in de provincie Groningen, van de vroegste tijden tot op heden. [Groningen, Scholtens, 1860] pag. 95.

(2) H. S. Rijksarchief in Groningen, gedrukt bij Boeles, t. a. p., p. 209, v.v.

zeventiendeëeuwsche onderwijzers nòg iets vóór boven hunne hedendaagsche broeders: het solliciteeren, in den vorm van het afleggen van bezoeken bij de autoriteiten, had geen plaats. Ja, art. 3 van de meergemelde „school-ordre” verbood zelfs „onbeschaemde en onbehoorlijcke sollicitatien, beloften of giften,” waaruit men mag opmaken, dat men ook door ongepaste middelen de gewenschte betrekking trachtte te bekomen.

De „beroepinge” geschiedde, na deze „proeve,” schriftelijk, ([1]) gewoonlijk door de collatoren van de gemeente, waaruit alweder het half-kerkelijk karakter van de betrekking blijkt. Deze benoeming moest geschieden „so veel doenlick met vergenoegen van den Prediger en Kerkenraet ter plaetse.” ([2]) Ook Gedeputeerde Staten wonnen het advies van dit college in, in de gevallen, waarin de keuze aan hen stond. ([3]) Zoodra nu iemand „wetlijck en ordentlick” het schoolmeestersambt had verkregen, werd hij daarin door de wereldlijke macht gehandhaafd en werd hij door haar beveiligd tegen de pogingen van andere personen, om op sommige dorpen bijzondere scholen te vestigen. Dit euvel was reeds van ouden datum: in 1620 toch wendde zich de classis van het Westerkwartier tot den „Richter” der plaats en tot Gedeputeerde Staten, om „een ordentelijk Schoolmeester” in zijn positie tegen een „indringer” te handhaven en in 1622 werd

(1) Repertorium Actorum Classis Occiduae, H.S., sub voce »Schoolmeesters.”

(2) Art. 3 »Schoolordre.”

(3) Een aantal van dergelijke benoemingen bevinden zich in H.S. in 't Rijksarchief Groningen.

een „private Schoolmeester" op „de Rugewaert verboden." Met goed succes werd dit verbod niet steeds bekroond, nog in 1669 had men met dit kwaad in het Westerkwartier te kampen. (1) Onmiddelijk na zijn benoeming moest de nieuwe onderwijzer al weder vóór de classis verschijnen en eenige malen zijn ambtsbelofte met zijnen naam bevestigen. Zoo moest hij de „Schoolordre" en „de Confessie ende Catechismus der Nederlandsche Kercken" onderteekenen." (2) Het laatste, dat gelijk stond met het zich onderwerpen aan het gezag der Protestantsche geestelijkheid en aan dat der Hervormde leerstellingen, vond in het begin tegenkanting. Den 10 Juli 1596 b.v. werd den „schoolmeester to Westerlee de schole verboden ende de denst van dien opgesecht", omdat hij zich „alnoch net (wilde) der kerkenordning submitteren," (3) en in het Westerkwartier waren herhaaldelijk besluiten der Classis noodig, om de onderteekening der „Schoolordre" en der „Acta Synodi Nationalis Dordracenae" te verkrijgen (4). Deze eisch was het natuurlijk uitvloeisel van het stellig gebod, dat de onderwijzer de Staatskerk moest aanhangen, een gebod, dat in artikel 1 van het schoolreglement van 1654 aldus uiting vond: „Die Persoonen, die tot schoolmeesteren sullen werden aengenoomen, moeten zijn Lidtmaten van de ware gereformeerde Gemeinte, gesond int geloove." Natuurlijk werden met de zieken in het geloof in de eerste

(1) Repertorium t. a. p.
(2) Art. 4, 22 Schoolordre.
(3) H. S. Rijksarch. Gron. — Ook bij Boeles, t. a. p., pag. 94.
(4) Repertorium, t. a. p.

plaats bedoeld de „Papisten", maar in 't begin der 17de eeuw was hunne algeheele verwijdering uit de school nog geen voldongen feit. (1) Toch was men ook van andere geloofskranken niet gediend: in 1601 b.v. werd de „schoolmeester tot Ezinge, zijnde een wederdoper, geweert." (2)

Het is reeds gezegd, en ook overigens bekend genoeg, dat de betrekking van onderwijzer bijna altijd aan die van voorlezer en koster was verbonden. Voor het overige moest de „schoolmeester" zich „onthouden van alle andere ambten ofte wercken, daerdoor dit (ambt) verhindert ofte verkleint werdt." (3) Het „Ommelander Landregt" van 1601 had reeds gedecreteerd, dat „kosters" en „schoolmesters geen richtersambt" behoorden „te bedienen," (4) de schoolreglementen gingen veel verder. Krachtens artikel 5 van dat van 1654 mochten zij geen „secretarissen ofte gerichtschrijvers, advocaten, wedlieden en schatbeurders zijn; geen tapperije houden; geene instrumenten in openbare herbergen schrijven; op geen bruiloften en gasterijen of andere vergaderingen ten danse of anders spelen; of iets diersgelijcken. Oock geen carpelsaken bewaren, of huismans bedrijf hebben tot beletsel hares diensts." (5) Het feit, dat dergelijke verbodsbepalingen

---

(1) **Boeles, t. a. p., pag. 95.**

(2) **Repertorium, t. a. p.**

(3) **Art. 5 »Schoolordre."**

(4) **Boek I, 3.**

(5) **Sommige baantjes waren daarentegen met de betrekking van onderwijzer vereenigbaar. Zoo werd den 1 Aug. 1628 W. Lubberts te Rottum benoemd »tot eene voorleser ende schoelmester" op »Rottemer Oge," »so omme alle Sondagen ende andere gewoentlijcke fest ende bede dagen de Ingesetenen de Postille, ge-**

noodig waren, is tevens een vingerwijzing bij het onderzoek naar de wijze, waarop de zeventiendeëeuwsche Groningsche dorpsonderwijzer zijne geringe bezoldiging op betere hoogte trachtte te brengen. Inderdaad: een groot aantal van hen behoorde tot het befaamde gilde der minimumlijders. Behalve het „staand tractement" waren de schoolgelden, wier bedrag van hooger hand werd vastgesteld, (1) een bron van inkomsten, die hier en daar in den vorm van „weekgelt" schijnt te zijn genoten. Althans in 1704 bepaalde de Westerkwartierder classis, dat „de meester het volle weekgelt (mocht) eijschen," indien „de ouders hare kinderen enige dagen in de weken uijt de schole" hielden. Arm en rijk was aan deze contributie onderworpen, zelfs bleek in 1672 de uitdrukkelijke bepaling noodig, dat „de schoolmeesters geen schoolgeld (mochten) nemen van Diaconije wesen". (2) Schitterende bezoldigingen werden op deze wijze echter niet verkregen, immers in 1630 klaagden de predikanten, „dat de schoolen op verscheijden plaetsen ten platten lande seer qualick bestelt sijn, ende slappelick bedient worden, end sulckx voornamelick van wegen de soberheijt der opkum-

woontlijcke Psalmen ende gebeden voer te lesen, als oock de Jonghe Joeget in Lesen, schrijven, gebeden, catechismus, ende andere vlijtichlijck ende Christelijk toe onderwijzen waarvoer hie hebben sal toe geneten soedane hondert guldens Jaerlijcks, als de Provintie tot nu toe gewoon is gewest, d' Schoelmester aldaar voor hare diensten toe te Leggen; ende dat tot de vrije woninghe daer ter plaetse staande, ende bij de Schoelmesteren stedes bewoont; daer voer hi mede geholden sal wesen, uptekeninghe ende goede registratie te doen van alle barchgoederen, daer om 't Eijland gestrandet, ofte up de Stroomen van dien gestrant, so tot profijt van de Provintie, als Copman ofte egener van dien." (H. S. Rijksarchief Groningen.)

(1) Art. 16 »Schoolordre."

(2) Repertorium, t. a. p.

sten." [1] Als men een blik werpt op de vaste traktementen van sommige onderwijzers, dan schijnt deze klacht alleszins gewettigd. In 1602 genoot de „schoolmeester" te Tolbert een bezoldiging van 37 gulden 10 stuivers, zijn collega van Marum een van 30, die van Enumatil van 40 gulden. Ja, nog in 1757 had die te Borgsweer aan „staand tractement" te vorderen de som van slechts *f* 15.— [2] Voor zoover de provinciale schatkist daardoor ontledigd werd, bestreed zij deze lasten uit de opbrengst der voormalige kloostergoederen, die in 1595 „insunderheit tho underholdt van Schoelen und Educatie van de jöget" of „tot onderholdinge, institutie ende educatie van de jeucht zoewell vanden Omlanden als wtte stadt" was bestemd. [3]

Op welke wijze werd de hand gelegd aan de beschaving der Ommelander hoop des vaderlands? [4] In de eerste plaats zij opgemerkt, dat de onderwijzer dier dagen niet alleen als leermeester der jeugd optrad, maar dat hij ook — onze neutrale school was toen een onbekende grootheid — mee moest werken tot de Christelijke opvoeding der aan zijn zorg toevertrouwde zieltjes. Hij toch moest zijn „schoelkinder sonder onderscheit daerto houden, dat sij voor end nae den middach te kercken komen;" hij moest „in de schoele den Christlicken Catechismum, en de

(1) Bij Boeles, t. a. p., p. 96.
(2) Groningsche Volksalmanak voor 1890, p. 231.
(3) Boeles, t. a. p., p. 93.
(4) »Schoolordre" passim.

gronden der Salichmakende religie getrouwelick den kinderen inscherpen, ende tot opsegginge in de kercke aenhouden, hen „in alle Christelicke geboden end int singen van Psalmen oefenen." ([1]) De „schoolordre" van 1654 regelde in artt. 13 en 14 dit punt nog nader, door voor te schrijven, dat des Zaterdags vooral die stichtelijke liederen werden ingestudeerd, die den volgenden dag in de kerk zouden worden gezongen, „opdat (de kinderen) 't gesang aldaer (mochten) verstercken." Ook de wijze, waarop het schoolonderwijs in den Hervormden Godsdienst moest worden gegeven, was eenigermate aan regelen gebonden: „eerst de hoofdstucken van deselve, oock eenige noodige en bequame gebeden, die in den A. B. boeken ende catechismen gevonden werden, volgens de vragen ende antwoorden uit den Christelicken Catechismo, ende eenige Biblische Spreucken tot bewijs; verder moesten de schoolmeesters (hare discipelen) daertoe houden, dat sij deselve in de schole op sekere dagen, ende inde kercke bij de Catechismi predicatiën ofte catechisatiën opseggen." Ook buiten de school hadden zij met hunne leerlingen zich te bemoeien, zij waren verplicht „hare discipelen 's sondaechs voor ende naemiddach, ofte op andere tijden, den opentlicken Godtsdienst met eerbiedicheit ende stilheit te doen bijwonen." Het opvoedend karakter, dat de school moest bezitten, blijkt ook uit het voorschrift, dat de onderwijzers

(1) »Ordre der vragen, d' welcke jaerlijx den Kösteren, Organisten, ende Schoelmesteren, in classe Loppersuma, voergestelt werden, om oprechtelick ende in conscientie daerop te antwoorden, gedrukt bij Boeles, t. a. p., pag. 213 v.v. — Dit stuk moet opgemaakt zijn tusschen 1642 en 1651.

het jonge volkje „in alle gottsalicheit ende goede manieren (moesten) onderrichten ende daertoe vermanen; maer van vloecken, sweren, vuilspreken, dobbelen, caertspelen, ende alle gottloosheid, ijdelheid ende lichtveerdicheit, eernstelick afmanen ende afhouden."

De „schooldienst" nam een aanvang, des zomers (1 April tot 1 September) des ochtends om 6 uur en duurde tot 8 uur, werd voortgezet van 9 tot 11 uur, begon op nieuw om 12 uur, werd tijdelijk gestaakt om 2 uur, om daarna van 3 tot 5 uur vervolgd te worden. In zijn vrijen tijd mocht de onderwijzer „extraordinarisse schole" houden, mits deze geen inbreuk maakte op de „ordinarisse." Van 1 September tot 1 April was er slechts sprake van twee schooltijden, één van 8 tot 11, één van 12 tot 3 uur. Zeer getrouw schijnen de lessen niet te zijn bezocht, men zou dit althans mogen opmaken uit het voorschrift, dat er school moest worden gehouden ook, „alsser slechts eenige kinderen zijn." [1] Des Woensdags en Zaterdags namiddags werd geen onderricht gegeven, terwijl onderwijzer en leerlingen zich in 3 weken zomer- en 3 weken wintervacantie mochten verheugen. De bovengenoemde „uijren sullen (de schoolmeesters) altijt met den gebede doen beginnen en eindigen, so dat een van hare discipelen nae ordre, 's morgens het morgen-, ende 's avonts het avontgebedt, ende op nadere tijden bequame schoolgebeden

(1) Zie ook hierboven, pag. 156.

ende andere openbaerlijck ende met aendacht uitspreke." Uitdrukkelijk was voorgeschreven, dat zij in persoon bij het onderwijs moesten tegenwoordig zijn en zich niet door anderen mochten laten vervangen en hun werden paedagogische voorschriften aan de hand gedaan, door bepaaldelijk hun onder 't oog te brengen, dat zij „alle onordeninge ende moetwil (moesten) weren; de neerstige opwecken, de naelatige en ongehoorsame, sonder aensien van personen, met eernst, doch met voorsichtichheit en sonder wreetheit straffen." Het onderwijs bestond overigens in het leeren lezen en schrijven en op sommige plaatsen in het leeren rekenen. Aan het laatste schijnt geen bijzonder groote behoefte te zijn geweest, maar *indien* den onderwijzers „de Rekenkonst mede te leren aanbevolen (was, mochten) sij die niet nalaten, maer neerstelijck haren leerlingen inscherpen." Het leeren lezen bestond in het „grondelijck leren de letteren kennen, 't samensetten ende lesen." Daartoe moesten de schoolmeesters „gebruicken stichtelicke ende in de lere gesonde, ende in de sprake oprecht-nederlantsche boeken en brieven." Den kinderen moesten „hooft voor hooft, niet twee of drije te gelijck" de lessen verhoord worden. Lezen was hoofdzaak, schrijven kwam pas in de tweede plaats: „Daernae (sullen de onderwijzers) het schrijven van de eerste beginselen uit den gronde aenwijsen, in nederlantsche tale en letteren; ende daertoe geven stichtelijcke voorschriften, ende deselve om de twee of drije weken veranderen; latende de kinderen daechliks in 't samen genaeide boeckiens schrijven, om van

tijt tot tijt te sien wat se toenemen, ende dan alle vierendeel jaren opentlicke prijsschriften maken."

Met het schoolonderwijs was hun taak niet geëindigd. In de eerste plaats was hun voorgeschreven, dat zij zich meer en meer voor hun taak moesten trachten te bekwamen, of, zooals de Loppersummer „ordre der vragen" het uitdrukt, dat zij „haer selfs in leesen, schriven, rekenen, singen, gedurich (moesten) oefenen, om meer ende meer to te nemen." Geheel overbodig was dit gebod zeker niet. In 1627 b.v. had Haren een onderwijzer, die niet zingen kon of schrijven, en in 't lezen alles behalve een meester was. ([1]) Verder kostte hun de waarneming der betrekking van voorlezer en koster den benoodigden tijd. Het ligt buiten het bestek van dit opstel, hierover nader te spreken, genoeg zij het, dat zij in dit opzicht aan een scherpe contrôle waren onderworpen, namelijk aan die der op hun gezag zeer naijverige predikanten. Hun dienst werd nog verzwaard, indien twee dorpen één gecombineerde predikantsplaats vormden: dan toch moesten zij den dominé des Zondags steeds volgen naar de plaats, waar gepredikt werd.

Het toezicht over het onderwijzend personeel was geheel opgedragen aan de geestelijke autoriteiten. Volledig wordt dit in art. 23 der „Schoolordre" van 1654 uitgedrukt in de volgende bewoordingen: Bij aldien iemant van (de schoolmeesters) dese ordre moetwillich comt te overtreden, ende sich in leere, leven ende bedieninge niet na behooren te dragen;

(1) Cf. Boeles, t. a. p., pag. 95.

sal hij eerst door den Predicant ter plaetse ende voorts voor den kerckenraat te reden gestelt, ende na gelegenheit van schult gecensureert, ofte oock van 't H. Avontmael gesuspendeert werden; ende sich niet beterende voor 't classis geciteert, ende aldaer nae behooren bestraft, ja oock van sijn bedieninge ende tractement voor eenen tijt ontset werden. Ende so hij evenwel in sijn quaet voortgaet, ofte door eenige sware misdaet sulcks verdient, sal hij door 't oordeel des classis van de kercke geëxcommuniceert, ende van sijn dienst, met goetvinden van de Collatoren, geheel gedeporteert werden." Zooals men ziet, een volledige kerkelijke censuur. En de heeren geestelijken voerden de tucht niet „slappelick." Geregeld moesten de onderwijzers vóór de classis verschijnen, ([1]) bij welke gelegenheid onderzoek werd gedaan naar alles wat hun handel en wandel betrof. In veel en velerlei stelden de predikanten belang: „of (de schoolmeesters) met haar huisgezin stichtelick (leefden): de dronckenschap, pracht in cledinge, end andere ergernissen (vermeden); of sij oock eenige andere hanteringe, als peerdecoopmanschap, Advoceren, tappen, weerderinge ende afkoop van goederen, contracten end instrumenten dienaengaende te schriven etc. (dreven), waerdoor haer beroepinge verhindert (werd);" en vooral „of sij oock in haer geheel bedieninge (gingen) met respect end goede kennisse van haer Pastoer?" ([2]) De

(1) Boeles: t. a. p., p. 97. — De Westerkwartierder classis maakte daarin echter bezwaar: Repertorium, t. a. p.

(2) »Ordre der vragen."

„Schoolordre" van 1654 had ook regelen vastgesteld, die tot richtsnoer voor hun geestelijk leven moesten strekken, zoowel als voor dat van hun gezin: „De Schoolmeesters sullen sorge dragen, dat sij selve, ende hare vrouwen ende kinderen gottsalichlick, rechtveerdichlick ende matichlick leven, haren Principalen ende Predicanten alle eere, liefde ende trouwe bewijsen, met hen ende allen inwoonderen vrede ende eenicheit onderhouden, ende niemant eenige ergernisse geven. Dierhalve sullen sij sich ende de hare onthouden van de herbergen, ende alle ongeoorloofde ende ijdele bijeencomsten tot brasserie of drinckerie streckende, in wat plaetse, op wat tijt, ende onder wat schijn het wesen magh; item, sich wachten van quade ofte lichtveerdige woorden; ijdele lieden; dobbelen ende caartspelen, twist ende oneenicheit te rocken ofte te voeden, pasquillen ende achterclap, of iets diergelijcken, 't welck geen Christen betaemt, veel min iemant, die in publijcke bedieninge is, ende een voorganger van andere."

Een onderwijzer, die naar deze voorschriften leefde, kwam der volmaaktheid nabij. Maar het vleesch is zwak en de censuur bleek dikwijls noodig. De motieven daarvoor waren van zeer verschillenden aard ([1]). „Verzuijmenisse van (den) dienst" was natuurlijk een zeer geldige reden tot censuur of ontslag, „dronkenschap en ongeregeltheijt van leven" kwam meer dan eens voor, het aangaan van een „divortium" werd

(1) **Repertorium**: t. a. p.

gestreng gestraft, evenals het zich afgeven met verboden bijbaantjes, als het houden van „herberge" en het „op Instrumenten spelen" in een vergunningslokaal. In 1674 moest door de classis een geval worden onderzocht van „ontrouw bij de invasie der vijanden," terwijl „politique Kuijperijen" ook al een oorzaak was, dat een onderwijzer „gecensureert" werd. Natuurlijk kwamen gevallen voor van oneenigheid tusschen de schoolmeesters en de predikanten, zich soms uitende in laffe kleingeestigheden. Zóó beraadslaagde de classis van het Westerkwartier van Juli tot September 1678 over het hemeltergend feit, dat de onderwijzer geweigerd had, de kerkdeur voor zijn dominé te openen. Zóó kwamen dikwijls gevallen voor, dat de „autoriteit" der classis „veracht werd," of hare bevelen in den wind werden geslagen. Zeer erg maakte het een zekere schoolmeester uit de Ommelanden, die op een goeden dag „dronken zijnde, bij dronken lieden Davids Psalmen" ging zingen en vertelde, „hij hadde de bruij van de Pastoor." Deze man ging nog verder, haalde bespottelijke onzedelijkheden uit, ging „op Sondag onder de Predikatie in een ander mans land" hooien en „zijn eijgen hooj aanmennen." Volgens de classis „meriteerde (hij) wel een deportement, maer continuerende in de schole, (werd hij) van het voorlezen, voorzingen en het Avondmael tot nader ordre gesuspendeert, en zijn Tractement gearresteert," met bedreiging, dat hij, „zoo hij hem niet beterde, de facto gedeporteert" zou zijn. Een curieus onderwijzer was die van Niezijl in 1614, die in zijn vrijen tijd

de zwarte kunst beoefende, „magiam exerceerde." Nauwelijks kwam de classis daarachter, of 's mans liefhebberij werd hem verboden (1).

Censuur kon leiden tot suspensie en deportement. Hoewel het toezicht over de onderwijzers geheel was opgedragen aan de predikanten der classis, konden deze toch niet het ontslag van een schuldigen of van een in hunne oogen minder aangenamen schoolmeester bewerken. Daartoe schijnt de medewerking van collatoren steeds te zijn gevorderd (2), terwijl hooger beroep op de Provinciale Synode mogelijk was (3) en Gedeputeerde Staten een onderwijzer konden afzetten of „inhabijl" verklaren (4). Toch spreekt het wel van zelf, dat de geestelijke autoriteiten, hun invloed in de schaal werpende, ontzaglijk veel aan het wel en wee der Ommelander schoolmeesters konden afdoen. Of deze en hunne lotgenooten van elders den goeden, ouden tijd zouden willen terugwenschen?

MR. J. E. HEERES.

(1) Repertorium: t. a. p. — Cf. Boeles: t. a. p., p. 95.
(2) Art. 23 »Schoolordre."
(3) Repertorium: t. a. p.
(4) Repertorium: t. a. p.

Eenige vragen, die jaarlijks door de Schoolmeesters te Groningen beantwoord moesten worden (1748).

Het was tot aan het jaar 1748 te Groningen eene vaste gewoonte, dat de schoolmeesters viermaal in een jaar voor den Kerkeraad [1] verschenen. Telkens in de vergaderingen van Februari, Mei, Augustus en November, die gehouden werden vóór de viering van het Heilig Avondmaal, moesten zij, terstond na de gehoudene censura morum, binnen staan.

Het doel daarvan was de behartiging van de belangen van het onderwijs in verband met het welzijn der kerk. Verschillende vragen werden hun gedaan en onderscheidene vermaningen hun gegeven. In den regel werd hun gevraagd, of zij ook het een of ander voor te dragen hadden en of zij ook klachten tegen elkander hadden in te brengen.

Dit laatste moet ons niet verwonderen. Er was in die dagen eene dikwijls zeer strenge concurrentie op te merken tusschen de schoolmeesters, die wel eens in hunne geldelijke belangen benadeeld werden, als

(1) der Ned. Geref. Kerk.

de een van den ander leerlingen zocht af te trekken door de voorwaarden tot opneming in de school wat meer faciel te maken.

Hadden de schoolmeesters niets in te brengen, dan werd hun verder gevraagd, bijv. „1. of zij de school met den gebeden begonnen? 2. of ook catechiseerden? 3. of ook over het misbruik van Gods naam den kinderen bestraften?" (1)

Voorts werden zij vermaand, „om haer plicht ontrent de jonge jeugt getrouw waer te neemen van haer te onderwijsen niet alleen in leesen en schriven, maer besonder angaende de gronden van de waere religie &" (2) Hun werd op het hart gedrukt, den moedwil der kinderen te straffen; het misbruiken van den Sabbat bij hen tegen te gaan; tegen het vloeken te waken, niet alleen in de school, maar ook op de straat; toe te zien, dat de kinderen in de kerk stil en zedig zaten; en eindelijk met een „godvruchtig exempel" hunnen leerlingen in alle dingen voor te gaan. Na een zegenwensch van den tijdelijken voorzitter des kerkeraads ontvangen te hebben, mochten zij dan heengaan.

Het getal der schoolmeesters, die alzoo „binnen stonden," was in den regel maar zeer klein. Als er twaalf kwamen, dan vond men dat veel. Gewoonlijk waren er maar acht, zeven of zes. Soms slechts drie of twee. Een enkele maal gebeurde het, dat er niemand verscheen, als bijvoorbeeld de dienaar van het

(1) *Acta Consist.* 27 Febr. 1746, *art.* 2
(2) *Acta Consist.* 26 Aug. 1731, *art.* 2.

Consistorie vergeten had, den schoolmeesters aan te zeggen, dat er kerkeraads-vergadering gehouden zou worden, of als de kerkeraad zelve het met het behandelen van verschillende zaken zoo druk had, dat de schoolmeesters niet opgeroepen werden. Dan alleen stonden zeer velen binnen, als zij gezamenlijk opkwamen voor hunne belangen en zich over de schending daarvan beklaagden. Zoo verscheen in de vergadering van den 28 Mei 1741 „een groot en ansienelijk getal der Schoolmeesteren deser Stadt", om een schriftelijk bericht te overhandigen, ([1]) naar aanleiding van eene in eene vorige vergadering ingediende doleantie, „als dat haer veele tot den Schooldienst anboden, en egter weinige bequaamheit en hadden tot het selve, ook selve door Cloppies ([2]) uit het pausdom" ([3]).

Met dezen toestand had Ds. Johannes Hulsius, die hier reeds sedert 1725 predikant was, in 1747 geen vrede meer. Welke bezwaren hij er tegen had blijkt uit de Handelingen van den Kerkeraad niet. Misschien vond hij wel, dat er een middel bedacht moest worden om dé schoolmeesters getrouwer te doen opkomen, en dat dit niet zou gaan, zoolang zij viermaal in een jaar moesten „binnenstaan". Wellicht ook oordeelde hij, dat dit onderzoek niet aan het doel zou beantwoorden, zoolang de eene praeses van den kerkeraad de vragen op deze wijze, en een andere praeses ze weer op een andere manier kon doen. Hoe dit ook zij, in de kerkeraads-vergadering van den 26sten No-

(1) *Acta Consist.* 28 Mei 1741. *art.* 3.
(2) = geestelijke zuster, non.
(3) *Acta Consist.* 26 Febr. 1741, *art.* 2.

vember 1747 (1) deed hij het voorstel, „of het niet dienstig zoude zijn eenige Vraagen optestellen, om die an de Schoolmeesters voor deze Vergaderinge comparerende voortedragen tot opwekkinge in het waarnemen van haar bedieninge, gelijk jaarlijx geschied van d' Eerw. Classis an de Schoolmeesters van het Gorecht?"

De vergadering, waarin ook de diakenen aanwezig waren, kon zich met dit voorstel zeer wel vereenigen en nam terstond het besluit, dat éénmaal in het jaar zulke vragen aan de Schoolmeesters gedaan zouden worden, namelijk in de vergadering vóór het in September te vieren Heilig Avondmaal. Tevens droeg zij den predikanten Hulsius en Albertus Alberthoma (2) op, zulke vragen samen te stellen en aan de goedkeuring des kerkeraads te onderwerpen.

Door deze beide Heeren werden nu in de Vergadering des Kerkeraads van den 5den Juni 1748 (3) ingeleverd de volgende

„Articulen den Schoolmeest: voor te houden.

Art: 1.

Of gij ook eenige neering en hantering doet waar door de kinderen eenigzins in 't leeren konnen verhindert worden?

2.

Of gij den dienst door ú zelven, en niet door andere of ondermeesters waarneemt, dan in cas van noodzaakelykheijd?

(1) *Acta Consist.* 26 Nov. 1747 *art.* 5.
(2) Als tijdelijk praeses der vergadering.
(3) *Acta Consist.* 5 Juni 1748, *art.* 3.

3.

Of gij den dienst op gewoonen tijd waarneemt 's morgens van 8. tot 11. 's namidd: van 1. tot 3. beginnende met het morgen en eijndigende met het avondgebed?

4,

Of gij den kinderen na hun jaaren en vatbaarheijd leert het spellen, lezen, schrijven; en in 't lezen u bedient van een Euangelist, een der Brieven, Psalmen, Spreuken van Salomo, of ander stigtelijk Historisch boek? en in het schrijven stigtelijke voorschriften?

5.

Of gij hen laat leeren en doen opzeggen, elk naar zijn begrip en jaaren, *a.* de gewoone hoofdstukken. *b.* de gewoone Formulier gebeden, als het morgen en avond gebed, en de gebeden voor en na den eeten. *c.* den catechismus en eerste beginzelen der christelijke Religie; hen houdende tot de vreeze Gods, en om eenige gepaste Schriftuur plaatsen van buiten te leeren?

6.

Of gij meergevorderde ook oeffent in het zingen van Psalmen?

7.

Of gij hen anprijst en naa vermogen houdt, *a.* tot den openbaaren Godsdienst? *b.* tot goede redenen in de school en op straat, tot eerbied voor God, voor hunne ouderen, overheden, Leeraaren, meesters en alle eerlijke lieden?

8.

Of gij waakt allessints tegen misbruik van G. heijlige naam, vloeken, zweeren, ontugtig spreeken, dobbelen, kaarten, verwijten, vegten, bijnaamen geven, met jemants gebreeken spotten, en voorts allerleij ongeregeltheden, bijzonder ook op kerkhoven onder de Predicatien, en zelve met een goed exempel voorgaat.

9.

Of er agt gegeven word dat de kinderen der Roomsgezinde in de Schoolen niet brengen eenige hunne boeken, roosekransen, kruicifixen, effigies, schilderietjes, enz: of dat zij de kinderen der Gereformeerde niet qualijk bejegenen of lasteren?

10.

Of de Schooldiscipline met distinctie naar de jaaren onderhouden en geoeffend worde?"

Met dankbetuiging aan de Heeren Hulsius en Alberthoma keurde de kerkeraad al deze artikelen goed en bepaalde tevens, dat den dienaar van het Consistorie gelast zou worden, telken jare alle schoolmeesters te citeeren voor de vergadering, waarin zij deze vragen zouden moeten beantwoorden.

Deze eerste beantwoording had plaats den 25sten Augustus 1748 (1) door niet minder dan 27 schoolmeesters. Langzamerhand verminderde echter dit getal weer, zoodat het al spoedig even klein was als vroeger. De vragen bleven evenwel bestaan en werden steeds trouw gedaan.

Groningen. Dr. S. D. VAN VEEN.

(1) *Acta Consist.* 25 Aug. 1748, *art.* 4.

Iets over de brandweer in oude tijden.

Voorzeker zal het den lezer van dit opschrift niet verwonderen, dat, gelijk in zoo menig opzicht, ook hier het tegenwoordig bestaande slechts eene voortzetting en verbetering is van wat vroegere geslachten hebben tot stand gebracht; waarschijnlijk echter zal niemand zich die oude Groninger brandweer als erg volmaakt voorstellen. Toch was die regeling, *op het papier althans*, betrekkelijk vroeg reeds zóó, dat wij haar nu nog zonder veel moeite voor de tegenwoordige toestanden pasklaar zouden kunnen maken, indien niet de verbeterde watertoevoer en de invoering der stoombrandspuiten aan de brandweer een' trap van volmaaktheid, aan de branden zelf een minimum van uitgebreidheid hadden gegeven, waarvan onze vaderen onmogelijk konden droomen.

Op het papier althans, zeide ik, want, zijn de talrijke elkaar opvolgende ordonnantiën van Burgemeesteren en Raed aan den eenen kant een bewijs, dat de regeling der brandweer als een gewichtige tak van regeeringszorg werd beschouwd, aan den anderen kant zijn er

bewijzen te over, dat het blusschen dikwijls deerlijk in de war liep, door onwil en zorgeloosheid van meerderen zoowel als van minderen.

Wel moet dit laatste in hooge mate ons bevreemden, wanneer we in het oog houden, dat het woord brand voor den voorzaat, die geen verzekering kende, voor wien het „door den brand uit den brand" niet bestond, een geheel andere beteekenis had dan voor den naneef.

Brand beteekende voor hem verlies van huis en have, terwijl wat het vuur nog spaarde, gevaar liep in handen te geraken van redders, die het niet terug gaven, een gevaar, vooral groot in den duisteren nacht, waarin de lantaarn van dien tijd, voor de naburige huizen uitgehangen, slechts een spaarzaam licht om zich verspreidde.

De oudste bepalingen over de brandweer vinden we in het Stadboek van 1425. Dit geeft echter geen volledige regeling, slechts een paar artikelen worden aan ons onderwerp gewijd.

Wie „in brandes noet" begint te vechten, lezen we in boek IV, XX, zal „vier bote gheuen, *En so wat hem weder ghedaen* wort, dat *is sonder bote*".

Een bepaling, eveneens wijzende op de ruwheid dier tijden, bevat het volgende artikel.

Kan men den brand stuiten door de belendende huizen neer te halen, dan mag de bewoner dat niet tegenhouden op boete van 5 mark — „maar wolde hij 't weren, *watmen hem dede* dat were sonder broke en bote en wat *he weder* doet dat is vier bote".

„So wat huse echter ghebroken word, daar geen

„brand anghecomen is, dat sullen ghelden alle de daer omstaen na des rades woerden."

Verder blijkt uit boek IV, XXXIII, dat men bij brand „de noetclocke" mocht luiden. Eindelijk nog lezen we in boek V, XXIX,

„Ne gheen man moet lopen toe brande mit wapen sunder mit bilen oft mit stauen of mit ketelhoden ende mit schilden bij eenre haluer marck to broke ende elc huus sal brenghen enen emmer mit watere bi derden haluen schillink".

Dit laatste art. diende zonder twijfel tot verbetering van een ingeslopen misbruik, om n.l. gewapend zich naar den brand te begeven, waardoor licht vechtpartijen konden ontstaan.

Meer geeft het Stadboek niet. Misschien echter was de schutterij met de brandweer belast ([1]). Zeker is dit echter volstrekt niet, daar de oudste brief omtrent de rechten en verplichtingen der schutterij, n.l. de schuttenbrief van 1434 met geen enkel woord hiervan gewaagt.

Slechts eens worden zij in eene brandordonnantie genoemd, n.l. in die van 1564.

Daar lezen we, dat een Erbaren Raedt in brandtnoodt sich op 't Raedthuys bij den anderen sullen voegen, des soo sullen *ter selver tijdt twie de naeste schutten*, mit oer geweer, neffens een yder Borgemeester ende Raedtheer (bij welker roth deselvige woonachtig) bes vant Raedthuys mit gaen soo too geleiden.

Dat oock de schutten by nachte tijde ellick mit oer

---

(1) Men zie Mr. H. O. Feith. — Over de oude Groningsche Schutterij, p. 21, in Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. van Is. An. Nijhoff, jaarg. 1846.

rustinge ende geweer in vueres noodt terstond op den marckede voor den raedthuys erschynen sullen als de trumme in sulcken gevalle geroert wordt, dat welcke de trommelslager nochtans zonder voorgaande bevel van de heeren Borgemester in der tijt sich niet onderwinden noch betengen sall.

Wie dus in de oudste tijden met de brandweer was belast, welk bluschmateriaal men toen reeds bezat, 't zijn vragen, die voor onze stad wel altijd onbeantwoord zullen blijven.

Misschien is er voor 1564 geen algemeene regeling geweest. Immers over betrekkelijk nietige onderwerpen vinden we ordonnantiën uit de 15de eeuw op het stads-archief bewaard, in verschillende verzamelingen, maar nergens vinden we iets over de brandweer, terwijl na 1564 gemiddeld om de 20 jaar een nieuwe brandordonnantie werd uitgevaardigd. Ook de onvolledigheid van de ord. van 1564 pleit voor het ontbreken van vroegere algemeene regelingen.

Volgens de ord. van 1564 werd de brandwacht uitgeoefend door de burgers zelf, voorzoover zij n.l. behoorden tot het „Borgelyck Regiment".

Oorspronkelijk was dit het geval met allen, behalve de magistraatspersonen, de leeraren en de Mennonieten, later werd echter plaatsvervanging toegelaten. Dit „Borgelyck Regiment" nu, waaraan de handhaving der orde was toevertrouwd, telde 18 vaandels, ieder weer verdeeld in rotten, die onder het bevel stonden van rotmeesters, terwijl de manschappen zelf rotgezellen heetten.

Aan deze rotten[1] nu werd door de ordonnantie van 1564 de brandweer opgedragen. Hoe eenvoudig het bluschmateriaal toen nog was, blijkt hieruit, dat ieder rot had 1 ladder, 2 brandhaken en 6 leeren emmers, en wel „nae grootte ende rijckheit der rotte”.

Het noodige water werd grootendeels aangevoerd door de watermenners, wier ijver de ordonnantie trachtte aan te vuren, door hen voor het eerste voer water een' halven daalder te beloven.

Vóór hunne aankomst behielp men zich met de „tinen”, die de buren met water gevuld voor hunne deuren moesten plaatsen. 's Nachts hadden deze ook voor licht te zorgen, door een lantaarn buiten te hangen.

Behalve deze onvolledige regeling bevat de ordonnantie nog enkele strafbepalingen.

Neemt b.v. een schoorsteenbrand zoo groote afmetingen aan, dat de vlam er boven uit slaat en de „torenwachter blasende wort”, dan verbeurt de bewoner overdag 5 en 's nachts 10 mark.

Van verdere voorzorgsmaatregelen geen sprake, hoewel ze toch bij de onvoorzichtigheid der inwoners hoog noodig waren geweest.

Zoo liet menigeen een' schoorsteen vol roet eenvoudig uitbranden, om zich de moeite van het schoonmaken te besparen.

Beter was in dit opzicht eene ordonnantie van 20 Juni 1646, welke verbood turf, hout, hooi, stroo of

(1) Ook het begraven der dooden geschiedde door hen.

wol bij een' schoorsteen te bewaren, terwijl ze den rotmeesters gelastte 2 maal 's jaars alle bewaarplaatsen van turf te inspecteeren, met bevoegdheid, om op eigen gezag zoodanige veranderingen te maken, als hun goeddacht.

Verder mochten de ingezetenen geen heete asch met vuur vermengd meer op straat werpen; stroo moesten ze buiten de poort brengen in plaats van het, zooals in dien tijd gewoonte was, in brand te steken.

De vrijheid tot het afsteken van vuurwerken werd aanmerkelijk beperkt; slechts in dagen van „triumph" mocht dit nog gebeuren, en dan ook nog slechts met vergunning van den presideerenden Burgemeester, anders stond daarop eene boete van 3 caroliguldens, welke echter werd verdubbeld, wanneer 't geschiedde, nadat met de avondklok „ruym-straete" was geluid.

Niemand mocht 's avonds turf halen dan met een goed gesloten lantaarn. Bij overtreding werd de meester beboet, maar mocht het verhalen op het loon der onvoorzichtige dienstmaagd.

Op dezelfde wijze waren de herbergiers aansprakelijk voor de daden hunner „gasten".

Deze bepalingen vinden we meestal in de latere ordonnantiën herhaald en nu en dan eens uitgebreid.

Het verst gaat zeker wel die van 12 Mei 1731, welke aan timmerlui, lei- en stroodekkers en turfdragers het rooken onder hun werk verbiedt.

Ieder, in wiens huis brand ontstond, moest onmiddellijk luide op de straat „brand" roepen ([1]) en 's nachts

(1) Ordonnantie 1646.

de buren opkloppen op boete van *f* 25. Zag een ander den brand het eerst, dan was de helft der verbeurde *f* 25 voor hem.

Bovendien moest onmiddelijk bericht gezonden worden naar de Hoofdwacht en aan den hopman, onder wiens vaandel, m. a. w. in wiens wijk, de brand was ontstaan.

Deze begaf zich dan onmiddelijk naar „de plaats des onheils" en zond ondertusschen de trommelslagers naar de watermenners, die nooit haast hadden, hoewel ze wisten, dat vóór hunne komst het blusschen weinig beteekende.

Om hunnen ijver te verhoogen, werd bij Raadsresol. van 1717 de premie voor het eerste voer water van een' daalder op 5 gulden gebracht. Het door hen aangevoerde water werd overgestort in biervaten, die de hopman van de naaste brouwers liet halen. Weigerden deze ze af te geven, 't geen nog al eens gebeurde, daar de kuipen niet altijd onbeschadigd terugkwamen, dan werden ze eenvoudig verbeurd verklaard ten bate van de armen! (1)

Krasse maatregelen nam men echter wel meer. Zoo werd reeds in 1646 aan vrouwen, meisjes en kinderen de toegang verboden tot de straat, waarin de brand was, omdat de waterdragers (2) daardoor gehinderd werden. Toch bleek die menschkundige bepaling niet voldoende, om aan alle verwarring een eind te maken. Blijkbaar waren de dames niet alleen schuldig. De

(1) Ordonn. van 1672.

(2) Dit waren voornamelijk de tonnedragers, wier gewoon beroep bestond in het vervoeren van het bier naar de afnemers der brouwers, 't geen door niemand anders mocht geschieden. Ze moesten daarbij scherp toezien, of ze ook vreemde bieren ontdekten, en hiervan onmiddellijk kennis geven aan den Burgemeester.

volgende ordonnantie van 1672 verwijderde daarom ook de nieuwsgierige mannen, door te bepalen, dat de soldaten en alle wachthebbende burgers in 't geweer moesten komen, terwijl van de anderen ieder in zijn eigen straat moest blijven. De Mennonieten echter, 't varend volk, timmerlui, metselaars, tonnedragers, voerlieden en sledemenners moesten zich onmiddelijk naar den brand begeven, de Mennonieten onder leiding van hunne leeraars, de anderen onder aanvoering van de hoofden der gilden.

Volgens de ordonnantiën moest de brandweer om niet hare diensten praesteeren; bij verwonding echter gedurende den brand moest het „meesterloon" zoowel als andere onkosten betaald worden door den bewoner van het brandende huis.

't Bleek echter dikwijls, dat de naastenliefde bij den ouden Groninger niet altijd sterk genoeg was ontwikkeld, om bij brand alle krachten in te spannen. De Regeering trachtte daarom in latere tijden zijn' ijver aan te wakkeren, door inderdaad groote beloovingen toe te kennen aan hen, die zich werkelijk verdienstelijk gemaakt hadden.

Zoo kregen bij „een calamiteuse en afschrikkelijke brand" van de Martini- en A-torens in 1671 de redders eene som van *f* 400.

In 1699 kreeg iemand voor het blusschen van een' brand in den Martini-toren *f* 60, terwijl in 1671 bij gelegenheid van een' brand in dienzelfden toren aan 4 personen samen werd uitbetaald *f* 130. (1)

(1) Men zie Raadsres. van 1671, 23 Febr. 1699 en 28 Nov. 1761.

Moest, zooals wij vroeger zagen, bij brand ieder buur eene kuip water voor zijne deur plaatsen, in droge zomers had dikwijls ieder ten allen tijde hiervoor te zorgen.

O. a. werd zulk een voorschrift uitgevaardigd in den heeten zomer van 1589, waarbij tevens den rotmeesters de zorg voor de richtige nakoming van dat bevel werd opgedragen.

Gedurende het beleg van 1672 geschiedde hetzelfde, terwijl ook op de Martini- en A-torens voortdurend bakken met water in gereedheid werden gehouden. ([1])

't Behoeft voorzeker geen betoog, dat de gewone brandweer niet in staat was bij het beleg van 1672 alle vuur te blusschen. Burgemeesteren en Raed hadden hierin echter tijdig voorzien, door voor een eventueel beleg de Mennonieten, die geen wapens mochten dragen, tot een bijzondere brandweer te organiseeren. Zij waren verdeeld in 3 afdeelingen, waarvan er altijd ééne op de been was, en volgens de geschiedverhalen hebben zij tijdens het beleg met bijzonderen ijver alle branden gebluscht.

Bij het beleg van 1594, toen de vijand schoot met „gloyende kuigels" en soms met „grouwelycke vuirpijlen daer 8 pypen in waren, elck met een loot gevult, verrichten monniken en Mennonieten dit werk samen.

Toch was de brandweer in 1672 reeds belangrijk vooruitgegaan door de invoering van brandspuiten. Den 24 Mei 1671 werd door Burgemeesteren en Raed den

(1) Raadsres. Mei 1672.

Raadsheer Van Gockinga opgedragen informatiën in te winnen „over seeckere spoyten soo in tijt van brandt seer dienstich syn," en te onderzoeken hoe duur ze waren, hoeveel water ze konden bevatten en of ze voor onze stad dienstig zouden zijn.

Met behulp van niemand minder dan den Amsterdamschen Burgemeester Andries de Graeff komt hij in relatie met zeken Stamphorst. Deze had 2 soorten brandspuiten; de grootste kon 12 ton water inhouden en gaf voortdurend water, terwijl dit bij de andere slechts bij tusschenpoozen het geval was.

De eerste moest bediend worden door 21 à 22 man en kon het water opvoeren tot het dak van het Amsterdamsche stadhuis. Verder was de kunst nog niet gevorderd, en, naar ik meen, is dat zelfs voor onze tegenwoordige stoombrandspuiten nog eene respectabele hoogte. De beste soort kostte 900 gulden, de andere *f* 600. Deze laatste was 5 voet lang, 2 voet en 8 duim breed, 3 voet hoog en woog 200 ℔ (1). Zonder twijfel vond de stadsregeering den prijs te hoog; ze kocht in hetzelfde jaar er een van Izaak Hütte voor 300 car. gulden en later nog 6 kleine handspuiten voor 6 car. gulden het stuk.

In 1683 had men er twee resp. geplaatst in de Martini- en A-Kerken. Reeds toen werd door eene commissie tot revisie der brand-ordonnantie voorgesteld, altijd 2 paarden gereed te houden, ten einde zoo spoedig mogelijk het terrein van den brand te kunnen bereiken. Burgemeesters en Raed verzochten echter

(1) Ingekomen missives 1671.

de Commissie dit nog eens rijpelijk te overwegen, 't geen natuurlijk ten gevolge had, dat er niets van kwam.

Een twintig jaar later kreeg de stad twee slangbrandspuiten, waarvoor, toen ze goed voldeden, aan Mr. Peter van Hengelaer *f* 750 werd betaald. De verkooper was zoo vriendelijk Burg. en Raed een recept er bij te geven voor het conserveeren der leeren slangen, 't welk zoo zeer op prijs werd gesteld, dat het de eer genoot in het Resolutieboek van Burg. en Raed te worden opgeschreven (1).

Blijkt zoo uit alles bij de Stadsregeering een loffelijk streven om de brandweer zooveel mogelijk te verbeteren, meer nog echter dan het gehalte der ordonnantiën is voor eene beoordeeling der vroegere toestanden van belang een onderzoek naar de goede trouw en geschiktheid van hen, die met de uitvoering belast waren.

En wat de uitvoering, van welke ordonnantie ook, betreft, namen onze voorouders het meestal niet zoo heel nauw.

Niet anders was het bij de brandordonnantiën.

Zoo klagen de opzichters der brandspuiten in 1687, dat de koren- en tonnedragers zich niet onmiddelijk naar den brand begeven, zoodat een geruimen tijd ongeoefenden de spuiten moesten bedienen. (2)

---

(1) We lezen daar (R. R. van 14 Sept. 1701) een ℔ ossevet, ¼ ℔ geele was, ½ ℔ hars. Samen gekookt en met terpentijn vermengd, smeerde men met dit mengsel de slangen in.

(2) Bij een brand in 1760 dezelfde klacht.

Trouwens ook genen konden met de behandeling der spuiten niet best over weg.

Daarom werd volgens de nieuwe regeling van 1702 den eersten van iedere maand in het Stadsmagazijn ([1]) in de Pelsterstraat oefening gehouden, waaraan allen moesten deelnemen, die bij de brandspuiten werkzaam waren.

Verder zorgde de ordonnantie alweer voor de nauwkeurige omschrijving van ieders taak.

„Zoodra er brand ontstaat," lezen we, „halen de ratelaars de brandspuiten af, om ze naar de plaats des onheils *in veiligheid* te brengen, en te bewaren, tot het burgervaandel onder de wapenen is. Ook de beide naaste raadsheeren begeven zich onmiddelijk er heen, om de orde te handhaven, terwijl zij de ongehoorzamen zelfs aan den lijve mochten straffen, „want", zegt de ordonnantie, „Haar Edelheden door van onzentwege (d. i. vanwege Burgem. en Raed) spreken en gebieden".

De korendragers leidden de slangen, terwijl de tonnedragers te zorgen hadden voor het in orde brengen der brandemmers en het vullen der spuiten.

De ratelaars moesten ondertusschen het volk van de spuiten afhouden en tevens van het brandend huis, *„also in cas van brandt vele menschen op het huys toevallen om te stelen"*.

De maandelijksche oefeningen beteekenden waarschijnlijk niet veel, ze waren ten minste zoo weinig in staat een nauwgezette opvolging der gegeven voor-

(1) Ter plaatse van de tegenwoordige Rijks-Kweekschool.

schriften te weeg te brengen, dat in een R. R. van 18 Oct. 1715 ronduit wordt gezegd, dat de ordonnantie in 't geheel niet meer wordt nagekomen en dat daardoor bij een brand gewoonlijk alles één verwarring is. Overdreven kan men dit niet noemen, wanneer we bedenken, dat b.v. bij een brand in diezelfde maand October de sleutel van het brandspuithuisje eerst gevonden werd, toen de brand vrijwel afgeloopen was.

De Heeren wilden daarom de brandweer beter onder opzicht hebben, en verplaatsten de oefening naar „'t breede merckt" ten oosten van het Heeren Wijnhuis.

Eene bijzondere oefening werd in het volgende jaar nog voorgeschreven voor den Martini-toren.

Eenmaal 's jaars werd de slang der brandspuit op den toren gelegd en deze bespoten, alsof er werkelijk brand was.

In hetzelfde jaar 1716 werd de „brandordre" herzien en verbeterd naar het voorbeeld der Amsterdamsche. De reden der herziening geeft de considerans openhartig aan. Zij openbaart hier aan het publiek dezelfde grieven, waarover in de R. R. van 18 Oct. 1715 reeds in besloten kring werd geklaagd. De bestaande ordonnantie wordt niet nageleefd, onachtzaamheid van den een en onwil van den ander, zeggen Burgemeesters en Raed, maken, dat bij brand alles in 't honderd loopt, en in zoo'n geval waren onze vaderen gewoon eene nieuwe ordonnantie te maken of de oude op nieuw te „emaneeren", met 't gevolg, dat de boel weer in 't honderd liep.

Volgens de regeling van 1716 werd de Stadsbouw-

meester directeur der brandweer. Onder hem stonden 2 opzichters, die ieder een brandspuit onder hun beheer hadden. Tonnedragers en ratelaars werd op 't hart gedrukt zich vooral nuchter te houden.

Ieder spuitgast kreeg een penning, om die bij zijne aankomst over te geven aan den brandmeester. Deze moest nauwkeurig den tijd van aankomst noteeren, om daarnaar later belooningen en straffen uit te deelen.

Ook tegen diefstal werden betere maatregelen genomen, door het burger-vaandel een kring om het brandend huis te laten trekken.

De klachten bleven echter aanhouden: 't zat hem niet alleen in de lagere ambtenaren. Bij een brand van 8 Mei 1757 waren integendeel juist zij afwezig, die „ordre" op den brand moesten stellen. In 1758 had slechts een enkele der 18 vaandels de brandladders in orde. Dit kwam natuurlijk weer aan 't licht bij een brand.

De Heeren van de Kluft ([1]) gelastten daarop alle hopliedden binnen 14 dagen hunne ladders in orde te maken en van den naam van den hopman en het nummer van het vaandel voorzien op de daartoe bestemde plaatse (meestal muren van kerken en openbare gebouwen) op te hangen.

Eenige jaren later, in Dec. 1767, rapporteerde de commandeerende officier van den Borger Hoofdwacht aan den Raad, dat bij een brand van 23 Dec. vele brandemmers ten eenenmale onbruikbaar waren geweest.

(1) De Kluftheeren hadden het toezicht op het bouwen door partikulieren en waren rechters in kwestiën van afwatering en burenrecht.

Burgemeesters en Raed gaven daarop den Heeren van de Kluft eene scherpe reprimande, vroegen hun, of zij niet volgens de ordonnantie het brandgereedschap inspecteerden, en zoo ja, waaraan dan die onbruikbaarheid was toe te schrijven. Aan 't slot van den brief vermanen zij hen in 't vervolg beter toezicht te houden op wat aan hunne zorg was toevertrouwd.

Dit was echter gemakkelijker gezegd dan gedaan, daar de rotmeesters dikwijls weigerden hun brandgereedschap te laten inspecteeren, of het ten minste zoo wisten aan te leggen, dat van het onderzoek weinig terecht kwam. Dit kon gemakkelijk, daar de Kluftheeren het bluschmateriaal *in de huizen* der rotmeesters moesten inspecteeren.

In 1773 kregen deze daarom last op den dag der inspectie hun gereedschap vóór het huis te plaatsen, zoodat zij de Kluftheeren in hun werk niet langer konden bemoeielijken.

Hoe nu eindelijk, niet alleen op het papier, maar ook in werkelijkheid, een betere regeling is tot stand gekomen, wenschen we een volgenden keer mee te deelen.

Groningen. Mr. K. MEIJER WIERSMA.

Wandelingen door het oude Groningen.

II.

De straten en hare namen.

Er openbaart zich in de laatste jaren in onze stad een streven naar naamsverandering van straten. De bewoners van onderscheidene buurten roepen de hulp van den gemeenteraad in tot het herdoopen van de door hen bewoonde stadsgedeelten. Redenen van den meest verscheiden aard, vooral ontleend aan de vrees onder den ouden naam eener slechte buurt te lijden, gepaard aan de hoop, dat naamsverandering ook standsverbetering zal aanbrengen, hebben veelal adressanten tot het indienen van een verzoekschrift geleid. In de meeste gevallen heeft de raad deze verzoeken ingewilligd; een enkele maal bleef men den bestaanden naam handhaven. Het spreekt wel als van zelf, dat op deze wijze reeds onderscheidene namen van straten zijn verdwenen, waaraan eene historische beteekenis was verbonden; doch niet alleen onze eeuw draagt de schuld, ook in vroegere eeuwen zijn die namen aan wisselingen onderhevig geweest.

Nog zijn er vele namen van buurten in onze stad, waarvan de beteekenis niet duidelijk is, waarbij men gevoelt, dat de geschiedenis te hulp moet worden geroepen om eene verklaring of opheldering te geven, terwijl, wat den uiterlijken vorm betreft, door afbraak en aanbouw de plattegrond van menige wijk aanmerkelijk is gewijzigd. De geschiedenis dier namen van straten, pleinen, stegen en buurten, wensch ik, voorzooverre ik deze heb kunnen nasporen, aan mijne lezers op eene wandeling door Groningen mede te deelen; meermalen zullen wij daarbij de gelegenheid hebben bij de veranderingen stil te staan, welke de plattegrond der stad in den loop der tijden heeft ondergaan. Het oudste gedeelte van Groningen, gelegen binnen de zoogenaamde „diepen", zooals tot het midden der 15ᵉ eeuw de omvang der stad was, komt voor eene behandeling het eerst in aanmerking; de verschillende uitleggingen der stad kunnen volgen.

Beginnen wij daartoe onzen tocht op de Grootemarkt, tot in het begin onzer eeuw doorgaans „de Breedemarkt" genoemd, en brengen wij in de eerste plaats hulde aan den ruimen blik en den schoonheidszin onzer voorzaten, die, bij het zich vormen der stad nu 7 à 8 eeuwen geleden, terstond in het eerst bewoonde gedeelte een marktplein van zulke regelmatige en groote afmetingen wisten aan te leggen, als waarop geen der steden van ons land in hare oude gedeelten kan bogen. Het is, alsof de Groningers uit de 11ᵉ en 12ᵉ eeuw begrepen, dat de „villa Cruoninga", oorspronkelijk waarschijnlijk uit een kasteel met eenige

omliggende huizen bestaande, door hare ligging op het einde van den hoogen en drogen Hondsrug, nabij de vereeniging van de twee eenige riviertjes in deze vlakke landen, in de onmiddelijke nabijheid der vette kleistreken, als voorbeschikt was een handelstad, *de stad* van het noorden te worden.

Hoe de Breedemarkt er vóór het midden der 15ᵉ eeuw heeft uitgezien, — wij weten er weinig van. Wel maken oorkonden uit het begin der 14ᵉ eeuw ([1]) melding van „stenen husen" aan de markt, eene uitzondering op de toen algemeen in zwang zijnde houten huizen, doch overigens weten wij alleen, dat geen straatsteenen het ruime marktplein, waarop zich in het midden geen raadhuis bevond, bedekten.

't Moet er in die tijden vuil hebben uitgezien op onze pleinen en straten. Geen plaveisel dekte de wegen, de varkens liepen vrij rond, geen „stadsreiniging" droeg zorg de vuilnis te verwijderen. Omstreeks 1425 kwam ten dien opzichte eenige verbetering. In het toen uitgevaardigde stadboek ([2]) bepaalde de regeering: „Soe we verken hevet, de holde se bynnen sijn huus of bynnen sinen hove van sce Lutgersdage (26 Maart) want to sce Oedgersdage (10 September), mer daer na so hebber elc also vele als he wille, mer deden se yenigen mannen scaden, de de mochten se schutten op een recht of doden of verderven sonder broke. ([3])" Gedurende den winter dus waren de modderige grasvelden en zandwegen in de stad voor de zwijnen een

(1) Oud-Archief in Groningen, o.a. 1317 no. 3.
(2) Stadboek v. Gron. boek V, art. 38.
(3) = geldstraf.

waar paradijs, waarin zij vrij mochten verkeeren en zich rondwentelen. Wanneer de stadsregeering hen uit dit paradijs heeft verdreven, is niet bekend; in het midden der 16e eeuw evenwel waren zij van 's heeren straten verdwenen.

In het midden der 15e eeuw onderging de Breedemarkt groote veranderingen. In 1443 werd een aanvang gemaakt met het bouwen van een raadhuis midden op de markt, tegen welks oostzijde in 1470 het stadswijnhuis werd gebouwd. (1) En nadat men in het jaar 1446 de Vischmarkt „rede gemaket ende gestratet" had, is men met „dat Grote ende Brede marcket van sunte Mertenskerckhoff to Guldenstrate to begint in den jaer MCCCC ende XLVII ende des jaers dernae ist gans heel rede gemaket" (2), Dat was een begin der verbetering. Hierdoor werd de reinheid, inzonderheid in den winter, veel bevorderd, doch de straten waren nog verre van zindelijk te noemen. Johan Rengers van ten Post klaagt in zijn kroniek (3), dat hij met zijne medegevangenen in December 1577 „overt marckt doer den dickesten dreckhoepen" werd geleid.

Het plaveisel, hetwelk langzamerhand ook in de straten werd aangebracht, bestond uit groote zware vlinten of veldkeien, de behakte bergkeien van onze dagen kende men niet vóór deze eeuw. Wel spreken oorkonden uit de 15e eeuw van huizen, gelegen aan de noorder- of oosterrijp van de markt, doch het is

(1) Het plaatje op den omslag van dit jaarboekje, jaargang 1890, vertoont den noordergevel, jaargang 1891 den oostergevel van het raad- en wijnhuis.

(2) Zie kroniek Sicke Benninge, uitg. Mr. J. A. Feith in werken Hist. Gen. No. 48 blz. 128.

(3) Kroniek v. J. Rengers v. t. P. uitg. Mr. H. O. Feith, dl. II blz. 67.

de vraag, of onder „rijp" oorspronkelijk een afzonderlijk voetpad langs de huizen is te verstaan, en zoo ja, dan bestond toch ook dit voetpad uit veldkeien. In 1654 en 1656 werd besloten een proef te nemen, de Grootemarkt en in 1658 de Vischmarkt bijlangs de huizen met eene „floeringe" van kleine klinkers te bestraten. Dat beviel goed, zoodat dan ook de regeering der stad bij resolutie van 11 Juni 1661 besloot „na rijpe deliberatie, dat de capitale straten deser stadt an beijde sijden voor d'huijsen tot cieraet end' commoditeit der ingesetenen zullen worden gefloert met geele klinckert in de kant op behoirlijcke breette tot anwijsinge end' ordre der Raadtgecommitteerden . . . . en dat met d'opneminge van Gulden-Botteringe- end' Ebbingestraten aanvanck werde gemaeckt" ([1]).

Nog later, in de 17^{e} eeuw ([2]), werd de scheiding tusschen „rijp" en „markt" scherper gemaakt door een rij van zerken palen, welke op een afstand van ongeveer twee meter rondom het geheele plein werden geplaatst, totdat voor nu ongeveer 20 jaren deze palen verdwenen, om plaats te maken voor een verhoogd trottoir met zerken band.

In het begin der 17e eeuw werd het aantal toegangen tot het marktplein met één vermeerderd; eene nieuwe straat, verbindende de Kijk-in-'t tjatstraat met de Guldenstraat, werd in 1611 aangelegd en daartoe het huis afgebroken, hetwelk den toegang tot de te-

(1) Over de bestrating van Groningen zie men Mr. H. O. Feith in de Prov. Gron. Courant van April 1854, waaraan ook het bovenstaande is ontleend.

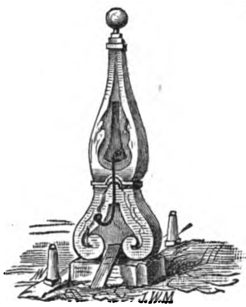
(2) Resol. Burg. en Raad v. Gron. van 3 Maart 1669.

genwoordige Zwanestraat afsloot. Men schijnt bij het bouwen van de huizen rondom de markt eene eigenaardige opvatting omtrent die toegangen te hebben gekoesterd, opmerkelijk is het toch, dat bijna alle straten, welke op de Grootemarkt uitloopen, zich nabij dat plein vernauwen, zoodat de toegangen dikwijls zeer eng zijn. Het is moeilijk de ware reden voor deze bouworde te vinden; niet onwaarschijnlijk komt het mij voor, dat zulks uit een strategisch oogpunt is geschied. Immers men vindt in de geschiedenis der stad medegedeeld, hoe bij oproerige bewegingen de regeering, op het raadhuis gezeten, terstond de toegangen tot de markt door krijgsvolk liet afsluiten. Hoe enger nu deze toegangen, hoe gemakkelijker deze afsluiting.

Nog dient te worden vermeld, dat oudtijds de Martinitoren geheel vrij aan het marktplein stond. De twee huizen, welke zich bevinden tusschen den toren en het Kreupelstraatje, zijn omstreeks het begin der 17de eeuw aldaar verrezen. Er was hier dus een pleintje en de ruime, hooge boog in de westzijde van den toren, later dichtgemetseld, thans bij de restauratie weder gedeeltelijk geopend, vormde den hoofdingang tot de kerk.

In 1660 werd een tweede gedeelte van de markt aan het publiek verkeer onttrokken door het plaatsen van een waaggebouw in den noord-

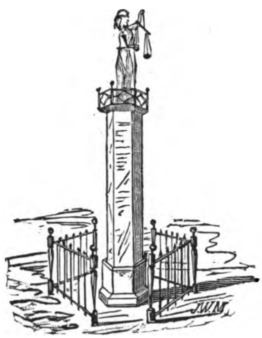
(1) westhoek nabij den ingang van Zwane- en Boteringestraat. Dit geheel vrijstaande gebouw werd in 1874 gesloopt, de markt herkreeg daar ter plaatse haar open ruimte. Bovendien bevonden zich nog tot voor weinige jaren eenige groote in 18[de] eeuwschen stijl opgetrokken monumentale pompen op de markt, zij waren in de plaats gekomen van de op oude 17[de] eeuwsche teekeningen der stad voorkomende open putten, waarboven een meer of minder sierlijk ijzeren of houten stellage tot het ophijschen van de nedergelaten emmers. Eindelijk nog verhief zich op eenigen afstand voor het oude rechthuis (de latere hoofdwacht) „de kaecke" of schandpaal. Reeds in 1577 (3) stond zij daar tot waarschuwing en afschrik; kort na 1795 verdween zij, nieuwere tijden hadden mildere zeden, ook ten opzichte der strafrechtspleging medegebracht. Naast de kaak, waaraan de door den burger-rechter veroordeelden „ten jeders spekta-

(2)

(1) Nevensstaande pomp stond voor de tegenwoordige Studentensocieteit.
(2) Deze pomp stond ter plaatse van het latere waaggebouw.
(3) Kroniek Rengers v. t. P., t. a. p. blz. 67.

kel" te pronk werden gesteld, bevond zich het houten paard. Bij resolutie van Burg. en Raad van Groningen d.d. 4 Januari 1622 werd aan het krijgsgericht toegestaan eene plaats bij de kaak voor het oude rechthuis om aldaar het houten paard te plaatsen. Het zitten op dat paard was eene met kaakstraf overeenkomende straf, doch werd door den militairen rechter aan krijgslieden opgelegd. [1]

Spreekt men tegenwoordig enkel van de Grootemarkt met nadere aanduiding, voor zooverre noodig, in betrekking tot de windstreken; in de 16de, 17de en 18de eeuw droegen verschillende deelen en „rijpen" van de Breedemarkt verschillende benamingen.

Voor den hoofdgevel, dus aan de noordzijde, van het raad- en wijnhuis bevond zich te midden der veldkeien een vierkant plein van klinkersteenen, te midden waarvan in blauwe arduinsteen een windroos was aangebracht om de windstreken met juistheid aan te wijzen. Dit vierkant, gemeenlijk „het Pleyn" genoemd, diende tot wandelplaats voor de Groninger burgers, die zich elken middag konden verlustigen in de blijde tonen, welke de stadsmuzikanten van de noordergalerij van het raadhuis over het marktplein deden weerklinken.

Eene „diergelicke wandelinge, doch vrij kleijnder dan de voorige, ten oosten van het Wijnhuijs voor eenige

(1) Zie Mr. H. O. Feith »De strafrechtspleging te Groningen" in Bijdragen v. Gesch. en Oudheidk., dl. II.

jaren gelegt, veeltijdts geheten de Koornpleijne," ([1]) was de plaats, bij resolutie van Burg. en Raad d.d. 26 Mei 1680 aangewezen tot het houden van een korenbeurs.

De ruimte voor en naast de hoofdwacht werd in de vorige eeuw aangeduid met den naam „het Officiers-pleintje."

Het gedeelte markt, gelegen tusschen de Gelkinge- en de Heerestraat, heette tot in het begin dezer eeuw „de Botermarkt." Eene publicatie van Burg. en Raad d.d. 11 Februari 1687 bepaalde, dat „voortaen diegeene dewelcke alhijr te merckt boter te koop komende brengen gehouden sullen sijn sich met haer waeren te plaetsen dight an de geute voor de rijpe ten zuiden van het ordinaris botermarckt, van de putte af tot aan Gelkingestraete toe."

Wat de „rijpen" betreft, de noorderrijp wordt tot nog een enkele maal in onze dagen aangeduid met den naam van „Glende riepe," een naam in officieele stukken van vroegere dagen voorkomend en zijne verklaring vindend in de omstandigheid, dat deze de warmste zijde van de markt is, aangezien de „glende" of gloeiende middagzon hier hare volle kracht kan doen gevoelen. De oostzijde der markt noemde men „Korenrijpe," de zuidzijde „Slagtersrijpe" en de zuidzijde nabij de Guldenstraat „Guldenrijpe." ([2])

In de onmiddelijke nabijheid der Grootemarkt, als het ware in het vierkant van dit plein begrepen, liggen de

(1) Aldus Abraham Trommius in zijne in 1694 geschreven »Reductie der Stadt Groningen" blz. 96.

(2) O. a. in verzeg. van 1428, zie H. S. Chartularium v. Selwerd, fol. 47.

Waagstraat, de Guldenstraat en de Tusschen beide Markten.

De Waagstraat is een naam, in het leven geroepen, toen de tegenwoordige waag in 1874 werd geplaatst op den hoek van het marktplein en de Suipenstraat. De oude naam van Suip- Suep- Soep- Suipen- Soepenstraat klonk den bewoners minder aangenaam in de ooren, „nomina sunt odiosa" hebben zij wellicht gedacht, vooral wanneer zij hun blik wendden naar de in de straat gelegen koffiehuizen. Of nu de naam dezer straat, reeds als „Zuipstrate" in 1407 (1) voorkomend, in verband staat met suepen=karnemelk of met zuipen=drinken, ik waag het niet te beslissen. Blijkens oude stadsrekeningen uit de 16e eeuw waren in deze straat vele „kasten", vermoedelijk potkasten, welke tegen de zich toenmaals daar bevindende stadsgebouwen aangebouwd, aan schoenmakers, „schroeders" (2) en „wantscherers" (3) waren verpacht.

Ook de oorsprong van den naam Guldenstraat schuilt in het duister. Opmerkelijk echter is het, dat in de 17e en 18e eeuw (van vroegere tijden is dit onbekend) in deze straat zich de uithangteekens „de Gulden of Gouden Roemer", „het Gulden Hoofd", de Gulden Hoed" (4) bevonden.

De Tusschen beide Markten, de trait d' union tusschen Groote- en Vischmarkt, was tot voor een veertigtal jaren minder breed dan heden ten dage.

Ter plaatse, waar thans het „blokhuis" staat, stonden

(1) Oud-Archief in Gron., 1407 no. 5.
(2) = kleermakers.
(3) = lakenbereiders.
(4) Civiel protocol der Hoofdmannenkamer 16 Juni 1611.

twee huizen, ten gevolge waarvan de toegang tot de Grootemarkt zeer nauw was. Op een plattegrond van de 17ᵉ eeuw wordt ook deze toegang, evenals het straatje tusschen het „blokhuis" en de meer zuidelijk gelegen huizen „het Koldegat" of „de Kolde gathe" ([1]) genoemd. Gat of gathe is een middelnederlandsch woord, overeenkomend met het duitsche Gasse = straat of toegang.

De Heerestraat is van ouds de hoofdstraat van Groningen geweest, het aantal der „steenhusen" aldaar wijst er op, haar naam duidt het aan. Oorspronkelijk Heerstraat, in latijnsche stukken van 1346, 1348 enz. ([2]) „Platea Exercitus" genoemd, is deze straat de heirbaan, de groote weg, waarlangs het heir, het leger trok. De in latere eeuwen voorkomende schrijfwijze „Heerenstraat" of in het latijn „Platea Dominica" ([3]) is onhistorisch en daardoor onjuist. Wel doet de zinsnede „de van Heerstrate, de heren Ludolfs helper siin" in een stuk van 1309 ([4]) het vermoeden rijzen, dat hier „heer" = dominus kan zijn, doch dit vermoeden verdwijnt, indien men let op de vele groote wegen in deze provincie, welke nog in de vorige eeuw allen worden aangeduid met den naam van Heirweg of Heereweg.

In „het wijde" der Heerestraat, ongeveer tegenover de Carolieweg, bevond zich „de Waelput." ([5]) Het was een ronde open put, ongeveer als de vierkante

(1) Aldus in verzegel. Oud-Archief in Gron., 1457 no. 3.
(2) Oud-Archief in Gron., 1346 nos. 2 en 3, Driessen Mon. Gron. blz. 657 en 664.
(3) O. a. bij Emmius.
(4) Zoenbrief van bisschop Guy, in Oud-Archief in Gron., 1309, no. 4.
(5) Wael = kolk, diep water, volgens Kiliaen.

put, hierboven op blz. 192 afgebeeld, zoodat men in de diepte het water kon zien glimmen. Door de jeugdige Groningers werd deze put met een mengelmoes van vrees, eerbied en nieuwsgierigheid aanschouwd; uit de Waelput immers, zoo hadden ouderen van dagen hun altijd medegedeeld, waren de broertjes en zusjes gekomen. Stond de put als plaats van geboorte bekend, in werkelijkheid was hij een oord, waarin menig hond of kat door een meedoogenloos mensch ten doode werd gewijd. Dat zulks niet bevorderlijk was aan de zuiverheid van het drinkwater, behoeft geen nader betoog. Na de cholera van 1866 werd de open put vervangen door een overdekte pomp.

In onmiddelijk verband met den naam Heerestraat staan de namen Carolieweg en Oosterstraat. De Carolieweg heeft niets met Karel den Stoute of Karel V uit te staan, gelijk men veelal hoort beweren. De geschiedenis van dezen naam is aldus. In de oudste stukken heet deze straat altijd „Keerelswegh", de straat der „kerels", der eenvoudige menschen, (men denke aan Floris V „der keerlen god"), der geringen, in tegenstelling met de Heerstraat, waar in de steenen huizen de machtigen der aarde woonden. Tot voor weinige jaren drukte het eenvoudig uiterlijk der meeste huizen nog op deze straat den stempel van eene zijstraat. Kerelswegh ontwikkelde zich tot Kaerelsweg, Karelsweg, Carolieweg.

De Oosterstraat is de straat gelegen ten oosten van de hoofdstraat, de Heerstraat.

De Gelkingestraat ontleent haar naam aan het

machtige geslacht der Gelkingen of Gelekingen, die vooral in de 12e en 13e eeuw eene belangrijke rol in de toenmalige twisten hier ter stede hebben gespeeld. Ook eene der vier kluften, waarin de stad oudtijds was verdeeld, heet naar hen de Gelkingekluft. Opmerking verdient nog, dat de landstreek ten z. w. van Groningen, ten w. van het Hoornsche diep tot aan Haren, Gelkingeland (1) is geheeten en dat een Gelekinghof voorkomt in Westfalen. (2)

Tusschen genoemde straten bevinden zich enkele stegen en straten. Tusschen de Heere- en Gelkingestraat bevindt zich op het hoogste punt van den Hondsrug de Hoogstraat; de naamsverklaring ligt voor de hand. Evenwel is deze naam door een anderen voorafgegaan. In 1773 (3) en eenigen tijd vroeger komt de naam Hoogstraat voor, op oudere plattegronden van 1652 en het begin der 18e eeuw draagt deze straat den naam Walenstraat, op een plattegrond van 1616 is zij zonder naamsaanduiding geteekend, op nog oudere plattegronden van 1594 en vroeger komt zij niet voor en is de huizenrij in Heere- en Gelkingestraat gesloten. Aangezien de Walen of Fransche protestanten zich eerst na den overgang van Groningen tot de Unie, dus na 1594, hier hebben gevestigd, zoo ligt het vermoeden voor de hand, dat de Walenstraat omstreeks 1600 is aangelegd en haar naam heeft ontleend aan refugiés, wellicht de eerste bewoners der straat.

(1) Driessen t. a. p., blz. 324 en 807.
(2) Codex Trad. Westf. II 97, 142 enz.
(3) Oud-Archief in Gron., 1773 no. 11.

Tusschen de Gelkinge- en Oosterstraat ligt de Donkersgang, in 1582 (1) „Dunckersgang" geheeten. Eene verzegeling van 1508 (1) spreekt van een huis aan de oostzijde van Gelkingestraat, „daer een ganck ande suedersijd, dewelcke gheet na Dunkers hues." De gang ontleent dus haar naam aan Dunker, een geslachtsnaam in 13e, 15e en 16e eeuwsche Groninger stukken voorkomende.

Ook worden de Heerestraat en Oosterstraat nog verbonden door de Burchtstraat en het Zuiderdiep. Wat den eersten naam betreft, deze werd naar aanleiding van het kasteel of den burcht, welke zich in de 16e eeuw ten z. van de straat bevond, aldus bij raadsbesluit van 4 April 1874 gedoopt. Vóór dien tijd heette deze straat Achter den Muur, doch met het oog op de acht straten in verschillende wijken der stad gelegen, allen Achter den Muur geheeten, besloot de regeering wijselijk die straten met de noodige afwisseling van namen te herdoopen. De oude steenen muur ter verdediging der stad lag tusschen het Zuiderdiep, zijnde de oude gracht, en bovengenoemde straat.

Gedurende korten tijd, omstreeks het midden der 17e eeuw, diende de noordzijde van het thans gedempte Zuiderdiep tot Vischmarkt, althans zoo vermeldt een plattegrond van Groningen uit dien tijd.

Van de Oosterstraat naar de Peperstraat leidt een steeg of gang. Deze bestond er reeds in 1564 (2), doch had toenmaals geen naam, zij mocht dien eerst

---

(1) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1582 no. 5, 1508 no. 12.
(2) Oud-Archief in Gron., 1564 no 85.

ontvangen, toen in het huis op den hoek van de Oosterstraat en deze gang in het begin der 18e eeuw eene bidplaats der Roomsch-Katholieken werd ingericht; de spraakmakende gemeente duidde haar aan met den naam Papengang, welken naam zij nog draagt.

Een Peperstraat vindt men in vele steden van ons land o. a. te Leeuwarden, 's Hertogenbosch, Gouda enz. Waaraan ontleent zij haar naam? Berlepsch (1) deelt mede, dat in de tijden vóór den handel op Indië over zee peper zeer veel werd gebruikt als geld, als ruilmiddel, o. a. tot het betalen van tol. Peper was toen zeldzaam en bijgevolg peperduur, zoodat zij aan een der eerste vereischten van een ruilmiddel, groote waarde in kleinen omvang of hoeveelheid, voldeed. Nu was de Peperstraat in vroegere eeuwen de woonplaats der paardenkoopers; Abel Eppens thoe Equart zegt in zijn kroniek (2): „Peperstraet dat is de perdenstrate, wonen vele roskammers" (3), eene mededeeling door andere bronnen uit de 16e en 17e eeuw meermalen bevestigd. Is het nu ook mogelijk, dat de vroegere paardenhandelaren, voor wie bij hun reizen en trekken een ruilmiddel van kleinen omvang zeer gewenscht was, elkander soms betaalden met peper, eene kruiderij, welke, zoo zoude een boos opmerker kunnen zeggen, hun ook bij hun handel kon te stade komen? Het is meer gebeurd, dat wat aanvankelijk een scheld- of spotnaam was, in den loop

(1) H. A. Berlepsch, Deutsche Städtewesen und Bürgerthnm, blz. 28.
(2) H. S. 16e eeuw, Oud-Archief in Gron., blz. 505.
(3) Een scheldnaam voor paardenkoopers.

der tijden tot een woord zonder eenige booze beteekenis is overgegaan.

Er is nog eene andere verklaring mogelijk. In Groningen bestonden de pachten, door vele huizen aan de kerk op te brengen, veelal uit een som gelds en een zakje peper. Is het ook mogelijk, dat de Peperstraat de straat bij uitnemendheid was, waarin peper opbrengende huizen stonden?

Bij de Peperstraat ligt het Kattendiep, evenals de Kattenhage en de Katrijp, welke wij op onze wandeling door het oude Groningen mede zullen bezoeken, den naam ontleenende aan de katten ([1]), de verdedigingswerktuigen, welke zich op de stadsmuren bevonden, in welker onmiddelijke nabijheid deze drie buurten waren gelegen.

Een oud Groninger spreekwoord, nog in gebruik, wanneer men iets tot onbepaalden tijd wil uitstellen, zoo niet afstellen, luidt: „Het zal geschieden, wanneer het aan het Akerkhof niet waait en in de Poelestraat niet vuil is." „Nomina sunt odiosa," zou men ook hier wederom kunnen zeggen, want aan het woord poel (oudtijds schreef men altijd Poelstraat en Poelpoort) is de gedachte aan vuilheid nauw verbonden. In het oudste bekende stuk ([2]) over de Poelestraat wordt gesproken van de Polstraat. Een pol of poel is een water, soms een gracht; zoo vindt men o. a.

(1) Katten zijn volgens Kiliaen en Oudemans krijgswerktuigen, waarmede men steenen naar den vijand wierp. Volgens anderen (Gron. Volks Alm. 1838, blz. 57) zijn katten = krijgstorens, steenen vestingtorens.

(2) Oud-Archief in Gron. 1325 no. 2.

bij Grijpskerk een vaart de Poel ([1]) geheeten, waarbij een weg, de Poelweg. Op oude plattegronden van Groningen ziet men even buiten de voormalige Poelpoort, ter hoogte van ongeveer het einde van den Ouden weg (toenmaals Poelweg) een water, verbindende het Damsterdiep met het Schuitendiep. Dit water is in het laatst der 17de eeuw gedempt. Kan dit water ook oudtijds de Pol of Poel ([2]) genoemd zijn geweest en aldus den naam hebben gegeven aan den weg, de poort en de straat, welke derwaarts leiden? Zoo ja, dan is de goede naam van de Poelestraat gered, de poel ligt dan niet in, maar buiten de straat. Nog eene opmerking ten opzichte dezer straat, nl. dat in de 17de eeuw het „wijde" der Poelestraat werd dienstbaar gemaakt voor het houden van paardenmarkten. ([3])

De eenige Achter den Muur, welke nog dien naam draagt, is de straat, welke zuidwaarts van uit de Poelestraat naar het Geertruidsgasthuis loopt. Vroeger kwam deze straat weder aan het Kattendiep uit, in de 17de eeuw leidde zij onder poorten door over het terrein van genoemd gasthuis, in de 18de eeuw werd zij bij het gasthuis afgesloten en aldus tot eene doodloopende (wij Groningers zeggen „stomploopende") straat vernederd.

De noordwaarts uit de Poelestraat gaande Schoolstraat en de daarop volgende Singelstraat zijn bij het

---

(1) Oud-Archief in Gron., 1759 no. 31.

(2) In eene verzegeling van 1346 (Driessen t. a. p. I, blz. 166) wordt gesproken van de Sculunge*pol* en van land bij de Ranen*pol*, liggende in of nabij Groningen. Ten n.w. van Groningen ligt de Padde*poel*.

(3) Zie o.a. Resol. B. en R. van Gron. d.d. 29 Mei 1680.

bovenvermelde raadsbesluit van 1874 herdoopte „Achter de Muren". De eerste ontleent haar naam aan de school van openbaar lager onderwijs in die straat, de tweede aan de evenwijdige richting met den Turfsingel.

De Popkenstraat, in het laatst der 15e eeuw Heer-Popkenstraat geheeten en vermoedelijk haar naam hebbende ontvangen van een heer Popko, wellicht een geestelijk heer uit een der omliggende kloosterhuizen, ([1]) schijnt niet altijd te hebben bestaan. Wordt in eene verzegeling van 1469 ([2]) gehandeld over een huis, gelegen n.z. van de „nije straat", ten zuiden van een huis in de St. Johansstraat, in verzegelingen van 1445 en 1467 is sprake van huizen, gelegen „in de nije strate, die door trumpershoff" is gemaakt. Uit die stukken blijkt, dat „die nije strate" eene richting van oost naar west bezat; het vermoeden ligt voor de hand, dat de „nije strate" ([3]) van 1469 en 1467 dezelfde is en dat het Trumpershof tusschen de St. Jansstraat en de Poelestraat heeft gelegen. Een trumper is een muzikant, meer bepaaldelijk een luitspeler, soms een trompetter. In de oude stadsrekeningen ([4]) der 16e eeuw worden onder de stadsmuzikanten van Groningen trumpers vermeld. De stadsambtenaren genoten veelal vrije woning; woonde de beul in den Beulstoren, de pijpers woonden in den Pipers- of

(1) Gron. Volks Alm. 1890, blz. 112, 116 en 120.

(2) Oud-Archief in Gron., 1469 no. 11; 1445 no. 18; 1467 no. 10.

(3) Wel is er in dienzelfden tijd, doch iets later, eene andere »nije strate", doch deze, de tegenwoordige Lutkenieuwstraat, heeft eene andere richting, n.l. van n. naar z.

(4) Zie Bijdr. v. Gesch. en Oudheidk. III blz. 44 en vlg.

Pijperstoren. Is er nu wellicht hier in de buurt eene woning met een hof of tuin voor de trumpers geweest? In dat geval is het opmerkelijk, dat in de omgeving, waar eens de trumpers hunne melodieuse klanken deden weerklinken, thans eene muziekschool is opgericht. Later gedurende ruim een eeuw heeft de Popkenstraat weder een anderen naam gevoerd, om sedert een vijf en twintig jaren tot haren ouden naam terug te keeren. Die andere naam, Pontjestraat, kortweg het Pontje, is nog niet geheel uit de volkstaal verdwenen en staat in verband met de gevangenis, welke zich in de vorige eeuw aldaar ter plaatse van de tegenwoordige school bevond en het Pontje werd genoemd. In de 17^e^ eeuw werd deze straat als een gevolg van het tijdelijk aldaar geweest zijnde Jezuitenhuis ook wel het Papengangetje genoemd (1).

In de Martinikerk bevonden zich in de 14^e^ en 15^e^ eeuw tal van altaren aan verschillende heiligen gewijd. Het belangrijkste en rijkste was het altaar ter eere van Johannes den Dooper, kortweg het St. Johannes-altaar genoemd. Het ontleende zijn hoog aanzien aan de reliquie aldaar bewaard, n.l. een arm van den heiligen Johannes. Er bestaan onderscheidene testamenten, waarbij huizen, landerijen of renten aan dit altaar werden vermaakt, zoodat de betrekking van vicaris van het St. Johannes-altaar eene zeer gewilde was. Aan de meeste vicarieën was het gebruik van eene vrije woning, een vicariehuis, verbonden.

(1) Ordonnantie B. en R. van Gron. d.d. 6 October 1649.

Een dergelijk huis, behoorende bij de St. Maartenskerk, was het huis (1), gelegen op den noorderhoek van de St. Jansstraat en het Martinikerkhof, thans de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen. Vermoedelijk zal in dit vicariehuis de vicaris van het St. Johannes-altaar hebben gewoond en deze aldus den naam hebben verschaft aan de St. Johannesstraat, eerst in de 18e eeuw St. Jansstraat genoemd. Er bestaat echter ook eene meening, dat de plaats van het genoemde St. Johannes-altaar in den zuid-oostelijken hoek der Martinikerk aanleiding heeft gegeven de straat, welke juist in de richting naar dien hoek loopt, aldus te noemen. Dit is in elk geval zeker, dat Johannes de Dooper in Groningen een der meest geeerde heiligen was, getuige den Groninger rijksdaalder van 1561, welke aan de eene zijde zijn beeld met de woorden „Sanctus Johannes Baptista" draagt.

Aan weerszijden van het tegenwoordige Provinciehuis vindt men de Groote en de Kleine Snor, „de Snurre" zooals in eene verzegeling van 1598 (2) staat vermeld. Ook nabij de Ebbingebrug ter verbinding van Schuiten- en Boterdiep, alsmede aan de noordzijde van het Damsterdiep, vindt men een klein straatje de Snor genaamd. Het komt mij voor, dat men dit woord in verband moet brengen, *niet* met snorren in de beteekenis van vliegen, zoodat een snor een straatje zou zijn, waardoor men tot bekorting van een langeren weg heen

(1) Zie verzegeling Oud-Archief in Gron., 1551 no. 25.
(2) Oud-Archief in Gron., 1598 no. 10.

snelt, maar met „snurre" in de beteekenis van iets kleins, iets van geringe beteekenis. ([1])

Het Provinciehuis was vroeger kleiner, minder breed. De zuidelijke grens vormde niet de Snor, maar een gangetje, de Schoolgang geheeten, leidende naar een school, welke stond ongeveer ter plaatse van het tegenwoordige archiefgebouw.

Nog bevond zich in deze omgeving de Ludzenplaats. Aan deze plaats grensde in 1567 ([2]) ten noorden het huis van den bekenden Dr. Georgius Westendorp, terwijl uit onderscheidene plaatsen in de kroniek van Rengers van ten Post blijkt, dat Westendorp's huis, dat een tijdlang tot gevangenis werd ingericht, lag „tegen koer van St. Martenskercke" ([3]). „Tegen" beteekent hier vermoedelijk „tegenover" en dan strookt zulks volkomen met nog aanwezige plattegronden uit de 16de eeuw, welke in de rij huizen tusschen Snor en St. Jansstraat eene aan de straatzijde open plaats vertoonen.

De kade of westzijde van het Schuitendiep tusschen Poelestraat en St. Jansstraat, vroeger stadsgracht, droeg na het wegbreken van den stadsmuur den naam „Korte Opslach," het volgend gedeelte den naam „Oosteropslach," het daarop volgend gedeelte langs den tuinmuur van het Militair Ziekenhuis den nog in den volksmond voortlevenden naam van „Onder het Hof", het gedeelte tusschen Kattenhage en Ebbingestraat, thans de Singel, den naam „Ebbingeopslach." Dit laatste

---

(1) Bremisch-Nieder-Säks. Wörterbuch.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1567 no. 39.
(3) Kroniek Rengers v. t. P. dl. II, blz. 295.

gedeelte, voorzoover het deel tusschen de Maagdenbrug en de bocht van den Singel betreft, staat bekend onder den naam Groentemarkt, als zijnde de kade, waar tot voor ongeveer 20 jaren de schepen met kool en andere groenten aanlegden.

De namen Turfsingel en Turfstraat behoeven voor ieder Groninger, die wel eens „een diepje" wandelt, geene nadere verklaring. Ook de beteekenis van den naam Gardepoort, de verbinding tusschen Turfstraat en Martinikerkhof, ligt voor de hand. Deze naam is ontstaan in de 17de eeuw (de poort is gebouwd blijkens het daarop vermelde jaartal in 1639), toen de „guarde" of wacht van den stadhouder zich in en voor het wachthuis bevond ter bewaking van den ingang van het Stadhouders- of Prinsenhof, thans het Militair Ziekenhuis. Die wacht schijnt voor een deel uit ruiterij te hebben bestaan, immers nog hoort men een enkele oer-Groninger de Turfstraat betitelen met „bij de Ruiterwacht," eene aanduiding in de vorige eeuw zeer in gebruik.

Dat zich op het tegenwoordige Martinikerkhof in den n. o. hoek tot aan 1627 de St. Walburgkerk verhief, is algemeen bekend; de namen St. Walburgkerkhof (aldus het noordelijk gedeelte van het tegenwoordige Martinikerkhof) en St. Walburgstraat hebben dan ook geene nadere verklaring noodig. Mede is de beteekenis van Kattenhage ([1]) duidelijk na de mededeelingen bij het Kattendiep gedaan.

---

(1) Dr. Acker Stratingh (Gron. Volks Alm. 1845, blz. 69) beweert, dat de Kattenhage is aangelegd in 1631. Oude 16e eeuwsche plattegronden, archiefstukken van 1553 en 1567, alsmede de naam, wijzen op een veel hoogeren ouderdom.

De brug aan het einde van de Kattenhage heet Maagdenbrug. Deze kuische naam staat in verband met de aldaar gelegen kazerne, of juister uitgedrukt met de plek gronds, waar thans de kazerne is geplaatst. Oudtijds stond aldaar „der maghede nije hues" (1), een huis toebehoorende en gebruikt door de Geestelijke maagden, de begijnen uit het Olde convent.

De naam Hofstraat, in de 17de eeuw veelal Princenhofstraat, verklaart zich zelf. Alleen dient hierbij te worden opgemerkt, dat vóor den tijd der stadhouders of prinsen, dus in de 16de eeuw en vroeger, deze straat „de Kleine Jacobijnerstraat" werd genoemd. Dat Jacobijnerstraat en Kleine Jacobijnerstraat hare namen ontleenen aan de tusschen die straten gelegen hebbende klooster en kerk der Jacobijnen of Dominicanen, behoeft eveneens geen nader betoog.

De noordwaarts uit de Jacobijnerstraat leidende Postrijdersgang, welke thans dood loopt op het plein van de aan het einde dier gang gelegen school, kwam vroeger (alles natuurlijk na de opheffing van het klooster, dus na 1595) uit in de Hofstraat op de ten zuiden van deze straat gelegen Piqueursplaats, waar zich de manège bevond. Ook trof men in deze omgeving het Provinciale wagenhuis aan. Tusschen manège, piqueur, wagenhuis en postrijder bestaat ongetwijfeld eenig verband, niet alleen aan toeval te wijten.

Tegenover de Postrijdersgang ligt het Kreupelstraatje, voorheen ook Bisschopstraatje geheeten. Over den

(1) O.a. verzegel. Oud-Archief in Gron., 1426 no. 5.

oorsprong en den naam van deze straat heeft Dr. Acker Stratingh ([1]) zich in allerlei gissingen verdiept. De slotsom, waartoe deze geleerde komt, is, dat het oude Selwerder huis en hof, behoorende aan den bisschop van Utrecht, heeft gelegen in den n.o. hoek van de Grootemarkt en dat in het begin der 15de eeuw ([2]) bij eene scheiding een straat of gang door dien hof is gelegd, zoodat $^2/_3$ deel ten w. en $^1/_3$ deel ten o. van die gang bleef bestaan. Die gang of straat zou dan Bisschopstraat zijn geheeten naar den eigenaar van den Selwerderhof en daarna door het volk Kreupelstraatje zijn gedoopt wegens haar engen en bochtigen loop, zoodat men er als het ware door moest *kruipen.* Met deze uitlegging kan ik mij onmogelijk vereenigen. Bovenal komt zulks mij vreemd voor, omdat waar reeds in 1458 ([3]) sprake is van „Cropelstrate" en in 1559 van „Kroepelstrate," de naam Bisschopstraat eerst in de 17de eeuw te voorschijn komt.

Waarschijnlijker komt het mij voor, dat de omstreeks 1434 ontstane Kreupelstraat, „streckende van der marcket totter Jacopinen", ([2]) nevens haar eigenlijken naam dien van Bisschopsstraat heeft gekregen, toen in Groningen (1568—1594) een bisschop resideerde en zijne woonplaats had in de aloude weem of pastorie van de Martinikerk aan de westzijde van het Martinikerkhof, welk huis met grooten tuin aan de achterzijde

(1) Bijdr. v. Gesch. en Oudheidk. dl. VI, blz. 35.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1434 no. 6.
(3) H. S. Chartularium van Selwerd, blz. 99 verso.

grensde en uitgang had in de Kreupelstraat. Den naam Kreupelstraat met kruipen in verband te brengen is meer vindingrijk dan juist. Zoude de naam niet in verband kunnen staan met het in 1411 te Groningen bestaan hebbende Kropelgilde, ([1]) waarvan men de beteekenis niet kent? Opmerking verdient nog, dat in het zuiden der stad nabij de Nieuwstad zich in 1511 ([2]) een Kreupelgang bevond.

Tusschen de Oude Ebbingestraat en het Kreupelstraatje, daar, waar de eerste zich verbreedt, is een straatje, hetwelk (in de 17e eeuw onder een poort „de Quinkenpoort" ([3]) door) leidt naar een pleintje, de Kwinkenplaats. De geschiedenis ([4]) leert ons, dat aldaar in de Ebbingestraat eene herberg was „de Quincke" genaamd. Quincken beteekent in het oud-groningsch het zingen van vogels; moet nu onder quincke wellicht een vogel worden verstaan? Niet onwaarschijnlijk, want de 16e en 17e eeuw leveren eene zeer groote verscheidenheid van uithangborden en uithangteekens.

De Ebbinge- en Boteringestraten dragen, als zoovele andere Groninger straten, hare namen naar machtige Groninger geslachten, welke bij den aanleg en ontwikkeling der stad in de 13e en 14e eeuw in het bezit waren van sterke „steenhusen", soort van vestingen, gelijk men deze in bijna alle oude steden destijds vond.

---

(1) Bijdr. v. Gesch. en Oudheidk. dl. X, blz. 239.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1511 no. 26.
(3) Oud-Archief in Gron. Civ. prot. der Hoofdmk. 1618, blz. 74.
(4) O.a. in 1594, Bijdr. v. Gesch. en Oudheidk. dl. I, blz. 102, en in 1614, Civ. prot. der Hoofdmk. 1614, blz. 28 en 38verso.

Van de „steenhusen" der geslachten Ebbinge en Botteringe weet men niets, de afleiding geschiedt hier naar analogie van andere dergelijke straten, De namen van die geslachten, alle op *inge* eindigende, wijzen op den Saksischen oorsprong der oude bevolking van Groningen. Dat de „Ebbinge's" een aanzienlijk geslacht hier ter stede zijn geweest, bewijzen talrijke oorkonden, o.a. van 1245, waarin sprake is van een schout Ebbinge([1]), en van 1262([2]), toen een „dominus Dodo Ebbinge" deel uitmaakte van het stadsbestuur. Wel wordt in de oudste brieven over de Ebbingestraat gesproken van Ebbedinge-, Ebdinghe-, Ebdincestrate([3]), het lijdt bij mij echter geen twijfel, of in de tijden, toen men het ten opzichte der orthographie niet zoo nauwkeurig nam, is onder Ebbinge en Ebbedinge hetzelfde geslacht te verstaan. Omtrent een geslacht Botteringe of Boteringe is niets bekend, vermoedelijk is het na korten bloei uitgestorven.

Ook het vierkant bouwblok tusschen Ebbinge- en Boteringestraat bevat tal van straten en gangen, waarvan eenige zonder naam.

De Roode Weeshuisstraat is een naam in deze eeuw ontstaan, hoewel het Roode- of Burgerweeshuis reeds bijna drie eeuwen aldaar bestaat. Het gebouw, waar thans dat weeshuis is gevestigd, was vroeger het Olde convent of het convent of klooster der Geestelijke maagden of begijnen. De straat heette dan ook

(1) „Ebbinge scultetus". Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1245 no. 1.

(2) Driessen t. a. p. I, blz. 40.

(3) Driessen t. a. p. (1338) I, blz. 138; Oud-Archief in Gron., 1383 no. 2 en 1386 no. 5.

voorheen altijd de „Geestelijke Maagdenstraat", een enkele maal de „Susterstrate" ([1]) of de „Begijnenweg" ([2]).

De straatjes en pleintjes ten o. en n. van het weeshuis, allen met den naam „het Klooster" aangeduid, behoeven na deze mededeeling geene nadere verklaring.

Van het Stalstraatje is het volgende bekend. Op oude plannen der stad, zelfs nog op die van het begin der 18e eeuw, vindt men een straatje van uit de Boteringestraat en een van uit de Geestelijke Maagdenstraat geteekend. Een der huizen van de noordzijde Grootemarkt strekte zich echter zoover achteruit, dat de toegang van het eene bovengenoemde straatje tot het andere was afgesloten. Bij resolutie van Burg. en Raad van Groningen d.d. 23 Maart 1766 werd besloten het straatje bij „de Roos" (de winkelbehuizing in de Boteringestraat op den zuiderhoek van het Stalstraatje) door de trekken tot de Geestelijke Maagdenstraat.

De Butjesstraat heet in de 15e eeuwsche stukken altijd Butkensstraat. Butken komt als eigennaam voor in de lijst der leden van het brouwersgilde in de 15e eeuw. ([3]) Doch meer bekend is butteken of butje als de naam van een Groninger muntstuk ter waarde van ± zeven centen, waarmede reeds in 1424 ([3]) en volgende jaren veel werd gerekend. Een Groninger

---

(1) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1443 no. 7.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1386 no. 7.
(3) Zie werken P. E. I. P. dl. III, blz. 183 en Gron. Volks-Alm. 1844 blz. 103.

butken of butje is volgens onzen beroemden muntkenner van der Chijs ([1]) hetzelfde als een Hollandsch botje, de verkorting van boddrager. Het verband tusschen den straatnaam en het muntstuk is daarmede echter nog niet aangetoond.

Van de Kleine Butjesstraat weten wij, dat deze straat gezamenlijk door het Olde convent en eenige aánliggende eigenaren „van wt Butkenstrate voert nordwert ten stadtmuren" in 1472 ([2]) is aangelegd.

Van lateren tijd is de naam Pausgang, vroeger Butjesgang geheeten. De naam Pausgang schijnt te zijn ontstaan omstreeks 1711, toen aldaar eene bidplaats of klein kerkje voor de Roomsch-Katholieken werd opgericht.

In een stuk ([3]) uit de eerste helft der 18^e^ eeuw, bevattende o. a. een lijst der straten, worden deze naar eene zekere volgorde opgenoemd. Wij vinden daarin, als gelegen bij de Groote en Kleine Butjesstraat, de Revetstraat, een naam nergens elders door mij aangetroffen. Uit de volgorde moet men opmaken dat deze Revetstraat is òf de Pausgang, òf eene der twee zuidelijke zijstraten, welke thans onder het Klooster zijn begrepen. Een revet is een speel- of danshuis ([4]), zoo bestond er o. a. in 1629 ([5]) in de Haddingestraat „het olde revet"; de omgeving van het klooster der geestelijke maagden is dan na het vertrek der nonnen wel van aard veranderd.

(1) Van der Chijs dl. V blz. 458.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron., 1472 no. 15.
(3) Oud-Archief in Gron. Stukken z. j. en d. no. 157.
(4) Ter Gouw, Volksvermaken blz. 37.
(5) Oud-Archief in Gron. Vonnissen der kluftheeren dl. I.

De Hardewikerstraat is een der in 1874 herdoopte Achter de Muren. Men is bij dien doop met de geschiedenis te rade gegaan. Uit een twaalftal origineele verzegelingen uit de 14e en 15e eeuw ([1]) blijkt, dat er een straat, westwaarts uit de Ebbingestraat heeft geloopen, welke den naam „Herdewikes, Herdwiker, Hardewikerstraat" voerde. Met juistheid kan de ligging dier straat niet worden opgegeven, doch wel blijkt, dat deze straat haren ingang in het noordelijk gedeelte der Ebbingestraat had. Van naamsverklaring wensch ik mij te onthouden, ik vermoed echter, dat men bij eene poging daartoe minder aan de stad Harderwijk dan wel aan een gelijknamig geslacht moet denken.

De Spilsluizen ontleenen haar naam aan de in 1672 aldaar aangelegde en in 1883 weder weggenomen sluizen. Kort na den uitleg der stad in het eerste kwartaal der 17e eeuw werd hier de vischmarkt gehouden en de kade aan de zijde der oude stad „de Nije Vischmerkt" genoemd. De visschers waren echter geenszins met deze plaats ingenomen en deden hun beklag daarover aan Burgemeesteren en Raad, die omstreeks 1680 aan de klachten gehoor gaven en de vischmarkt daar ter plaatse hebben opgeheven.

(*Wordt vervolgd.*) Mr. J. A. FEITH.

---

(1) Verzeg. Oud-Archief in Gron.; oudste 1365 no. 3, jongste 1467 no. 18.

Een anecdote over Rabenhaupt opgerakeld.

In de pas in Engeland verschenen „*Essex-papers*", welke de correspondentie bevatten van lord Essex, Onderkoning van Ierland, komt een brief voor van William Temple, den bekenden Engelschen gezant bij de regeering der Republiek, aan genoemden hoogwaardigheidsbekleeder. Hij is gedateerd den Haag, 5 Februari 1675, en bevat berichten over Nederlandsche aangelegenheden, o. a. over de uitdaging, door Groningen's verdediger Rabenhaupt gericht tot den Stadhouder van Groningen, Friesland en Drenthe, waarover Mr. H. O. Feith in het *Groninger Jaarboekje* van 1863, blz. 27 een opstel plaatste. Temple vertelt er het volgende van:

„The young Prince of Nassau being newly chosen Statholder of the Countrey of Drente [as He was before of Friseland and Groningen], Mon^sr.^ Rabenhaut, that was Drossart or chief Magistrate of that Countrey, when hee heard of the Princes accepting it, said before some of His officers, that Hee had done

contre son honneur et son serment; upon report hereof the young Prince of Nassou sente to him formally to know wether Hee had said so or no. Mon[sr.] Rabenhaut avowed it, and upon their asking it under His hand gave it them. The Prince hereupon sente him worde, that Hee was un coquin et avoit menty. Mon[sr.] Rabenhaute in returne sente an officer tho the Prince with a formall challenge to fight with him on horseback with pistolls, w[ch] was very ext[ry] from an officer to his capitaine, and more from a man of seventy-two years old to a youth of 16 or 17. The officer who carried the challenge was seased and laid up, and an account of the whole affaire sente to His H[sse] (1), w[ch] will end, I suppose, in Mon[sr.] Rabenhautes beeing heard no more of in theese countreys, from whence they say Hee is allready privately retired into Germany."

J. E. H.

(1) Willem III.

Nog eens Rabenhaupt.

De Commies-provinciaal gelast om voor het gestoelte der voogden in de Nieuwe kerk, nu ten dienste van den luitenant-generaal Rabenhaupt gedestineerd, te laten maken een gestoelte voor deszelfs gemalinne, waar bekwaam 3 vrouwspersonen kunnen zitten.

Resol. v. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d. 9 Juli 1672.

VARIA.

Verdwenen opschriften en merkwaardige steenen.

In Maart 1890 werd afgebroken een huis aan de zuidzijde der Nieuwstad te Groningen, get. F no. 172. In den voorgevel van dit huis was een steen gemetseld, waarop deze woorden:

> OCH GODT GEDE
> NCK DE MINNER ALS ICK
> DOER SWACK HEIT
> VERGEDT DDINNER.

In September 1890 werd de topgevel van een huis aan de Hooge der A te Groningen, get. H no. 91 en 92, afgebroken en vervangen door een meer modernen, doch minder fraaien gevel met houten kroonlijst. In dien topgevel bevonden zich een steen met het wapen van Dokkum, waaronder het jaartal 1644, benevens eenige gebeeldhouwde steenen koppen.

Al deze bovengenoemde steenen berusten thans in het Provinciaal Kabinet van Oudheden te Groningen.

Zondagsrust en zondagsheiliging.

Ontfangen van zeecker moeswijff wegen 't uitvlijen harer waren op een sondage, onder de predicatie, eenen gulden vijer stuijvers.

Rekening van den Stads-Advocaat-fiscaal van Groningen 1626.

Ontfangen van Mr. Suel wegen drincken in een Herbergh onder de predicatie drij guldens.

Dezelfde rekening 1627.

Ontfangen van Lambert Pellens wegen eenige drinckerije op Pinxterdagh aengestelt, ses guldens.

Dezelfde rekening 1641.

Ontfangen van den weerdt in den Hulssebos ([1]) wegen gelages Luyden te setten op een Sondagh onder de predicatie twee dalers.

Dezelfde rekening 1629.

De Kerkeraad van Groningen besloot 26 November 1682 „te verzoeken dat de Boden niet op Zabbath reizen".

Dr. S. D. van Veen, Zondagsrust en Zondagsheiliging in de 17e eeuw, blz. 67.

---

(1) Eene oude herberg, hoek Kattendiep en Schuitendiep.

Publieke veiligheid.

Mitter trommen ommegeslagen, dat Ider sijne kinder sal wachten ende waeren voer den warck buten bottringepoerte. Woe veer emants in ongevall queme, daer gedencken de heren gene clagen van thoeren.

Acteboek van B. en R. van Groningen, d.d. 11 *Sept.* 1602.

Ontfangen van Helmich Swartwolt ter instantie van den Schulte, den 18 May 1641 gecondemneert wegen het aensteecken van Meij-vieren, de somma van drij guldens. *Rekening Stads-Advocaat-fiscaal* 1641.

Den 15 October 1691 is Geert Arents gecondemneert in drie ponden groot uyt oorsaecke drie groote bose honden waer holdende, welcke los liet loopen, soo dat eenige personen daervan ongelegentheyt is overgecomen = 18 gl.

Rekening Stads-Advocaat-fiscaal 1691.

Clant had Coenders geslagen en verwond. „Burg. en Raedt gelasten den fiscael om aen Willem Allardi Clant aen te seggen, dat hij sich ontholde van de marckt ende soo veel mogelyck retineert houde ten einde deselve soo veel doenlyck uyt het ooge van de Raatsheere Conders ende de vrienden verblijven, oock niet en gae in de harbarge, alwaer de Raatsheere Conders miest sijn ganck heeft.

Acteboek van B. en R. van Groningen d.d. 19 *November* 1670.

Openbare vermaken.

Des avondts getriumpheert mit vueren, spoelen van de toeren vant wijnhues, loeszschieten vant geschut etc. ter cause van de eroeveringe van Grave.

Acteboek van B. en R. van Groningen d.d. 12 *Sept.* 1602,

Gedeputeerden accorderen het gebruik van de Piqueursplaats aan Hermannus Meijer en cons. comedianten.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d. 7 *Sept.* 1646.

Alsoe voormaels gesien ende gespeurt is, dat inde weecke voor ende nae Vastelavendt mitsgaders op andere tijden diverse ongeregeltheden, Insolentien ende ydelheden sijn gepleget, soo int drincken van vastelavendtbieren, dansen ende mommerijen, als andere onordeningen ende lichtveerdichheden, die bij geene Christen int minste behooren gedacht veel weyniger gedaen ofte in een welgestelde regieringe geleden te worden, soo enz. (volgt verbod en strafbedreiging.)

Ordonn. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d. 12 *Januari* 1618.

De eigenaars van de beeren en honden, die in de Piqueurstal sullen vechten, te betalen 5 gl. voor het omhokken van gemelden stal.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d. 5 *October* 1686.

Advocaten-discipline.

Herman Schenck wegens het divulgeren van een vuil pasquil door de magistraat van Deventer uit Overijssel gebannen en thans alhier practiserende de advocature verboden.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d 11 *Maart* 1686.

Dr. Horenkens, omdat van het College der heeren Gedeputeerden kwalijk had gesproken, voor altoos de advocature ontzegt.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d 17 *December* 1686.

De H.H. Lieutenant ende Hooftmannen hebben advocaat H. Frijlinck gecondemneert in een pont breuck aen de Armen, ter oorsaeck sich heeft onderstaen (nae dat Secretaris Adriani wegens de Ed. Mog. H.H. van de Ommelanden hem had laeten andienen) binnen te komen sonder dienaengaende permissie te hebben versocht, wordende Advt. Frijlinck gewaerschouwt int toekomende sich voorsichtiger te gedragen.

d.d. 15 *Januari* 1721 (*Civiel protocol der Hoofdmannenkamer van Stad en Lande dl.* 117, *blz.* 1.)

INHOUD.

Mengelwerk.

—